

У
УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КИЇВ

6

1966

НОВІ КНИГИ

ГРУШЕВСКИЙ Д.— **Имени Ильича.** Из истории ордена Ленина Ждановского завода имени Ильича, изд-во «Донбасс», Донецк, 1966, 190 с.

ДУБОВИК В.— **Смерть побеждают сообщки,** изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1965, 243 с.

Курс лекцій з історії КПРС, ч. 1. вид. 2-е, доп. перероб. Політвидав України, 1966, 198 с.

Люди подвигу, вид-во «Карпати», Ужгород, 1966, 128 с.

ЛЬВОВ Ю., ЭПШТЕЙН А.— **След на земле,** Политиздат, М., 1966, 80 с.

МАЛЬЦЕВ Н. И.— **Горловка в период подъема первой русской революции,** изд-во «Донбасс», Донецк, 1966, 31 с.

МЕЛЬНИЧУК Ю.— **Вирване серце.** Нариси, вид-во «Молодь», К., 1966, 158 с.

РОДИМЦЕВ О. І.— **Волонтери свободи.** (Записки командира-кулеметника), вид-во «Молодь», К., 1966, 151 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6
ЧЕРВЕНЬ
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- І. Г. Якубовський — Героїчні бої Радянської Армії на території України в червні—жовтні 1941 р. 3
В. І. Клоков — Друга світова війна і полівіння суспільної свідомості . . . 16
А. М. Гаєвський, Г. М. Шевчук — Історична наука і соціологічні дослідження 27

З ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ЗА РУБЕЖЕМ

- М. Яворський (*Польща*) — Десять років існування Українського суспільно-культурного товариства в Польщі 40
А. М. Шлепаков — Біля джерел української трудової імміграції в Канаді . . . 50

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. М. Матійко — Вклад учених Радянської України у воєнну промисловість в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) 59
С. М. Кириченко — Участь партійних організацій України в створенні оборонних рубежів у перший період Великої Вітчизняної війни. 64
А. П. Хлякін — Про створення бойових резервів партизанських загонів 72

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Ю. І. Ширяєв — Про дві тенденції в розвитку соціалістичних націй 78
А. В. Санцевич — З приводу статті про світогляд і метод в історичних дослідженнях 82

ЗАМІТКИ

- М. М. Меженін (*Комунарськ*) — Участь партійних організацій Донбасу в підготовці та проведенні виборів до Рад у 1953—1955 рр. 84
Є. І. Цимбал (*Одеса*) — Про Чорноморський транспортний флот на початку Великої Вітчизняної війни 86
Г. І. Ванєєв (*Севастополь*) — Подвиги комуністів у боях за Севастополь (1941—1942 рр.) 91
В. Д. Варягіна (*Львів*), Г. С. Вакуленко (*Львів*) — Підпільна преса «Народної гвардії» (1942—1943 рр.) 96
Димитр Крумов (*Болгарія*) — Музей болгаро-радянської дружби в Софії 100
П. О. Александров (*Одеса*) — Хто заснував Одесу? 104
А. І. Гуменюк — Сторінка з історії культурного життя запорізьких козаків . . 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- О. І. Ткач (*Чернівці*) — Атеїстичне виховання учнів на уроках історії з використанням художньої літератури 113

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- М. Д. Дятленко — Україна, рік 1941... (Опір фашистським загарбникам на окупованій території УРСР у світлі нових документів) 116

НАШ КАЛЕНДАР

В. В. Миртов (<i>Фрунзе</i>) — 40-річчя Киргизької РСР та Комуністичної партії республіки	123
Ю. І. Терещенко — І. Д. Черняхівський (до 60-річчя з дня народження)	126
М. К. Івасюта (<i>Львів</i>) — Іван Петрович Крип'якевич (до 80-річчя з дня народження)	127

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. І. Юрчук, Л. Ю. Беренштейн — Є. П. Талан. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму	134
П. М. Костриба, І. І. Слинко — Володимир Замлинський. Караюча земля; Л. Степанов. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941—1944 рр.)	135
В. Н. Гулевич, В. М. Зайцев — Р. Михнов. Неоколоніалізм буде знищено; А. Сидорук. Ангола розбиває кайдани; В. Щербак. Західнонімецькі монополії в Африці	137
О. О. Фурсенко (<i>Ленінград</i>) — А. Н. Шлепаков. Імміграція н американській робочий клас в епоху імперіалізма	138
С. М. Троїцький (<i>Москва</i>) — М. М. Штранге. Демократическая интеллигенция России в XVIII в.	140
А. Л. Перковський — Люстрація воєводства Краківського 1789 р.	143
М. Ф. Котляр — Т. Микитин. Полки ідуть на Галич.	144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. Й. Прийменко (<i>Донецьк</i>) — Наукова конференція істориків Донецького державного університету	147
Г. Б. (<i>Ужгород</i>) — XX наукова конференція на історичному факультеті Ужгородського державного університету	147
Н. Ф. Врадій (<i>Львів</i>) — Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін	148
І. С. Винокур (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Дослідження подільської археологічної експедиції в 1964—1965 рр.	150
В. С. (<i>Харків</i>) — П'ятдесятиріччя професора С. І. Сідельникова	151
Л. Т. — Захист докторської дисертації	151

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

О. В. Тканко (<i>Черкаси</i>) — Увічнити пам'ятні місця героїчного минулого українського народу	152
Володимир Галицький (<i>Львів</i>) — Невибагливість чи незнання історії?	152
Я. І. Дзира — Величкове оповідання про Івана Сірка в українській літературі	154

ДОДАТОК

Бібліографія бібліографії з історії Української РСР (1960—1965 рр.)	157
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4,

телефон: Б9-71-31.

Український історический журнал, № 6, 1966

(На українском языке)

Технічний редактор **Р. Ю. Бабенко**.

Коректори **В. Є. Колесникова** та **Н. Г. Денисова**.

БФ 01912. Зам. К-91. Тираж 6132. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 18,02. Підписано до друку 11.VI 1966 р.

Статті

І. Г. ЯКУБОВСЬКИЙ

двічі Герой Радянського Союзу, генерал армії

ГЕРОЇЧНІ БОЇ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЧЕРВНІ—ЖОВТНІ 1941 р.

Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ з величезним політичним піднесенням і натхненням працює на всіх ділянках комуністичного будівництва. Новий прилив творчих сил і енергії викликали у трудящих історичні рішення XXIII з'їзду КПРС, який продемонстрував перед усім світом велику життєву силу марксизму-ленінізму, монолітну єдність партійних рядів, незламну волю і рішучість усіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини і надалі безустанно кріпити її економічну і оборонну могутність.

У звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові партії, у виступах делегатів і рішеннях з'їзду було дано високу оцінку визначних заслуг Збройних Сил СРСР перед радянським народом. У численних битвах за честь, свободу і незалежність Батьківщини вони вкрили свої бойові прапори невмирущою славою.

Не згасне у віках величний подвиг радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни. У кровопролитних боях проти німецько-фашистських загарбників наші Збройні Сили стійко витримали найтяжчі випробування і зламали хребет фашистському звіру.

Керуючись вказівками В. І. Леніна про необхідність зміцнення обороноздатності соціалістичної держави, КПРС провела величезну роботу, спрямовану на розв'язання цього відповідального завдання. На XIV з'їзді партія оголосила своєю генеральною лінією індустріалізацію країни і скерувала зусилля радянського народу на перетворення її в життя. Після XV з'їзду було взято курс і на колективізацію сільського господарства.

В результаті успішного проведення політики індустріалізації країни і колективізації сільського господарства за короткий строк було створено необхідні економічні і технічні передумови для зміцнення обороноздатності Країни Рад.

Незважаючи на величезні труднощі і нестатки, радянський народ створив могутню передову промисловість. Лише за другу п'ятирічку виплавка чавуну в СРСР порівняно до 1913 р. подвоїлася, виплавка сталі і міді, випуск прокату зросли більше ніж у 2,5 рази, виробництво цинку збільшилось в 5 разів, свинцю — майже в 6 разів, алюмінію — в 10 разів. Заново були створені автомобільна, тракторна, верстатобудівна, хімічна, авіаційна та інші галузі промисловості. В результаті виконання довоєнних п'ятирічок Радянський Союз по темпах зростання економіки не тільки наздогнав, а й випередив найбільш розвинуті капіталістичні країни і за обсягом промислового виробництва вийшов на друге місце в світі.

Економіка Української РСР розвивалася успішно, як і все народне господарство нашої країни в цілому. На початок 1941 р. Радянська Україна займала друге місце серед союзних республік за кількістю населення і обсягом промислового виробництва. Із загальносоюзного обсягу виробництва на частку УРСР припадало 63% видобутку залізної руди, 50% — кам'яного вугілля, 61% — виплавки чавуну, 47% — сталі. Радянська Україна була одним з найважливіших районів машинобудування, хімічної промисловості і виробництва електроенергії в країні. На частку її сільського господарства припадало 20% усієї посівної площі Союзу РСР. Недаром Гітлер і його найближчі підручні в розмовах з американськими дипломатами заявляли, що їм дуже потрібна Україна, бо без цієї частини Росії Німеччина не зможе нормально розвиватися.

У маячних планах німецьких фашистів щодо завоювання світового панування війна проти Радянського Союзу займала головне місце. Гітлерівці розуміли, що до того часу, поки існує сильний і вільний Радянський Союз — оплот передових сил людства, всі їх завоювання, як і їх злочинний «новий порядок», недовговічні. Фашисти знали, що поневолені народи окупованих ними країн чекають визволення від Радянського Союзу, який є єдиною силою, що здатна зірвати їх плани завоювання світового панування. Тому їх основною метою було знищення першої в світі соціалістичної держави.

22 червня 1941 р. озброєні до зубів німецько-фашистські війська на величезному фронті вторглися на нашу радянську землю. Гітлерівці намагалися вогнем і мечем знищити все живе на своєму шляху, поневолили наш народ, ліквідувати соціалістичні завоювання трудящих. Нашій Батьківщині загрожувала смертельна небезпека.

Особливо тяжкими для народів Радянського Союзу були перші місяці Великої Вітчизняної війни, коли з усією гостротою постало питання, будуть вони вільними чи попадуть у фашистське рабство.

Розуміючи всю небезпеку, яка загрожувала Країні Рад, Комуністична партія мобілізувала трудящих на боротьбу з ворогом. «Все для фронту! Все для перемоги! Всі сили на розгром ворога!» — ці лозунги стали священними для нашого народу і його Збройних Сил у боротьбі з фашистськими загарбниками.

З перших же днів війни Комуністична партія, спираючись на вказівки В. І. Леніна щодо захисту Соціалістичної Вітчизни, розробила конкретну програму мобілізації радянського народу для відсічі фашистській агресії. 23 червня 1941 р. Центральний Комітет ВКП(б) і Рада Народних Комісарів СРСР прийняли постанову, яка накреслила конкретні завдання партійних і радянських органів в умовах воєнного часу, а 29 червня — директиву партійним і радянським організаціям прифронтової смуги, в яких закликали радянських людей боротися з ненависним ворогом за рідну землю до останньої краплі крові.

Для керівництва збройною боротьбою проти німецько-фашистських загарбників і перебудовою країни на воєнний лад 30 червня 1941 р. за рішенням Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР було утворено Державний Комітет Оборони на чолі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіним.

ЦК ВКП(б) розподілив між членами та кандидатами в члени Центрального Комітету партії обов'язки по керівництву конкретними ділянками воєнної, господарської та ідеологічної роботи. Понад 30% членів і кандидатів у члени ЦК, а також багато секретарів обкомів, крайкомів та ЦК компартій союзних республік були направлені на політичну роботу в Збройні Сили. Кращі її сили влилися в армійські ряди. Самовіддана праця комуністів на найтяжчих ділянках боротьби з ворогом —

на фронті і в тилу — сповнювала трудящих вірою в нашу цілковиту і остаточну перемогу над фашизмом.

Гигантська організаторська й політична діяльність Комуністичної партії надихала радянських людей на самовіддану працю в тилу та героїчну боротьбу на фронті. Тісний і непорушний зв'язок партії й народу був запорукою того, що жорстокі випробування війни будуть переборені і ворог одержить по заслугах.

Запеклі бої проти гітлерівських орд розгорнулися на величезній території. З перших же днів війни їх ареною стала і українська земля.

Розробляючи плани війни проти СРСР, німецький генеральний штаб вважав, що основні сили Радянської Армії перебувають у прикордонній смузі, між Балтійським і Чорним морями. Фашистські стратеги розраховували, що частина цих сил буде скована бойовими діями на радянсько-фінському кордоні, а інші прикриватимуть південні і далекосхідні рубежі. Вони також вважали, що радянське командування зможе додатково направити на фронт з тилу не більше 50 дивізій, в тому числі близько 30 сформованих після оголошення мобілізації.

Гітлерівський план передбачав знищити радянські війська швидкими і глибокими ударами, які мали бути завдані великими танковими з'єднаннями, з тим, щоб не допустити відходу наших боездатних з'єднань в глиб країни. Надалі швидким наступом передбачалося зірвати мобілізаційні плани Радянського уряду, вийшовши на лінію Архангельськ, Казань, далі по Волзі до Астрахані і до західного узбережжя Каспійського моря. Знищенням з допомогою авіації індустриального району на Уралі гітлерівські стратеги планували переможно завершити війну проти Радянського Союзу.

Операції німецько-фашистських збройних сил планувалися так. На північ від р. Прип'ять повинні були наступати дві групи армій — «Північ» і «Центр». Група армій «Центр», яка становила основну ударну силу ворога і була посилена танковими і моторизованими з'єднаннями, мала наступати з районів на схід від Варшави в напрямі на Смоленськ із завданням розгромити радянські війська, які перебували в Білорусії. Це дало б змогу ворогу повернути танкові війська на північ, знищити разом з групою армій «Північ» наші війська, що були розташовані в Прибалтиці, і оволодіти Ленінградом.

Група армій «Південь», яка призначалася для наступу на південь від р. Прип'ять, мала завдання шляхом швидкого просування великих танкових з'єднань до Києва і дальшого їх наступу на південь оточити і знищити радянські війська на Правобережній Україні. В цю групу входили 6-а, 11-а, 17-а польові армії і 1-а танкова група німецько-фашистських військ, 3-я і 4-а армії боярської Румунії і корпус хорватської Угорщини. З 190 дивізій, кинутих проти Радянського Союзу, група армій «Південь» налічувала близько 64 дивізій. Її підтримував 4-й повітряний флот.

6-а армія повинна була у взаємодії з 1-ю танковою групою прорвати фронт у районі Луцька, прикриваючи лівий фланг групи армій «Південь», розгорнути наступ на Житомир і бути готовою повернути свої головні сили на південний схід (на захід від Дніпра).

1-а танкова група, як основна ударна сила групи армій «Південь», у складі шести танкових і чотирьох моторизованих дивізій мала завдання у взаємодії з 6-ю і 17-ю арміями прорвати фронт на рубежі Ковель — Рава-Руська і після удару в напрямі Бердичів — Житомир вийти до Дніпра в районі Києва і на південь від нього, щоб перешкодити відходу наших військ за ріку.

17-й армії було поставлено завдання прорвати оборону радянських військ на північний захід від Львова і розгорнути наступ на Вінницькому напрямі.

На 11-у німецьку і румунські армії було покладено завдання скувати наші війська на кордоні з Румунією. Надалі 11-а армія мала завдати удару в напрямі на Могилів-Подільський — Жмеринку з метою не допустити відходу наших військ на схід, а 3-я і 4-а румунські армії — наступати в східному напрямі в приморській смузі.

Агресор розгорнув свої війська так, що його ударні угруповання мали на головних напрямках значну перевагу над нашими військами, що прикривали кордон. Темп наступу для польових армій було намічено в межах 20—25 км на добу, а для танкових груп — 40—50 км на початку операції і 80—90 км надалі.

Підготовлений до вторгнення на Україну групі армій «Південь» протистояли війська Київського Особливого і Одеського військових округів, а також 9-й окремих стрілецький корпус, який перебував у Криму. Війська Київського Особливого військового округу повинні були силами чотирьох армій, дислокованих вздовж західного кордону, прикривати Київський напрям. Війська Одеського округу мали розгорнутись в Молдавії із завданням прикрити приморський напрям. На 9-й окремих стрілецький корпус покладалася оборона Криму. Прикордонні війська з початком війни були підпорядковані округам, на території яких вони охороняли кордон.

Прикордонні бої почалися о 3 год. 15 хв. 22 червня 1941 р. Ворожа авіація і артилерія завдали ударів по розташуванню наших військ, аеродромах, промислових і адміністративних центрах. Після цього перейшли в наступ основні сили 6-ї і 17-ї фашистських армій, а також 1-ї танкової групи. Головний удар ворог завдав у напрямі Луцьк — Ровно — Київ і допоміжний — у стик між з'єднаннями Київського і Одеського округів, у напрямі Кам'янець-Подільський — Вінниця.

На цих напрямках німецько-фашистське командування зосередило ударні угруповання в складі тридцяти чотирьох дивізій, в тому числі п'ять танкових і чотири моторизованих. За чисельністю особового складу дивізії ворога переважали наші більше ніж у 2 рази.

Перший удар фашистів прийняли на себе наші мужні прикордонники і окремі військові частини. На р. Буг застава, якою командував лейтенант Монін, цілу добу вела бої проти батальйону гітлерівців. Прикордонники 5-ї застави два дні удержували міст через р. Прут, весь час відбиваючи атаки ворожого батальйону, підтримуваного артилерійською батареєю і танковою ротою. Безприкладний героїзм і мужність виявили прикордонники 9-ї застави на чолі з лейтенантом Слюсаревим, які обороняли переправу через Сан, 13-ї застави на чолі з лейтенантом Лопатіним, що 11 днів билися з переважаючими силами ворога, і багато інших радянських прикордонників.

Війська 5-ї армії Південно-Західного фронту, утвореного замість Київського Особливого військового округу, незважаючи на раптовий удар переважаючих сил ворога, чинили йому організовану відсіч. Тільки на кінець дня 22 червня, коли гітлерівці ввели в бій дві танкові дивізії, їм вдалося потіснити частини армії на 15—20 км.

Частини нашої 6-ї армії на своїй дільниці зустріли гітлерівців нищівним вогнем. Незважаючи на кількісну перевагу ворога і значні втрати наших військ від артилерійського вогню і ударів авіації, частини армії протягом дня відійшли всього лише на 1—2 км.

На дільниці 26-ї армії перший день війни пройшов в окремих боєвих сутичках з ворогом на кордоні.

12-а армія зранку 22 червня почала висуватися до радянсько-угорського кордону. Угорський корпус, який тут знаходився, активності не виявляв. Однак пересування наших військ було помічено авіацією ворога, від ударів якої армія зазнала значних втрат.

Війська Одеського військового округу, які розгорнулися в 9-у армію, а пізніше були реорганізовані в Південний фронт, перешкоджали спробам ворога захопити переправи через р. Прут. Усі атаки гітлерівців були відбиті, причому вони зазнали великих втрат.

Наша авіація через недостатнє зенітно-артилерійське прикриття аеродромів зазнала значних втрат від ударів авіації ворога і змогла взяти участь в боях тільки в другій половині дня 22 червня.

У цих перших боях фашисти зустріли героїчну відсіч з боку радянських військ. Відбиваючи атаки переважаючих сил ворога, вони змушені були відходити від державного кордону, однак не тільки не втрачали боєздатності, а, навпаки, з кожним днем посилювали опір ворогові і завдавали фашистським військам відчутних контрударів.

За наказом Ставки, командування Південно-Західного фронту підготувало і здійснило контрудар проти угруповання військ ворога, яке прорвалося в район Броди. В цій операції взяли участь 8-й, 9-й, 15-й і 19-й механізовані корпуси. Бої тут відбувалися з 23 по 29 червня. Найбільшого успіху добився 8-й механізований корпус. Його контрудар у взаємодії з частинами стрілецьких дивізій в районі Броди — Дубно і дії нашої авіації мали важливе значення. Завдяки цій операції наступ головних сил 1-ї танкової групи ворога було затримано на п'ять днів. Хоч контрудар і не змінив загальної оперативної обстановки на Південно-Західному напрямі, але він дав можливість основним силам фронту вийти з-під загрози оточення в Львівсько-Перемишльському виступі.

Радянські воїни показували в боях високі зразки сміливості і мужності. Їх не залишала впевненість у тому, що ворога буде зупинено і розгромлено. Можна навести багато прикладів виняткової стійкості і героїзму рядових бійців і командирів, які до останньої краплі крові билися з ненависним ворогом. Так, мужньо зустріли наступ фашистських військ воїни 25-ї Чапаєвської дивізії. На одній з дільниць фронту командир роти старший лейтенант Чечурін і політрук Пащенко поставили перед бійцями завдання знищити підрозділи ворога, що перейшли кордон. Першим піднявся в атаку взвод, яким командував молодший лейтенант Канавець. Фашисти спрямували на радянських бійців вогонь з гармат, мінометів і кулеметів. Але наших воїнів це не зупинило.

Героїчно билосся з ворогом відділення молодшого сержанта Кожемякіна. Бійці Абрамов і Богданов під час атаки вирвалися вперед. Під вогнем фашистського кулемета рота залягла. Богданов знищив ворожого кулеметника. Рота піднялася в атаку. Одним з перших у ворожий окоп увірвався Абрамов. У рукопашній сутичці він знищив кількох фашистів, потім кинувся на допомогу Богданову, який відбивався від групи гітлерівців. Ще двох ворогів знищив Абрамов, виручив свого товариша, але сам загинув у бою. Бійці відділення Кожемякіна відкинули ворога. Натхнені першими успіхами, чапаєвці і далі стійко відбивали численні ворожі атаки.

29 червня основні сили 1-ї танкової групи ворога прорвалися до Ровно і почали наступ на Новоград-Волинський. Механізовані корпуси Південно-Західного фронту завдали ворогу нових контрударів з півночі і сходу, зупинили просування групи і примусили її ще 4 дні, до підходу з заходу піхотних дивізій фашистів, вести оборонні бої. Це дало змогу здійснити організований відхід наших армій на Коро-

стенському і Вінницькому напрямках, а також організувати оборону на підступах до Київського укріпленого району. Ворог докладав величезних зусиль, щоб якнайшвидше захопити Київ. У період з 7 по 9 липня на цьому напрямі відбувалися запеклі бої. Ввівши в бій п'ять дивізій, підтриманих великою кількістю авіації, гітлерівці протягом 7—9 липня оволоділи містами Бердичів, Новоград-Волинський і Житомир. На 11 липня передові частини ворога вийшли до Київського укріпленого району на р. Ірпінь. Для захоплення Києва і плацдармів на Дніпрі німецько-фашистське командування направило три моторизованих корпуси 1-ї танкової групи і десять піхотних дивізій 6-ї армії.

Однак оволодіти Києвом з ходу гітлерівці не змогли. Радянські війська, висунуті за вказівкою Верховного Головнокомандування в район міста, оборонялися стійко. На заклик ЦК КП(б)У понад 200 тис. киян зводили укріплення на близьких і дальніх підступах до міста, більше ніж 70 тис. їх вступили в народне ополчення, 30 тис. комуністів міста і області пішли добровольцями на фронт. Завдяки вжитим заходам, радянські війська удержували Київ до 19 вересня. Партія і уряд згодом високо оцінили подвиг захисників міста-героя, нагородивши Київ орденом Леніна.

З 11 липня війська Південного фронту вели тяжкі оборонні бої на рубежі вздовж Дністра, від Кам'янця-Подільського до Могилева-Подільського і далі на південь до Леово, по р. Прут і по нижній течії Дунаю. Наша 18-а армія вела бойові дії в Кам'янець-Подільському і Могилів-Подільському укріплених районах, маючи перед собою ворога, що наступав у складі угорського корпусу, 3-ї румунської армії і двох корпусів 11-ї німецької армії. 9-а армія відбивала атаки інших частин 11-ї німецької і 4-ї румунської армії.

У зв'язку з проривом ворога на Київському напрямі і загрозою виходу його в тил військам Південно-Західного та Південного фронтів і захоплення Києва командування Південно-Західного фронту зробило спроби контрударами механізованих корпусів з півночі і півдня ліквідувати цей прорив. 5-а армія у складі трьох механізованих і одного стрілецького корпусу мала завдати ворогу удару з боку Коростеньського укріпленого району в напрямі Червоноармійськ — Кам'яний Брід. 6-а армія в складі 15-го, 4-го, а також перекинутого з Південного фронту 16-го механізованих корпусів повинна була визволити Бердичів і завдати удару в північному напрямі. 9 липня 15-й корпус 6-ї армії атакував танкову дивізію ворога в Бердичеві. Бої за місто продовжувалися протягом тижня. В ході цих боїв командування німецько-фашистської групи армій «Південь» було змушене підтягнути в район Бердичева додатково одну танкову і дві моторизованих дивізії, ослабивши, таким чином, угруповання військ, яке наступало на Київ.

Контрудар 5-ї армії почався 10 липня. Її військам вдалося переříзати шосе Новоград-Волинський — Житомир. Дальше просування військ армії було затримано трьома піхотними і двома моторизованими дивізіями ворога, які підійшли з заходу. Контрудари наших військ у районі Бердичева і на схід від Новограда-Волинського скували значні сили ворога і змусили німецько-фашистське командування припинити наступ на Київ.

У другій половині липня і на початку серпня на Правобережній Україні розгорнулися оборонні операції військ правого крила Південно-Західного фронту в Київському і Коростеньському укріплених районах та бої в районі Умані.

19 липня німецько-фашистське командування поставило перед

групою армій «Південь» завдання розгортати наступ на захід від Дніпра з метою знищення 12-ї і 6-ї радянських армій.

30 липня ударне угруповання 6-ї німецької армії завдало удару двом дивізіям 64-го стрілецького корпусу, які держали оборону на південь від Київського укріпленого району на дільниці Бобриця — Пінчуки. Під тиском переважаючих сил ворога корпус почав відходити. Одна його дивізія відійшла в Київський укріплений район, а друга — на східний берег Дніпра.

В результаті відходу 64-го стрілецького корпусу ворог вийшов до південного сектора Київського укріпленого району і створив серйозну загрозу правому флангу 26-ї армії, яка прикривала на широкому фронті підступи до переправ через Дніпро в районах Ржищева, Канева і Черкас.

З виходом до південного сектора Київського укріпленого району ворог відновив наступ на Київ. Одночасно з цим 31 липня він відновив наступ і на Коростень. У ході тяжких боїв радянські війська, які обороняли підступи до Києва і Коростеньський укріплений район, завдали фашистам значних втрат. Командування групи армій «Південь» змушене було 10 серпня віддати наказ про припинення наступу на Київському і Коростеньському напрямках і про закріплення своїх військ на досягнутих рубежах.

З другої половини липня бої на південний захід від Києва, в ході яких німецько-фашистське командування намагалось оточити угруповання наших військ, розгортались так. Продовжуючи наступ на фронті від Бердичева до Дністра, 16 липня ворог оволодів Білою Церквою. Проте далі йому просунутись не вдалося. Війська 26-ї армії, які зайняли позиції на південь від Київського укріпленого району, в запеклих боях зупинили фашистські полчища, що рвались на Київ. В результаті цих активних дій бійців та командирів 26-ї армії командування групи армій «Південь» було змушене частину сил 1-ї танкової групи, які були призначені для удару в південному напрямі, повернути на схід.

17-а німецько-фашистська армія, що вела бої на Жмеринському напрямі, прорвала оборону наших військ на стику 12-ї та 18-ї армій і продовжувала розвивати наступ на Вінницю. 11-а армія ворога форсувала р. Дністер в районі Могилева-Подільського і, переправивши на лівий берег п'ять дивізій, почала розвивати наступ у напрямі Вапнярки. За такої ситуації, коли створилася загроза оточення армій лівого крила Південно-Західного фронту і правого крила Південного фронту, військам 6-ї, 12-ї, 18-ї та 9-ї армій було наказано відійти на лінію Біла Церква — Гайсин — Кам'янка — р. Дністер.

20 липня 26-а армія Південно-Західного фронту завдала удару по 1-й танковій групі ворога. Хоч він і не був далі розвинутий, головні сили фашистів були змушені припинити наступ і перейти до оборони на рубежі Фастів — Біла Церква — Тараша.

21 липня 48-му механізованому корпусу 1-ї танкової групи ворога, що діяв у південному напрямі, вдалося зламати наші оборонні позиції і прорватись в район Умані. Але 2-й механізований корпус Південного фронту рішучим контрударом відкинув війська 48-го механізованого корпусу ворога на 30—40 км, що деякою мірою полегшило становище 6-ї та 12-ї армій. Проте наступ 11-ї фашистської армії, яка вийшла в район Балти, знову створив загрозу оточення 6-ї та 12-ї армій. 25 липня війська 12-ї та 6-ї армій були передані з складу Південно-Західного до Південного фронту і на кінець місяця відійшли на лінію Тальне — Христинівка — Балта. На цей час війська лівого крила Південного фронту відійшли до р. Дністер.

30 липня механізовані фашистські частини, зняті з-під Білої Церкви і замінені військами групи Шредера, почали наступ на Первомайськ. 2 серпня 12-й механізований корпус ворога вийшов у район Первомайська і перерізав шляхи відходу на схід військам 6-ї та 12-ї армій. 17-а німецько-фашистська армія, прорвавши позиції наших військ на південь від Умані, охоплювала їх з півдня. Вихід ворожих сил у район Первомайська створив загрозу оточення й інших частин Південного фронту.

В такій обстановці командування фронту одержало дозвіл відвести війська на нові оборонні рубежі. Проте прорив німецько-фашистських частин в центрі позицій 9-ї армії на північ від Тирасполя порушив планомірність відходу і роз'єднав війська 9-ї армії. На базі її лівофлангових дивізій була сформована Приморська армія, яка відходила на південь і займала оборону на підступах до Одеси. Правоблангові ж дивізії 9-ї армії відводились на переправи в район Миколаєва. 18-а армія Південного фронту відійшла на східний берег Південного Бугу в район Нової Одеси.

10 серпня фашистські війська ударом з півночі і з заходу намагались оточити частини 18-ї та 9-ї армій під Миколаєвом. Не маючи змоги протистояти переважаючим силам ворога, командування фронтом почало відводити частини 18-ї та 9-ї армій на новий рубіж — Кривий Ріг — р. Інгул — Бузький Лиман, продовжуючи стійко обороняти Одесу і Миколаїв. Ця операція, яка проводилась за наказом Ставки Верховного Головнокомандування, пройшла успішно. Всі намагання ворога роз'єднати і оточити війська Південного фронту закінчились повним провалом.

Дальший замисел німецько-фашистського командування передбачав не допустити створення радянськими військами тривкої оборони за Дніпром, оволодіти Кримом, захопити Донецький басейн і промисловий район Харкова. Для виконання цих завдань німецько-фашистське командування активізувало бойові дії своїх військ на півдні України, намагаючись перешкодити відходу з'єднань Південного фронту на східний берег Дніпра. Проте втілити в життя цей задум ворогові не вдалося. Війська 18-ї та 9-ї армій, ведучи важкі оборонні бої, до 19 серпня змогли організувати оборону по Дніпру на рубежі Нікополь — Херсон, утримуючи плацдарми біля Берислава та Херсона.

19 серпня у зв'язку з обстановкою, що створилася на півдні України, а також з відходом військ Центрального фронту на Гомельському та Стародубському напрямках, Ставка Верховного Головнокомандування поставила завдання військам Південно-Західного і Південного фронтів стійко обороняти рубіж Дніпра від Лоева до Херсона, утримувати за всяку ціну Київський та Дніпропетровський плацдарми на західному березі річки, а також плацдарми в районі Берислава та Херсона. Військам фронтів ставилося завдання прикривати з суші і повітря Лівобережну Україну, Донбас і Північний Кавказ.

Південно-Західний фронт утримував дільницю від Лоева до Переволочної, а Південний — від Переволочної до гирла Дніпра.

Відхід військ Південно-Західного фронту, які тримали оборону на північ від Києва, почався 20 і закінчився 25 серпня. Але відірватися непомітно для ворога війська 5-ї армії і 27-го стрілецького корпусу не змогли. Слідом за частинами, що відходили, ворог прорвався до переправи через Дніпро в районі Окунинева і захопив її. Фашистське командування кинуло у прорив три піхотні і частину сил танкової дивізії 6-ї армії, які захопили плацдарм на східному березі Дніпра.

Водночас з створенням плацдарму в районі Окунинева, а також з виходом частин 6-ї армії в район канівської переправи війська 17-ї німецько-фашистської армії вийшли до Дніпра на фронті Канів — Переволочна. У вигин Дніпра від Переволочної до Нікополя вийшли війська 1-ї танкової групи, угорський та італійський корпуси. У пониззі ріки діяли 3-я румунська і 11-а німецька армії. В районі Одеси проти Приморської армії вела бої 4-а румунська армія.

З 25 серпня 1941 р. обстановка на Україні, зокрема на стику Південно-Західного і Центрального фронтів, значно ускладнилася. Війська Центрального фронту під ударами переважаючих сил ворога відходили з Гомеля на Конотоп і Бахмач, а з Мозиря — на Чернігів. У розрив, що створився між військами Центрального фронту, була введена 2-а танкова група гітлерівського угруповання армій «Центр», яка рушила в район Конотопа. Водночас 2-а німецька армія розвивала наступ з Гомеля на Чернігів.

Таким чином, відхід військ Центрального фронту поставив під загрозу праве крило усього Київського угруповання. Ця загроза ще більш посилилась після захоплення фашистськими військами плацдарму в районі Кременчука, в смузі оборони 38-ї армії Південно-Західного фронту. Використовуючи вигідну оперативну позицію військ угруповання армій «Центр», що нависали над Південно-Західним фронтом з півночі, і Кременчуцький плацдарм на півдні, фашистське командування вирішило завдати ударів з обох цих напрямків, замкнути кільце оточення і ліквідувати Київське угруповання.

Переважаючим силам гітлерівців Південно-Західний фронт міг протиставити лише ослаблені в попередніх боях частини 40-ї, 21-ї та 5-ї армій на півночі, 26-у та 38-у армії на півдні. 37-а армія продовжувала стійко обороняти столицю України, ведучи тяжкі бої з трьома німецькими армійськими корпусами.

Протягом першої декади вересня на всій лінії Південно-Західного фронту точилися напружені бої, в ході яких ворог захопив плацдарми на Десні, а також на Дніпрі в районі Лоева та Кременчука. Ворогу також вдалось значно розширити Окунинівський плацдарм. Знекровлені 40-а та 21-а армії не змогли зупинити фашистські війська на рубежі Десни і з боями відходили в південному напрямі. 5-а армія, яку охопили з півночі війська 2-ї німецької армії, ведучи нерівний бій з шістьма піхотними дивізіями 6-ї армії, поступово відходила на лівий берег Десни на лінії Чернігів — Остер. На фронті оборони 5-ї армії діяли головні сили 2-ї та 6-ї німецьких армій, що вийшли в тил 37-ї армії і Київського укріпленого району.

31 серпня війська 17-ї німецької армії приступили до розширення плацдарму в районі Кременчука на лівому фланзі Південно-Західного фронту. 38-а армія, яка на цей час не мала оперативних резервів і удержувала надто широку дільницю фронту, не змогла відбити удару трьох армійських корпусів ворога, підсилених великими з'єднаннями авіації. На десятий день боїв, 9 вересня, ворог закріпився на Кременчуцькому плацдармі і почав вводити на нього з'єднання 1-ї танкової групи.

9 ж вересня продовжувався наступ проти правого флангу Південно-Західного фронту. З захоплених на лівому березі Десни плацдармів перейшов у наступ 24-й моторизований корпус в напрямі Прилуки — Ромни. 2-а армія також продовжувала наступ у цьому ж напрямі з району Чернігова. Частина сил 6-ї армії з району Остра просувалась на південь і на південний схід. Найбільш загрозове становище створилося в смузі оборони 40-ї армії. Надвечір 10 вересня 2-а танкова група прорвалась тут в район Ромен.

У розрив, що простягався від Новгород-Сіверського до Конотопа, між Брянським фронтом і 40-ю армією Південно-Західного фронту, за наказом Ставки було терміново перекинуто дві кавалерійські дивізії з 21-ї армії та 2-й кінний корпус з Південного фронту. В цьому ж напрямі була введена з резерву 1-а гвардійська мотострілецька дивізія. Але істотної зміни в становище, що створилося, ці сили внести вже не могли. Після виходу ворожих танкових дивізій у тиллові райони 21-ї армії, її частини, а також війська 5-ї армії змушені були відходити на схід під ударами 2-ї та 6-ї німецьких армій.

Таким чином, на 1 вересня на флангах Південно-Західного фронту створилося надзвичайно скрутне становище. Потрібно було терміново ввести в бій нові резерви, але їх на той час не було. Користуючись цим, 12 серпня з Кременчуцького плацдарму перейшли в наступ головні ударні сили 17-ї німецької армії та 1-ї танкової групи. Вони завдавали ударів у північному напрямі, намагаючись з'єднатись з 2-ю танковою групою.

38-а армія, яка мала в своєму розпорядженні лише п'ять стрілецьких і одну кавалерійську дивізію та дві танкові бригади, удержувала лінію фронту протяжністю близько 200 км. Знекровлені частини армії не витримали удару тринадцяти озброєних до зубів ворожих дивізій. На північ від Кременчука фронт 38-ї армії був прорваний.

В період між 10 та 15 вересня в Київській битві настала криза. Рештки військ 21-ї та 5-ї армій, що остаточно відірвались від 40-ї армії справа і 37-ї армії зліва, відійшли на 15 вересня в район Прилук. В глибокий тил 37-ї армії вийшли значні сили ворога. 26-а армія, що оборонялася по Дніпру, частиною своїх сил намагалася стримати просування ворожих військ з Кременчуцького плацдарму до р. Сула.

14 вересня 1-а танкова група, розвиваючи наступ у північному напрямі, з'єдналась в районі Лохвиці з 2-ю танковою групою, що наступала з півночі від Ромен. Надвечір 15 вересня основні сили Південно-Західного фронту (21-а, 5-а, 37-а та 26-а армії) опинились в оточенні.

Своєю директивою від 17 вересня 1941 р. Ставка ВГК дозволила 37-й армії залишити Київський укріплений район і столицю України — Київ. Згідно з цією директивою, війська і народні ополченці, що героїчно обороняли місто, 19 вересня залишили Київ і почали пробиватися на схід. Частини 21-ї та 38-ї армій, що вийшли з ворожого оточення, після доукомплектування чинили жорстокий опір правобанковим з'єднанням 17-ї німецько-фашистської армії на Харківському напрямі.

У той час, як війська Південно-Західного фронту вели тяжкі оборонні бої, обстановка у смузі військ Південного фронту була відносно стабільною, хоч у районах Дніпропетровська та Каховки ворог і захопив плацдарми.

9 вересня, зосередивши на Каховському плацдармі основні сили 11-ї армії, німецько-фашистське командування почало наступ проти військ 9-ї армії. Малочисельна по своєму складу 9-а армія протягом трьох днів стійко протистояла натиску восьми піхотних дивізій ворога. Однак 12 вересня ворожі війська прорвали фронт оборони армії і вийшли до Перекопського перешийка. 16 вересня ворог підійшов до Чонгарського мосту і Арабатської стрілки. На 20 вересня 9-а, а також і 18-а армія, яка тримала оборону на північ від 9-ї, відійшли на лінію Запоріжжя — озеро Молочне. На цьому рубежі дальший наступ ворога було тимчасово зупинено.

Спроби німецько-фашистських військ з ходу оволодіти Перекоп-

ським перешийком розбилися об стійку оборону 51-ї окремої армії. Приморська армія, відійшовши 10 серпня до Одеси, відбивала численні атаки ворога, який намагався 10—15 серпня з ходу оволодіти містом і важливим стратегічним портом на Чорному морі. Захисники Одеси, воїни Приморської армії та моряки Чорноморського флоту, своєю безприкладною стійкістю звели нанівець ці спроби гітлерівців і їх румунських сателітів.

19 серпня за розпорядженням Ставки було створено Одеський оборонний район, що підлягав командуючому Чорноморським флотом. До оборонного району входили війська Окремої приморської армії, військово-морські бази та кораблі Чорноморського флоту. Захисний пояс базувався на системі вогню Одеського району, Очаківського укріпленого сектора та Тендрівської бойової дільниці. Їх підтримував вогонь корабельної артилерії. Одеський гарнізон підтримував також винищувальний авіаційний полк та підрозділи морської авіації.

Відчуваючи гостру потребу в резервах для наступу на Лівобережну Україну і в Крим, німецько-фашистське командування наказало своїм румунським сателітам у короткий строк оволодіти Одесою. Щоб досягти цієї мети, чисельність військ 4-ї румунської армії була доведена до 18 дивізій, і переважала сили захисників міста в п'ять раз.

20 серпня почався новий штурм міста. У запеклих боях, що точилися цілий місяць, ворог зазнав тяжких втрат і на 21 вересня його наступ захлинувся в радіусі 8—15 км від міста. 22 вересня захисники Одеси завдали рішучого контрудару по ворожих військах і відкинули їх ще на 5—8 км. Героїчний гарнізон і жителі міста-героя були словенні рішучості захищатися до кінця. Проте в зв'язку з необхідністю організувати міцну оборону Криму та головної бази Чорноморського флоту — Севастополя за рішенням Ставки ВГК наші війська 16 жовтня залишили Одесу і по Чорному морю були переправлені в Крим.

За 68 днів героїчної оборони Одеси війська румунської армії зазнали величезних втрат у живій силі та техніці. 4-а армія повністю втратила свою боєздатність і була відведена до Румунії на переформування.

У той час, як Приморська армія вела жорстокі бої на підступах до Одеси, війська Південно-Західного та Південного фронтів стримували наступ головних сил групи армій «Південь». Знекровлені у безперервних боях, позбавлені резервів, наші частини не змогли протистояти сильним ударним угрупованням ворога, що рвалися у промисловий район Донбасу. На кінець жовтня війська Південно-Західного та Південного фронтів відійшли й закріпились на рубежі: Тім (140 км на північ від Вовчанська) — на захід від Куп'янська — Ізюм — Красний Лиман (Південно-Західний фронт); Красний Лиман — Дебальцеве — Красний Луч — Хопри (Південний фронт).

Таким чином, в жовтні 1941 р. наші війська в ході тяжких оборонних боїв залишили майже всю Україну. У виключно тяжкій обстановці радянські воїни з небаченою відвагою і стійкістю відбивали шалений натиск переважаючих і озброєних до зубів гітлерівських полчищ.

Окремі групи наших військ, що опинились у ворожому оточенні, не припиняли опору. Пробиваючись на з'єднання з головними силами, вони громили ворожі тили, руйнували шляхи сполучення, сковували його резерви і тормозили просування вперед.

Високий моральний дух радянських військ, їх благородне прагнення зупинити ворога за всяку ціну були результатом величезної роботи партійних і політичних органів Радянської Армії. Уся їх діяльність скеровувалась на те, щоб в умовах складної бойової обстановки

особовий склад армії правильно розумів характер і цілі війни з фашистською Німеччиною, а також свої обов'язки у захисті соціалістичної Батьківщини. Комуністи виховували у особового складу пекучу ненависть до ворога і непохитну впевненість в перемогу Радянської Армії, яка захищає нашу справедливую справу.

Розгортаючи наступ на Кримський півострів, німецько-фашистське командування виділило 11-у німецьку армію і румунський гірський корпус. В листопаді 1941 р. ворогу вдалось зламати опір наших військ, що тримали оборону на Перекопському перешийку, і оволодіти майже всім Кримом. Ворожі війська підійшли до Севастополя і блокували його з суші. 250 днів продовжувалась героїчна оборона Севастополя. Моряки-чорноморці та воїни Радянської Армії самовіддано захищали місто-фортецю. Вони виявили неперевершену стійкість і завдали величезних втрат гітлерівським загарбникам. Лише після наказу Ставки Верховного Головнокомандування 2 липня 1942 р. захисники Севастополя залишили місто.

Головний підсумок героїчних боїв на території України і на інших фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 р. полягав у тому, що плани німецько-фашистського командування, розраховані на знищення Радянських Збройних Сил і закінчення війни у перші вісім-десять тижнів війни, були зірвані.

Гітлерівські армії, які сподівалися на успішне і швидке закінчення війни, були втягнуті у затяжні битви і, зрештою, вперше за весь час другої світової війни були зупинені на всіх напрямках.

Фронт стабілізувався під Ленінградом, на схід від Смоленська і в районі Ростова. Уже в середині серпня 1941 р. ясно визначились зміни в поглядах гітлерівського генерального штабу щодо дальших перспектив ведення війни.

Про ефективність дій наших військ свідчать дані щодо стану з'єднань німецько-фашистської армії, викладені в доповіді начальника відділу гітлерівського генерального штабу від 28 серпня 1941 р. Він писав: «Кількість вантажних автомобілів в моторизованих дивізіях знизилась наполовину, в частинах резерву і піхотних дивізіях — на одну чверть. Частини 1-ї танкової групи втратили в середньому 50% своїх танків. Частини 2-ї танкової групи мають в середньому 45% бойових машин».

Задержуючи ворожі війська на оборонних рубежах, Радянська Армія дала можливість уряду і Верховному Головнокомандуванню виграти час для проведення мобілізації, формування та озброєння нових з'єднань, підготовки та навчання в тилу нових резервів для фронту. Виграш часу забезпечив перебудову всього народного господарства на воєнні рейки, евакуацію промислових підприємств країни на схід.

Протягом трьох місяців у східні райони країни було перевезено більше 1300 великих державних підприємств. В глибинні райони країни переміщувалися тисячі колгоспів і радгоспів, переганялися мільйони голів худоби. Лише залізничним транспортом було перевезено близько 1,5 млн. вагонів евакуйованих вантажів. В результаті цієї гігантської роботи були збережені наші продуктивні сили, які надалі забезпечили зміцнення і безперервне зростання обороноздатності СРСР.

Завдяки виключній організованості і напруженій праці радянських людей, багато підприємств відразу ж після прибуття на нові місця почали випускати продукцію для фронту. Результат боротьби вирішувався не лише на полях боїв, а й у великій битві за метал, за бойову техніку, за хліб, що розгорнулася по всій країні.

В ході тяжких оборонних боїв Радянська Армія, її солдати, офіцери та генерали набули бойового досвіду. Уперта боротьба радян-

ських військ на всіх фронтах великої битви з фашистськими загарбниками — під Києвом і Одесою, Смоленськом і Севастополем, бої під Ленінградом, у Білорусії та на Правобережній Україні — створили необхідні умови для завдання могутніх ударів ненависному ворогу.

Саме в цих боях закладався фундамент майбутніх перемог Радянської Армії під Ростовом і Тихвіном. Стрімкий контрнаступ наших військ під Москвою назавжди поховав гітлерівську стратегію блискавичної війни. Історична перемога над ворожими полчищами на Волзі поклала початок корінному перелому в боротьбі усєї антигітлерівської коаліції проти фашистської Німеччини.

Після гігантської Курської битви, з завершенням якої наші війська визволили територію Правобережної України, у війні наступив корінний перелом, хребет фашистського звіра було зламано остаточно. Славною сторінкою увійшов в історію битви за Дніпро розгром німецько-фашистських загарбників на Правобережній Україні, в Білорусії та Прибалтиці.

В ході послідовних наступальних операцій наших фронтів у літньо-осінній кампанії 1944 р. ворог був вигнаний за межі нашої країни. Найбільші стратегічні операції груп фронтів узимку 1944 р. і навесні 1945 р. завершилися остаточно розгромом німецько-фашистських військ, визволенням поневолених народів Європи від гітлеризму.

Такий неповний перелік бойових подвигів доблесних Радянських Збройних Сил, вихованих рідною Комуністичною партією.

Трудящі Радянської України жили і боролись разом з народами усєї нашої багатонаціональної Батьківщини, разом з Радянською Армією. Воїни всіх національностей, робітники, колгоспники, інтелігенція, чоловіки та жінки, старики і діти зазнавали втрат, але боролися однаково мужньо і гордо. Такими виховала наших людей Комуністична партія.

Неможливо назвати всіх героїв, що боронили від ворога українську землю. Іх тисячі й тисячі. Піхотинці і артилеристи, танкісти й льотчики, сапери та зв'язківці, партизани і працівники тилу — всі вносили свій вклад у загальнонародну боротьбу проти заклятого ворога усього людства — фашизму. Цей всенародний подвиг вічно пам'ятатимуть нащадки.

Велика Вітчизняна війна переконливо довела, що військові авантюри імперіалістів проти країн соціалізму неминуче приведуть до поразки агресора, до скорочення сфери панування капіталізму.

Враховуючи агресивні заміри міжнародної реакції на сучасному етапі, Комуністична партія, Радянський уряд вживають усіх необхідних заходів для невпинного зміцнення оборонної могутності нашої країни. Партія і уряд безустанно піклуються про підвищення боєздатності і боєготовності Радянських Збройних Сил, зміцнення нерозривного зв'язку армії з народом, про виховання всіх радянських людей в дусі постійної готовності до захисту Вітчизни, любові до Радянської Армії, поваги до її славних бойових традицій.

Відповідаючи на це піклування Комуністичної партії і Радянського уряду, Збройні Сили Союзу РСР і в їх числі воїни Київського військового округу пильно стоять на сторожі миру і безпеки Радянської держави.

Натхнені історичними рішеннями ХХІІІ з'їзду, тісно згуртовані навколо Ленінського ЦК КПРС і Радянського уряду, радянські воїни віддають усі свої сили боротьбі за торжество ідей комунізму.

В. І. КЛОКОВ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ПОЛІВІННЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

В червні ц. р. минає чверть сторіччя з дня віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. Ця подія визначила наперед результат найжорстокішої, найруйнівнішої з війн, що їх будь-коли зазнавало людство. Велика Вітчизняна війна радянського народу, що розпочалася в розпал другої світової війни, мала особливе значення не тільки в славній багатовіковій історії народів СРСР, але й в історії всього людства.

За своїм міжнародним значенням цей період, що припинив мирну творчу працю радянських людей, по праву посідає наступне місце за Великою Жовтневою соціалістичною революцією та громадянською війною в СРСР. У великій битві проти фашистів радянські люди не тільки відстояли честь, свободу й незалежність своєї соціалістичної батьківщини, але й врятували людство від фашистського ярма.

Одним з найважливіших результатів історичної перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні було дальше розширення й зміцнення соціалістичної системи. В ряді країн Європи і Азії боротьба трудящих мас завершилась перемогою соціалістичних революцій. Могутня хвиля національно-визвольного руху змела ганебну колоніальну систему. Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні — найвидатніша подія світової історії, подія, що визначила долю майбутніх поколінь.

Яскраву характеристику міжнародного значення цієї історичної перемоги радянського народу дав у день святкування її 20-річчя тов. Л. І. Брежнев. «Розгром гітлерівської Німеччини, — говорив він, — означав перемогу прогресу над реакцією, гуманізму над варварством, перемогу соціалізму над мракобіссям імперіалізму. Ця перемога відкрила шлях до піднесення революційної боротьби робітничого класу, небаченого розмаху національно-визвольного руху і краху ганебної колоніальної системи... Наш прекрасний народ, народ-герой, народ-богатир високо підняв над планетою і переможно проніс крізь вогонь воєнних років овіяний славою ленінський прапор, прапор Великого Жовтня, прапор соціалізму»¹.

Найважливішим результатом цієї великої історичної перемоги радянського народу над найреакційнішими силами імперіалізму було незаперечне різке полівіння світової суспільної свідомості, що знайшло свій вияв у зміні ставлення до нашої держави і до соціалістичної суспільної системи загалом, у зміні світогляду багатьох мільйонів людей капіталістичних країн.

Минуло тільки сторіччя відтоді, як число прихильників прийдешнього суспільного ладу зводилося до сотень, а комунізм був тільки мрією. Нині вже третина людства звільнилась від рабства й злиднів капіталізму. За останнє п'ятдесятиріччя невблаганний закон суспільного розвитку завдав два нищівні удари по капіталістичній системі: Велика Жовтнева соціалістична революція й створення світової соціалістичної системи. Обидва удари пов'язані з двома світовими війнами.

¹ Л. І. Брежнев. Велика перемога радянського народу, К., 1965, стор. 5, 23.

«Війна підштовхнула історію, і вона летить тепер з швидкістю локомотива»²,— писав В. І. Ленін у березні 1918 р. з приводу першої світової війни. Як перша, так і друга світова війни втягли людство у вир мук і страждань. Але ці війни, всупереч волі імперіалістичних сил, значною мірою прискорили процес пробудження політичної свідомості трудового населення. Ця закономірність докорінних соціальних змін суспільної свідомості підтверджується всім ходом історії останнього п'ятдесятиріччя.

Велика Жовтнева соціалістична революція — найглибша революція в історії людства, перший в світі перехід влади від меншості експлуататорів до більшості експлуатованих»³— була обумовлена всім попереднім історичним розвитком.

З переходом капіталізму в його вищу стадію — імперіалізм ще більше загострилися суперечності всієї капіталістичної системи. Саме ці суперечності викликали першу світову війну. Втягнуті в неї мільйонні маси особливо гостро відчували необхідність ліквідації самої причини виникнення воєн. Нове революційне піднесення проходило, коли були наявні передумови для корінної зміни соціального ладу. Могутній колись єдиний фронт капіталізму було прорвано. «На міжнародній арені вперше виникла держава, яка висунула великий лозунг миру і почала здійснювати нові принципи у відносинах між народами і країнами. Людство здобуло надійний оплот у своїй боротьбі проти загарбницьких воєн, за мир і безпеку народів»⁴.

Перша світова війна не розв'язала гострих конфліктів і суперечностей, що її породили. Зростання безробіття, жорстока експлуатація неминуче вели до дальшого розвитку політичної свідомості трудящих мас, до посилення впливу марксистських партій. Дедалі наполегливішою, свідомою і цілеспрямованою ставала класова боротьба пролетаріату капіталістичних країн і щодалі ширився національно-визвольний рух пригноблених народів колоній.

Слабшало раніше неподільне ідеологічне панування буржуазії, яка за всяку ціну намагалася зберегти його. Правлячі кола ряду європейських країн стали на шлях ліквідації решток буржуазно-демократичних свобод і встановлення фашистських режимів. В гострій конкурентній боротьбі зміцнювались найреакційніші сили імперіалістичного світу в Німеччині, Італії та Японії.

Уряд СРСР, Комуністична партія Радянського Союзу і комуністичні партії капіталістичних країн попереджали людство про смертельну загрозу демократії і незалежності народів з боку фашизму, суть якого досить чітко визначив Г. М. Димитров: «Гітлерівський фашизм це не тільки буржуазний націоналізм. Це звірячий шовінізм. Це урядова система політичного бандитизму, система провокацій і тортур щодо робітничого класу і революційних елементів селянства, дрібної буржуазії і інтелігенції. Це середньовічне варварство і звірство. Це неприборкана агресія щодо інших народів і країн»⁵.

Як зняряддя найреакційніших і шовіністичних груп монополістичної буржуазії фашизм був загрозою не тільки для робітничого класу, але й для всіх інших верств трудящих мас.

Усвідомлення цієї загрози привело до того, що в ряді капіталістичних країн очолювана комуністами боротьба прогресивних сил перегородила шлях фашизму. Яскравим прикладом цього є результати

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 133.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 427.

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 30.

⁵ Г. Димитров. Наступ фашизму і завдання Комуністичного Інтернаціоналу в боротьбі за єдність робітничого класу проти фашизму, К., 1935, стор. 6—7.

героїчної боротьби трудящих мас Франції, де в 1934 р. виникали реальні умови для створення уряду народного фронту, політична перемога цього фронту в лютому 1936 р. в Іспанії.

Об'єднання зусиль у боротьбі проти загрози фашистського поневолення неминуче викликало зростання політичної свідомості трудящих мас, створювало умови для поступової ліквідації капіталістичного ладу. Саме про такий розвиток подій говорив, виходячи з лєнінського положення про відшукування «форми *переходу* або *підходу* до пролетарської революції»⁶, Г. М. Димитров. Він передбачав, що такий уряд, який виникне внаслідок руху єдиного фронту боротьби проти контрреволюційних фінансових магнатів і фашистських агентів, можливо виявиться однією з найважливіших перехідних форм⁷. Однак зростання політичної свідомості трудящих у той час ще не досягло такої сили, що могла б подолати опір буржуазії. Роз'єднаність робітничого класу, значна частина якого ще була під впливом буржуазної ідеології, панічний страх дрібнобуржуазних елементів перед зростанням революційних настроїв дали можливість монополістичній буржуазії зміцнити свої позиції.

Замість того, щоб припинити розвиток фашизму, правлячі кола найбільших імперіалістичних держав — США, Англії і Франції завдали удару по очолюваних комуністами прогресивних силах своїх народів, сподіваючись скерувати фашистську агресію проти Радянського Союзу. Проте гострий антагонізм між капіталістичною й соціалістичною системами не міг згладити суперечності в самому капіталістичному світі. Розпочалась друга світова війна, війна вже не за простий переділ світу, а за неподільне світове панування агресивного фашистського блоку, проти своїх імперіалістичних конкурентів.

До літа 1941 р. у всій Європі залишилось тільки три буржуазно-демократичні держави — Англія, Швеція і Швейцарія, які тремтіли за свою долю. У всіх інших країнах від кордонів Радянського Союзу до берегів Ла-Манша, від Середземного моря до Північного Льодовитого океану панував фашизм і встановлений ним окупаційний режим грабежів, насильств і вбивств.

Підтримувана правлячими колами США, Англії і Франції, кривава сокира фашизму обрушилася не тільки на голови трудящих. В окупованих країнах фашистські поневолювачі зберегли тільки великі монополії, підкоривши їх своїм планам завоювання світового панування. Однак найбільшого удару зазнали трудящі маси та їх партії. Те, чого не зробили власні буржуазні уряди, доробили за них фашистські окупанти, ліквідувавши рештки буржуазно-демократичних свобод, обрушившись навіть на буржуазні партії. В окупованій Європі гітлерівці залишили тільки ті партії й угруповання, які одверто підтримували фашистські порядки.

Незалежно від класової приналежності, по-звірячому знищувалося слов'янське і єврейське населення. Доля звела до фашистських концтаборів і могил разом з представниками трудящих мас багатьох представників буржуазії, навіть тих, хто раніше своєю політикою та економічною допомогою сприяв зміцненню фашистського блоку.

Поневолення Європи ще тугіше затягнуло вузол суперечностей у капіталістичному світі. Здійснюючи нічим не прикрити жорстоку диктатуру буржуазії, фашизм фактично сам підривав підвалини капіталістичного світу. Діалектика розвитку подій неминуче вела до необ-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 68.

⁷ Г. Димитров. Назв. праця, стор. 58—64.

хідності й можливості практичного об'єднання трудящих мас з представниками тієї частини національної буржуазії, яка під ударами фашистських окупантів втрачала свої економічні й політичні позиції, перед якою стояла реальна загроза не тільки втрати класової приналежності, а й фізичного знищення. Однак на шляху до здійснення цієї важливої умови визволення від фашистського рабства поставав страх буржуазії перед зростаючою політичною свідомістю трудящих.

В перші ж дні окупації розсипались, фактично припинили опір опозиційні фашизму буржуазні партії. Продовжували боротьбу і поступово нарощували свої сили тільки партії робітничого класу, які зазнали великих втрат. Досвід боротьби багатьох років допоміг їм пристосуватися до нових, більш складних і важких умов. Проте в політичній, военній і міжнародній обстановці перших двох років війни їхня діяльність не могла ще дати відчутних результатів. Фашистські поневолювачі створили систему придушення будь-якого прояву опору поневолених народів, змінивши зброю буржуазної демагогії зброєю страху і нелюдських розправ. Масовий терор, підкріплений шаленою пропагандою про «непереможність» німецької армії, допоміг їм відстрочити назриваючий вибух опору поневолених народів. «Швидкий розгром Польщі, блискавичні «успіхи» в Данії й Норвегії і, нарешті, загарбування Бельгії, Голландії й Люксембурга та поразка Франції— всі ці легкі успіхи Гітлера дозволили нацистській пропаганді створити навколо гітлерівців ореол непогрішності й непереможності. В такий момент у недосить стійких антифашистів могли виникнути сумніви»⁸— так характеризував обстановку цих років член ЦК СЄПН Отто Вінцер у німецькому русі Опору.

Подібні настрої панували тоді у всій поневоленій Європі. Тільки незначна частина населення під керівництвом комуністів, які пішли в глибоке підпілля, продовжувала самовіддану боротьбу. Рештки буржуазних партій віддали себе в розпорядження фашистів або відійшли від активної боротьби своїх народів. Яскраве обгрунтування подібної зрадницької щодо своїх народів політики буржуазії дав свого часу В. І. Ленін: «...коли справа доходить до основ економічної влади, влади експлуататорів, до їх власності, яка дає в їх розпорядження праці десятків мільйонів робітників і селян, дає можливість наживатися поміщикам і капіталістам... вони забувають усі свої фрази про любов до вітчизни і незалежності... Коли справа стосується класових зисків, буржуазія продає батьківщину і вступає в торгашеські угоди проти свого народу з якими завгодно чужоземцями»⁹.

Ці мотиви привели монополістичну буржуазію окупованих країн до послужливості фашизму. А та частина буржуазії, яку фашизм позбавив не тільки політичної, але й економічної влади, була охоплена панічним страхом перед зростанням революційних настроїв мас. Її настрої яскраво розкрито в положенні В. І. Леніна про те, що «вся буржуазія в цілому не здатна на рішучу боротьбу... вона боїться втратити в цій боротьбі свою власність, яка прив'язує її до існуючого суспільства; вона боїться надто революційного виступу робітників, які ніколи не спиняться на самій лише демократичній революції, а прагнуть до соціалістичного перевороту»¹⁰.

Та сама причина — потурання найбільших імперіалістичних держав — привела до зміцнення й розширення агресії другого хижака —

⁸ Отто Вінцер. 12 лет борьбы против фашизма и войны, М., 1956, стор. 160.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 9.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 463.

Японії. Та сама двоїста політика національної буржуазії країн Азії перешкоджала об'єднанню зусиль народів у боротьбі проти іноземного поневолення.

Світ жив у тривозі й страху перед прийдешнім. Перед людством постала реальна загроза фашистського поневолення, загроза деградації суспільства. Єдиною надією всіх миролюбних сил був Радянський Союз. Могутня, зміцніла майже за чверть сторіччя свого існування, радянська країна була нездоланим бар'єром на шляху здійснення маніячних сподівань фашистських поневолювачів на встановлення світового панування.

Дальший розвиток подій неблаганно вів до вирішальної сутички, до великої історичної битви між силами прогресу і соціалізму, очолюваними Радянським Союзом, та найреакційнішими й агресивними силами капіталістичної системи в особі фашистських держав на чолі з гітлерівською Німеччиною.

Захоплений легкими перемогами над своїми імперіалістичними суперниками, німецький фашизм уже не міг зупинитися. Привід світового панування запаморочив навіть «розсудливі» голови в таборі фашизму.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина, зібравши в один міцний кулак військові сили, людські резерви й економічні засоби майже всієї Європи, обрушила їх проти радянської країни. Саме цей історичний день був початком кінця фашистського рабства в Європі, початком нового етапу в розвитку світової суспільної свідомості.

Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз різко змінилися умови антифашистської боротьби поневолених народів Європи.

Героїзм радянських людей був не тільки важливою моральною підтримкою народних мас Європи, але й значною мірою відвертав військові і поліцейські сили фашизму. «Гітлерівська агресія проти Радянського Союзу, — писав Моріс Торез, — дала могутній поштовх нашому рухові Опору, особливо організації збройної боротьби. Всі патріоти зрозуміли, що створилось нове співвідношення сил і що тепер перемога прихильників свободи й незалежності народів забезпечена. Досі багато французів, які навіть вороже ставилися до окупантів, були охоплені невір'ям у свої сили і мали сумнів, що Франція може бути визволена»¹¹.

Такі зміни в свідомості мас під впливом героїчної боротьби Радянського Союзу сталися в усіх країнах окупованої фашистами Європи. Навіть багато явних противників соціалістичного ладу були змушені визнати велике зростання симпатій до радянської країни в усьому світі. Дуже характерні щодо цього слова голландського історика Л. де Юнга: «Напад Гітлера на Радянський Союз викликав глибокі зміни в негативній позиції щодо цієї країни. Люди зрозуміли, що на полях боїв у Східній Європі вирішувалася значною мірою і їхня доля. Радянським Союзом захоплювались як першою країною, здатною стримати натиск німецьких армій»¹².

Змушені були змінити ставлення до радянської країни і керівники США та Англії. «...Небезпека, що загрожує Росії, — це небезпека, що загрожує нам і Сполученим Штатам»¹³, — заявляв 22 червня 1941 р.

¹¹ М. Торез. Сын народа, М., 1960, стор. 168.

¹² L. de Jong. The dutch Resistance Movement and the Allies 1940—1945, European Resistance Movements, vol. 2, London, 1964, p. 344.

¹³ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1965, стор. 144.

Черчіль. «Будь-які неприємності, які могли б потягти за собою в дальшому радянські перемоги, блякли в порівнянні з серйознішими небезпеками, що загрожували Великобританії: смерть від повітряних нальотів, голод, вторгнення, можливий розпад усєї імперії»¹⁴,— змушений був визнати американський історик Г. Фейс.

Ця зміна позиції правлячих кіл США й Англії, героїчний опір радянського народу фашистським полчищам ламали попередні спотворені уявлення широких народних мас капіталістичних країн про Радянський Союз, сприяли поширенню правди про радянську країну, про її соціальний лад. Утворення антигітлерівської коаліції не могло не позначитися на дальшому полівінні світової суспільної свідомості.

Правда про Радянський Союз, переваги його суспільного ладу з кожним днем війни глибше й глибше проникали в свідомість трудящих мас зарубіжних країн. Історичні перемоги радянського народу на великому вирішальному фронті боротьби проти фашизму вселяли певність в остаточну перемогу.

Радянська Армія, як гігантська пружина, стримала перший натиск фашистських військ. Минули всі намічвані німецьким командуванням строки захоплення Москви. Розвіявся міф про «непереможеність» німецької армії. Війна набула затьяжного характеру. «В окупованих країнах,— пише англійський історик Дж. Фуллер,— смуток змінила радість. Колоса зупинили і хоча, можливо, голова його була з заліза, ноги виявилися глиняними»¹⁵. Надія на визволення окрилила народи Європи. Дедалі організованішою ставала антифашистська боротьба, створювалися центральні органи керівництва нею в багатьох країнах. Однак це були тільки перші кроки в консолідації й активізації антифашистських сил поневоленої Європи. Націстська Німеччина та її союзники ще мали достатньо засобів для придушення народних виступів. Армії фашистського блоку до осені 1942 р. прорвалися далеко на Схід до волзьких берегів. Мільйони людей у Європі ще не наважувалися ступити на шлях активної боротьби. Могутнім поштовхом до цього були поразки німецьких військ у Сталінградській і Курській битвах. Звістка про велику перемогу Радянської армії долетіла до найвіддаленіших кутків земної кулі і вселяла народам тверду певність визволення від фашистського рабства. Величезні втрати на радянсько-німецькому фронті настільки підірвали сили фашистської Німеччини, що вона була змушена черпати резерви з окупаційних військ і провести «тотальну» мобілізацію. Результати цього: «там, де раніше був німецький полк, залишено батальйон або роту; там, де була розквартирована рота, не залишено нікого, крім німецько-фашистських патрулів, що з'являються час від часу»¹⁶.

Мобілізація в армію німецьких робітників привела до необхідності замінити їх іноземцями. Про наслідки такої заміни яскраво й виразно сказав відомий буржуазний історик А. Верт. Якщо до кінця 1942 р. в русі Опору брали участь переважно люди, натхнені своїми політичними ідеалами, то рішення фашистських властей про масове використання примусової праці іноземних робітників «зачіпало повсякденне життя багатьох людей і загрожувало руйнуванням звичайного ходу життя»¹⁷. Отже, раніше інертні люди включалися до активної антифашистської боротьби, об'єднувалися в могутню

¹⁴ Herbert Feis. Churchill, Roosevelt, Stalin. The War They Waged and the Peace They Sought, London, 1957, pp. 8, 9.

¹⁵ Дж. Фуллер. Вторая мировая война, 1939—1945 гг., М., 1956, стор. 234.

¹⁶ Морис Торез. Избранные произведения, т. 1, М., 1959, стор. 530.

¹⁷ А. Верт. Франция 1940—1945, М., 1959, стор. 155, 156.

політичну і воєнну силу, що ввійшло в історію під терміном рух Опору.

В ряді капіталістичних країн цей рух зародився задовго до другої світової війни. В умовах війни, коли з усією очевидністю виявилось жорстоке, людиноненависницьке обличчя фашизму, коли виникла його безпосередня загроза поневолення всього людства, потреба об'єднання зусиль проникає в свідомість мільйонів простих людей Європи.

Ніколи раніше в історії народів не спостерігалось такого масового виявлення їх єдності в боротьбі проти сил реакції й тиранії. Ніколи раніше в історії воєн не було такого великого добровільного включення мільйонів людей до активних дій, як це сталося в роки другої світової війни. Характерною особливістю руху Опору було не тільки сполучення в ньому національного й інтернаціонального моментів, але і, хай тимчасовий, проте міцний союз різних соціальних верств населення. Цей союз був обумовлений спільністю головної мети — боротьби проти загрози фашистського поневолення й фізичного знищення цілих народів. В країнах, окупованих фашистськими загарбниками, в русі Опору органічно сполучалися соціальний і національно-визвольний моменти, що значною мірою сприяло об'єднанню в боротьбі проти окупантів представників різних верств населення.

Мета руху Опору полягала в ліквідації фашистських порядків. Це повністю збігалось з завданням радянської держави, яка також ставила своєю головною метою ліквідацію фашистських порядків як основної загрози мирного існування народів. Але не таку мету переслідували правлячі кола інших держав антигітлерівської коаліції. Їхньою метою була перемога над агресивним конкурентом, який загрожував їх існуванню, а не ліквідація фашистського ладу. Звідси закономірно випливає ідейна близькість руху Опору з героїчною боротьбою радянського народу.

Те, що найвірнішим другом європейських борців був Радянський Союз, свідчить всебічна підтримка борців Опору з боку нашої країни. Уряди антигітлерівської коаліції, прагнучи лише використати рух Опору, його силу для досягнення своєї мети, вбачали в ньому і наростаючу безпосередню загрозу капіталістичним порядкам у Європі. З одного боку — ці уряди були кровно зацікавлені в поразці фашистської Німеччини як небезпечного імперіалістичного конкурента, з другого — побоювалися зростання політичної свідомості трудящих мас та їх об'єднання навколо комуністичних і робітничих партій. Ця політика західних держав красномовно виявилась у їхньому ставленні до французького, італійського, грецького й бельгійського руху Опору — в меморандумі англійського уряду до Французького національного комітету з вимогою звести до мінімуму число учасників збройного повстання, в роззброєнні сил Опору Франції і Бельгії, у відмовленні від поставки зброї італійським партизанам, у підтримці четників Михайловича в Югославії, які співробітничали з фашизмом і, нарешті, у відкритому збройному придушенні найактивніших сил Опору грецького народу.

Злочинні щодо народів Європи дії західних держав, незважаючи на марні спроби перекрутити оцінки фактів, мимоволі викриваються багатьма буржуазними дослідниками історії другої світової війни. Зокрема досить яскраву картину придушення західними союзниками сил Опору у Франції, Бельгії і Голландії малює автор багатотомної праці «Армія США у другій світовій війні» Ф. С. Погью¹⁸.

¹⁸ Ф. С. Погью. Верховное командование, М., 1959, стор. 345—357.

Та ж причина — страх перед зростаючою свідомістю трудящих мас та реальною загрозою капіталістичному ладу — зумовлювали політику антигітлерівських кіл національної буржуазії поневолених фашизмом країн Європи. Усунувшись від активного опору, закликаючи до «спокою» і «вичікування», антигітлерівські буржуазні кола з кожним днем втрачали свій вплив на раніше аполітичну, інертну масу населення. Симпатії поневолених почали завойовувати комуністи, які з самого початку фашистської агресії закликали маси до активної боротьби. Навіть буржуазні історики змушені були визнати цей неблаганно зростаючий вплив комуністів. «У самій Франції,— визнає буржуазний історик А. Верт,— комуністи робили все можливе для перетворення руху Опору в «динамічний» і «активний» рух лівого напрямку, підкреслюючи його «національний» і «революційний» характер настільки, що і вільні французи за кордоном, і деякі більш помірковані групи у Франції стривожилися енергією комуністів. Але обійтися без комуністів вони не могли. Де Голль знав так само добре, як і Віші, що комуністи скоріше, ніж будь-які інші елементи в русі Опору, зможуть перетворити його на масовий рух і, можливо, на ударну силу певного воєнного значення. Багато некомуністів мимоволі захоплювались відданістю справі і мужністю комуністів-учасників Опору»¹⁹.

У зміні ставлення широких народних мас до буржуазних і комуністичних партій знайшов свій яскравий вияв процес зрушення суспільної свідомості вліво. Фашизм, буржуазні партії й угруповання, які його підтримували, були гнівно засуджені народами всього світу. Антигітлерівські буржуазні кола, опинившись перед дилемою — або включитися до активного Опору і цим сприяти зростанню революційної свідомості мас, або стримувати маси від активних виступів,— катастрофічно втрачали свій вплив на мільйони трудящих.

У полівінні світової суспільної свідомості відіграла роль не тільки героїчна боротьба радянських воїнів на фронтах, але й безкорислива політична й воєнна підтримка радянською країною антифашистської боротьби поневолених народів, безпосередня участь багатьох тисяч радянських людей у бойових загонах руху Опору зарубіжних країн.

Незважаючи на напруження всіх сил і матеріальних ресурсів у війні проти фашистського блоку, Радянський Союз подавав учасникам руху Опору практичну допомогу зброєю і боєприпасами, підготовкою бойових партизанських кадрів, відповідним плануванням дій Радянської Армії і партизанських з'єднань.

Особливо посилилася допомога після просування Радянської Армії на захід у 1944 р., коли представники руху Опору ряду країн Європи звернулися до Радянського уряду з проханням допомогти в підготовці бойових кадрів та надіслати зброю до партизанських загонів.

Після звернення Польської Крайової Ради Народової в 1944 р. 4,5 тис. українських партизанів рушили в Польщу. На території СРСР було створено спеціальний партизанський штаб, який готував загони й бригади для дій у Польщі. Наприкінці 1944 р. через лінію фронту в загони Армії Людової було надіслано понад 4 тис. автоматів, близько 9 тис. гвинтівок, кулемети, міномети, вибухові речовини і боєприпаси. Тільки в спеціальній школі Українського штабу партизанського руху було підготовлено 900 чехословацьких, угорських і румунських командирів, мінерів і радистів партизанських загонів. За багато сотень кілометрів постачала радянська країна зброєю і боєприпасами героїчних югославських партизанів.

¹⁹ А. В е р т. Назв. праця, стор. 155—156.

На початку жовтня 1944 р. командування Радянської Армії для допомоги Словацькому народному повстанню змінило свої плани бойових операцій. Допомагаючи трудящим Варшави, які билися за визволення від фашистських окупантів, радянські льотчики у другій половині вересня 1944 р. зробили 2243 літаковильоти із зброєю, боеприпасами і продовольством.

Славною сторінкою в історії бойової співдружності була участь у русі Опору радянських людей. Понад 12 тис. радянських партизанів билися в бойових загонах Польщі, близько 3 тис.— в партизанських загонах Чехословаччини. 32 радянські партизанські загони чисельністю 1440 чоловік і 900 радянських партизанів громили фашистів у французькому русі Опору. Понад 2 тис. радянських людей боролися в рядах італійського руху Опору. Це далеко неповний перелік даних.

В єдності, стійкості і відданості радянських людей своїй соціалістичній батьківщині, солдати фашистських армій переконалися, побувавши на радянській землі. І це примусило їх замислитися над долею своїх народів.

Після поразки німецьких військ на Волзі, як відзначав італійський історик Е. Коллотті: «...в Росії італійські солдати остаточно дозріли для повного психологічного й морального розриву з фашистським режимом і нацистською війною»²⁰. Словацькі дивізії, за визнанням німецького командування, перетворились на резерв, що поповнював ряди чехословацької військової частини в СРСР та радянських партизанів. На захід йшли десятки ешелонів до краю набиті роззброєними італійськими й угорськими солдатами. Масового загрозового характеру набуло дезертирство в румунській армії. Розвідувальні зведення радянських партизанів наводили чимало фактів не тільки повного розкладу військ сателітів нацистської Німеччини, але й занепаду морального духу німецьких солдатів. Багато італійських, румунських, угорських і словацьких солдатів після повернення на батьківщину ставали в ряди активних борців руху Опору.

У свою чергу тисячі радянських учасників європейського руху Опору та мільйони радянських людей, вивезені на фашистську каторгу, розповідали про життя в Радянському Союзі, викриваючи наклепи буржуазної пропаганди. І багатьом мільйонам простих людей зарубіжного капіталістичного світу ставало зрозуміло, звідки брав наш народ-богатыр свою могутню силу.

Борючись у бойових загонах Опору, беручи участь в антифашистському підпіллі, радянські люди на практиці доводили велику силу ідей інтернаціоналізму, силу братерства і дружби народів. Вони билися з ворогом до останньої краплі крові, за першим закликком йшли на допомогу своїм бойовим соратникам. Та найбільший вплив на психологію широких народних мас не тільки Європи, але і всього світу, робили всесвітньо-історичні перемоги Радянської Армії, небачений в історії людства героїчний подвиг усього радянського народу. «Майбутні покоління визнають свій обов'язок перед Червоною Армією так само беззастережно, як це робимо ми, хто дожив, щоб бути свідками цих чудових перемог»²¹,— заявляв Черчіль. «Французи знають, що зробила для них Радянська Росія і знають, що Радянська Росія

²⁰ E. Collotti. L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata 1939—1945. Studio e documenti, Milano, 1963, p. 21.

²¹ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. I, стор. 310.

відіграла головну роль в їхньому визволенні»²²,— відзначав де Голль. З подібних оцінок і визнань навіть з боку противників соціалістичного ладу можна скласти цілий том.

Так у ході другої світової війни руйнувалася штучно створена імперіалістами «залізна завіса», що приховувала від мільйонів простих людей зарубіжного світу справжній зміст соціалістичного ладу. Одночасно звіряча ідеологія, небачені руйнування, злидні й загибель мільйонів людей викликали могутнє зростання руху Опору, вивели із стану пасивності великі маси населення поневолених фашизмом країн. Визволилися від дурману шовінізму і націонал-соціалізму мільйонні маси країн фашистського блоку. З розгромом фашизму позбавилася політичної влади і втратила економічні позиції значна частина буржуазії ряду держав Європи. Послабшав політичний вплив опозиційної щодо фашистських сил буржуазії. Вплив комуністичних і робітничих партій зріс настільки, що в багатьох країнах Європи вже вони, а не буржуазні партії, стали відігравати вирішальну роль у визначенні післявоєнної долі тих народів, яким була надана повна свобода у виборі форм державного влаштування.

В умовах другої світової війни, незважаючи на великі втрати, викликані фашистським терором й найжорстокішою класовою боротьбою, сталося небачене могутнє зростання лав загартованих у тяжкій і впертій боротьбі комуністичних партій. Зростання лав борців за комунізм не могло не позначитися на ще більшому, ніж у передвоєнні роки, поширенні соціалістичного світогляду серед мільйонних мас трудящого населення Європи.

Закономірний процес зростання політичної свідомості мас привів до того, чого найбільше боялась буржуазія: раніше «інертні» й «аполітичні» маси капіталістичних країн прийшли до твердого переконання про необхідність докорінної зміни існуючого соціального ладу.

Ще в ході антифашистської боротьби у багатьох країнах Європи почали виникати реальні внутрішні передумови для зародження нового народно-демократичного ладу, заснованого на вільному і свідомому виявленні волі населення. Цей народно-демократичний лад спирався на найактивніші патріотичні сили, які своєю самовідданою боротьбою проти фашизму заслужили високе визнання не тільки своїх народів, але і всього прогресивного людства. Наступна боротьба трудящих мас за свої соціальні права неминуче призвела до зміни соціального ладу й виникнення ряду соціалістичних держав там, де відверте втручання Сполучених Штатів Америки і Англії, а також роз'єднаність прогресивних сил не перешкодили виявленню волі народів.

Цей конкретний вияв неминучого процесу розвитку суспільства соціалістичним шляхом був результатом воєнної, моральної і політичної поразки фашистського блоку — найреакційнішої сили імперіалізму та незмірно зростлого міжнародного авторитету радянської країни, яка винесла основний тягар війни і була вирішальною силою врятування народів від фашистського рабства.

Такий же процес, але з яскраво виявленим національно-визвольним характером, відбувався в країнах Азії. Та сама причина — жорстокий окупаційний режим японських агресорів і непослідовна, боягузлива політика національної буржуазії і феодалів у національно-визвольній боротьбі поневолених народів — привели до зростання і зміцнення лівих прогресивних сил, до утворення незалежних націо-

²² Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1959, стор. 340.

нальних держав, які скинули колоніальне ярмо, а ряд з цих держав твердо стали на соціалістичний шлях розвитку.

* * *

Після першої світової війни світ поділився на дві протилежні соціальні системи. Перша в світі країна соціалізму нараховувала тоді 7,8% населення земної кулі й займала 16% її території.

Невблаганний закон розвитку суспільства і друга світова війна знову перекроїли політичну карту світу. В результаті гігантського зрушення світової суспільної свідомості вліво вже 35,5% населення на більш ніж чверті планети стоять на шляху соціалістичного розвитку. Так у специфічних умовах другої світової війни здійснювався той шлях перемоги соціалістичної революції, про який говорив Г. М. Димитров на VI конгресі Комінтерну ще задовго до війни. Важливішим результатом ослаблення світових сил імперіалізму став широкий розмах національно-визвольної боротьби в Африці. Першою ластівкою соціалізму на далекому американському континенті стала героїчна Куба.

«Півстоліття тому,— говорив у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові КПРС тов. Л. І. Брежнев,— коли наша партія під керівництвом Володимира Ілліча Леніна першою підняла народ на штурм капіталізму, в світі налічувалось 400 тисяч комуністів. Нині 88 комуністичних партій на всіх континентах об'єднують майже 50 мільйонів борців»²³. У цьому також, як і у виникненні світової соціалістичної системи, знайшло своє яскраве виявлення і дальший розвиток те різке полівіння суспільної свідомості, яке було прискорене двома світовими війнами, що їх розв'язав імперіалізм.

У двох світових війнах імперіалізм зазнав два нищівні удари. І тепер, коли його роздирають суперечності, він знову тягне людство у пучину нової, ще жажливішої і руйнівної війни. Однак на цьому шляху незламною перешкодою стала не тільки світова соціалістична система, але й зростаюче з кожним днем полівіння світової суспільної свідомості.

«Незважаючи на всю складність міжнародного становища,— говорив у своїй доповіді на XXIII з'їзді КПРС тов. О. М. Косигін,— ми, комуністи, дивимось в майбутнє з обґрунтованим оптимізмом. Сьогодні, коли наша країна перебуває в розквіті своїх сил, коли соціалізм переміг в багатьох країнах світу, коли у нас так багато союзників і друзів, представлених своїми делегаціями на цьому з'їзді, коли комуністичний рух охопив всі континенти земної кулі, ми говоримо: агресори можуть і повинні бути приборкані, нова світова війна може і повинна бути відвернута»²⁴.

Об'єднані воєнно-економічні сили країн соціалізму і прогресивні сили в капіталістичному світі нині здатні відвернути пожежу нової війни. Саме це дає можливість нашій партії, нашій країні продовжувати розпочате будівництво комунізму, спрямовувати економіку на максимальне задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей. Найяскравішим практичним підтвердженням цього є історичні рішення XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

²³ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 13.

²⁴ О. М. Косигін. Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки, К., 1966, стор. 73.

А. М. ГАЄВСЬКИЙ, Г. М. ШЕВЧУК

ІСТОРИЧНА НАУКА І СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В радянському суспільстві застосування науки все більше стає вирішальним фактором успішного розвитку усіх галузей нашого життя. Зростає значення суспільних наук, в тому числі історичної, як наукової основи керівництва суспільством. «Розвиток суспільних наук і впровадження їх рекомендацій у практику,— указується в звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові партії,— відіграють не менш важливу роль, ніж використання досягнень природничих наук у сфері матеріального виробництва і розвитку духовного життя народу»¹.

Не буде перебільшенням, коли скажемо, що немає жодного важливого організаторського чи виховного завдання в справі побудови комунізму, з вирішенням якого не була б тісно пов'язана історична наука.

Ключ до дальшого зростання ролі і розширення сфери впливу історичної науки на суспільство знаходиться, по-перше, в активному вторгненні істориків в життя, ще більш глибокій науковій розробці проблем сучасності. Розробка, глибоке дослідження «важливих проблем економіки і політики, філософії і соціології, історії і права, інших суспільних наук у тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва,— вказувалось на XXIII з'їзді КПРС,— найважливіше завдання радянських учених»².

Необхідний, по-друге, принциповий, науково-критичний аналіз як достоїнств, так і недоліків історичних праць, що публікуються. Об'єктивна критична їх оцінка повинна збуджувати творчу думку і допомагати правильному теоретичному осмисленню фактів, сприяти запобіганню догматичних, суб'єктивістських і інших помилок в галузі історії.

По-третє, піднесення рівня досліджень, що збагачують наше пізнання новітнього історичного досвіду, постановка і вирішення серйозних наукових питань, вивчення різних галузей і процесів нашого життя вимагає дальшого спрямування думки істориків до проблем методології.

Методологія історичного знання включає в себе соціологічний аналіз і соціологічні узагальнення. Передбачає вона і постановку соціальних досліджень³. Проте не можна тут не погодитись з П. Н. Федосеевим і Ю. П. Францевим⁴, що довільне тлумачення до недавнього часу поняття «вульгарний соціологізм» виганяло з досліджень соціологічні узагальнення. В суспільних науках фактично не застосовувались прикладні соціальні й конкретно-соціологічні дослідження, що сприяли також успіхові історичних і були поширені

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня 1966 року, К., 1966, стор. 87.

² Там же.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 359.

⁴ П. Н. Федосеев, Ю. П. Францев. О разработке методологических вопросов истории. «История и социология», М., 1964.

в 20—30 роках⁵. Останнє з них проводилося в Мелітопольському районі Запорізької області в 1936—1938 рр. й дало великий науковий матеріал, який розкриває ті зміни в соціальній структурі, економіці й культурі, що відбулися на селі за 20 років Радянської влади (до 1937 р.)⁶.

Тепер, коли знов, особливо соціологічні дослідження почали застосовуватись, виникають питання про їх місце в системі суспільного⁷, в тому числі історичного пізнання, про те чи можна їх ототожнювати з соціальними⁸, дискутується саме поняття «конкретні соціологічні» і т. п.⁹ В істориків немає єдиної думки про те, зокрема, що для них дають конкретно-соціологічні дослідження, яку роль відіграють вони у взаємозв'язках предметів історії й соціології, у якому співвідношенні перебувають історичні й соціологічні дослідження, чи взагалі слід історикам ними займатись.

Розгляд цих питань, з приводу яких ми робимо спробу висловитись лише в порядку їх постановки, має, на наш погляд, важливе значення для істориків.

У вивченні складних проблем сучасності, проблем комуністичного будівництва встановлюються нові, більш тісні зв'язки й співвідношення між історією і соціологією та іншими суспільними науками, що спираються в дослідженні соціальних процесів на висновки історичного матеріалізму. Допмагаючи вивчати закономірності суспільного розвитку й вирішувати корінні соціальні проблеми, історичний матеріалізм тим самим виступає як наукова соціологія¹⁰, як методологія всіх наук про суспільство, в тому числі історичної. І водночас, це метод — діалектико-матеріалістичний, загальносоціологічний метод досліджень, по відношенню до якого конкретно-соціологічні методи — допоміжні, обслуговуючі. Застосовується він в історичній науці поряд з її специфічними методами і конкретно проявляється в них.

Роль історичного матеріалізму, як єдино наукової соціологічної теорії і методу, розвиткові якого сприяють конкретно-соціологічні дослідження, зростає. Останні, що проводяться з позицій соціології і звідси мають назву «соціологічні», застосовуються для виявлення дії об'єктивних законів, вивчення за певний відрізок часу і в локальному (край, область, район, окремі колективи і т. д.) масштабі змін і тенденцій в галузі соціальних відносин, свідомості і матеріальних інтересів в умовах будівництва соціалізму і комунізму, а також для узагальнення одержаних наслідків. Цим вони не тільки збагачують соціологічну теорію, історичний матеріалізм, а і є засобом перевірки та обґрунтування нових висновків і положень, вироблення практичних рекомендацій. Термін «конкретні соціологічні дослідження» Ф. Константинов і В. Келле вживають для визначення саме такого напрямку науково-дослідницької роботи соціологів¹¹.

Усі конкретні соціологічні і ширше — соціальні дослідження дають можливість партії здійснювати керівництво з врахуванням виявлених змін, через тенденції, що намітилися, дивитись уперед, виробляти й здійснювати наукову політику. Отже, конкретно-прикладні

⁵ В. Арутюнян. Из опыта социологических исследований села в двадцатые годы, журн. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 3.

⁶ С. С. Аринна, Г. Г. Котов, К. В. Лосев. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885—1938 гг.), М., 1939.

⁷ Ф. Константинов, В. Келле. Исторический материализм — марксистская социология, журн. «Коммунист», 1965, № 1, стор. 12—13.

⁸ Там же.

⁹ Журн. «Политическое самообразование», 1965, № 1, стор. 25.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 117—118.

¹¹ Ф. Константинов, В. Келле. Назв. праця, стор. 13.

дослідження — засіб тісного зв'язку теорії з життям, практикою. Тому і зацікавлені в них представники багатьох суспільних наук (економісти, історики, правознавці, етнографи, демографи і інші).

Про соціологію і конкретні дослідження говорилось в ряді виступів на XXIII з'їзді КПРС, а також XXIII з'їзді КП України в звітній доповіді першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста¹². В Резолюції XXIII з'їзду КПРС розробка соціологічних проблем визначена як одне з найважливіших завдань радянських вчених. Перед ними стоять не тільки технічні і економічні, а також соціальні, людські проблеми і вирішувати їх потрібно, керуючись наукою.

Необхідно, говорив у промові на XXIII з'їзді КПРС президент Академії наук СРСР М. В. Келдиш, посилити конкретні соціологічні дослідження закономірностей переходу до комуністичної суспільно-економічної формації, діяльності мас, проблем соціальної структури і політичної організації радянського суспільства¹³. У зв'язку з такою необхідністю важливо суспільствознавцям, а в їх числі й історикам, мати насамперед більш глибоке уявлення про саме поняття, стан і організацію, а також недоліки цих досліджень.

Нерідко соціологічними називають й соціальні дослідження, а також звичайну розробку різних техніко-організаційних заходів, наприклад, вивчення роботи комунально-побутових закладів, транспорту з метою їх поліпшення і інше. Це тільки емпірична буржуазна соціологія, зокрема США¹⁴, відвертаючись в угоду доларовому мішку від розгляду основних законів розвитку суспільства, оголошує своїм об'єктом усі конкретні галузі людської діяльності і видає себе за науку наук. Марксистська соціологія, що має свій особливий предмет вивчення, не може трактуватись розширююче, сповзати на шлях підміни досліджень, що входять у компетенцію різних спеціальних галузей науки, на які вона зобов'язана спиратись.

Зрозуміло, що соціологічні дослідження не тотожні з соціальними (економічними, правовими, історичними, етнографічними, соціально-психологічними та ін.) — поняттям більш широким, оскільки проводяться вони зусиллями багатьох суспільних наук. Конкретно-соціологічні є лише одним з видів соціальних досліджень, поряд з названими. У нас же досить часто пишуть і говорять про соціологічні та соціальні дослідження, як зазначалося на Всесоюзному симпозіумі з досвіду їх проведення в СРСР, не вбачаючи різниці між ними. Так, наприклад, часом економісти, юристи й історики називають свої прикладні дослідження соціологічними. Немає потреби доводити, що це, звичайно, невірно¹⁵.

Соціальним є будь-яке економічне, юридичне, історичне, соціально-психологічне дослідження, яке, виходячи з специфіки свого предмета, вивчає відповідні явища соціального життя, що є різновидністю суспільних відносин, синтезом і єдністю їх матеріального (основи) й духовного змісту. Але не всяке соціальне дослідження є соціологічним, тобто дослідженням філософського характеру, що впливає з предмета марксистської соціології. Вказується на конкретність цих досліджень лише в значенні протилежності їх абстрактному соціологізму, безпосереднього зв'язку з вивченням соціальних фактів. Що ж до історичних досліджень, то вони завжди мали конкретний характер.

¹² П. Ю. Шелест. Звітна доповідь Центрального Комітету КП України XXIII з'їздові Комуністичної партії України, газ. «Радянська Україна», 16 березня 1966 р.

¹³ Промова на XXIII з'їзді КПРС товариша М. В. Келдиша, газ. «Правда», 3 квітня 1966 р.

¹⁴ Социальные исследования, М., 1965, стор. 7—14.

¹⁵ Итоги и перспективы развития социологических исследований в высшей школе. Тезисы доклада, Л., 1966, стор. 12.

Без відображення конкретної реальності фактів, подій у їхній хронологічній послідовності просто не існує історичної науки.

Класики марксизму-ленінізму дають нам чудові зразки конкретних соціальних, в тому числі конкретно-соціологічних досліджень. Візьмо працю Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». З метою збирання великої кількості фактів, потрібних для її написання і найголовніше — для глибокого ознайомлення з становищем робітничого класу в індустріальних центрах Англії, зокрема в Манчестері, Ф. Енгельс відвідував текстильні фабрики, де безпосередньо і довго вивчав життя робітників. Не обмежуючись загальним знанням їх експлуатації капіталістами, він вивчав первинні документи, акти різних обстежень, був свідком повсякденного соціального й політичного гніту пролетаріату, визрівання його класової самосвідомості. Внаслідок цього Ф. Енгельс і написав класичний теоретичний твір, якому дав характерний підзаголовок — «З власних спостережень і достовірних джерел»¹⁶.

Праця ж В. І. Леніна «Великий почин» вчить нас конкретному соціальному аналізу сучасних явищ життя, теоретичному осмисленню історичного досвіду комуністичного будівництва. В ній факти, матеріал живих конкретних історичних подій — невіддільні від соціологічних висновків. В перших «суботниках», у фактах добровільної, без винагороди високопродуктивної праці В. І. Ленін побачив зародок комуністичних відносин праці. На основі конкретних даних великого почину Володимир Ілліч зробив висновок програмового значення: «Комунізм є вища, проти капіталістичної, продуктивність праці добровільних, свідомих, об'єднаних робітників, що використовують передову техніку»¹⁷.

Відомо, що при створенні Соціалістичної академії суспільних наук В. І. Ленін вимагав «...одним з першочергових завдань поставити ряд соціальних досліджень...»¹⁸. І за його життя було виконано багато таких прикладних соціальних досліджень. Наслідки їх В. І. Ленін пов'язував з науковим удосконаленням партійно-державного керівництва, завданнями практичної організації «...по-новому найглибших, економічних, основ життя десятків і десятків мільйонів людей», із завданнями налагодження «...надзвичайно складної і тонкої сітки нових організаційних відносин...»¹⁹.

Нині відбувається дальше активне впровадження в життя вказівок В. І. Леніна про необхідність постановки соціальних досліджень.

За останні роки соціальні, в тому числі конкретно-соціологічні дослідження, набрали широкого розмаху по всій країні, особливо у вузах та науково-дослідних академічних закладах Ленінграда, Москви, Свердловська, Новосибірська²⁰. Тут виникли стаціонарні лабораторії і на їх базі громадські інститути соціальних досліджень, що стали по суті методичними центрами розробки провідних економічних, історико-соціологічних, соціально-психологічних і інших проблем.

Значну роботу проводить група соціологів Академії суспільних наук при ЦК КПРС, яка взяла на себе також функції центру громадських інститутів соціальних досліджень (їх близько 50) при парторганах на місцях. Для співробітників цих інститутів соціологи АСН організують семінари, публікують інформаційні матеріали і т. д. Чимала в цьому заслуга і ЦК ВЛКСМ, який спрямовує роботу понад

¹⁶ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 221.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 380.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 359.

¹⁹ Там же, стор. 209, 210.

²⁰ Журн. «Коммунист», 1965, № 3, стор. 57.

70 таких інститутів в областях при комсомольських органах, скеровує ентузіазм молодих помічників соціологів²¹.

Цікаві, хоч загалом поки що скромні, наслідки соціальних досліджень були підсумовані на Всесоюзному симпозіумі соціологів (1966) в Ленінграді²². Симпозіум, привернувши увагу широких наукових кіл, в тому числі істориків, допоміг проаналізувати й по-партійному оцінити всю роботу в СРСР у галузі конкретних соціальних і соціологічних досліджень.

Їх наслідки, безперечно, мають теоретичну цінність і високе практичне значення в галузі народного господарства, ідеології й політики. Досить сказати, що вироблені внаслідок конкретних соціальних досліджень важливі практичні рекомендації були використані при складанні нового п'ятирічного плану, директиви якого затвердив XXIII з'їзд КПРС.

Зрозуміло, що історики в дослідженнях і теоретичній розробці сучасних проблем не відгороджені муром від соціологів. А це вимагає, по-перше, нових ліній і пропорцій у співвідношенні історії й соціології, опори в історичних дослідженнях на висновки і фактичні дані конкретних досліджень останньої, по-друге, застосування істориками відповідно до своєї специфіки власних прикладних досліджень актуальних сучасних проблем, що входять до предмета історії; по-третє, участі в широких, комплексних соціальних дослідженнях, у яких кооперуються соціологи, економісти, історики, правознавці, соціальні психологи, етнографи, мистецтвознавці та представники інших суспільних наук.

Як відомо, вихідним пунктом у марксистському вирішенні першого з поставлених питань є перевірене досвідом і доведене практикою переконання, що історія тільки тоді стає справжньою наукою, коли від простого описування загальних та індивідуальних, необхідних і випадкових подій вона піднімається до дослідження глибинних тенденцій історичного процесу, до соціологічних узагальнень. А перехід від емпіричного до теоретичного рівня, що є об'єктивною закономірністю розвитку історичного знання, передбачає дедалі нові методи наукового аналізу і мислення. В той же час соціологія тільки тоді повністю звільняється від необгрунтованого абстрагування, перестає бути набором довільних міркувань і не виводить істину апріорно, коли вона спирається на установлені історією та іншими суспільними науками точні, численні факти. Ідеї, що висувуються соціологами умовляю, поза опорою на використання здійснюваного істориками кропіткого накопичення фактів, вивчення досвіду мас, явищ комуністичного будівництва в усій їх історичній конкретності, не можуть бути плідотворні. В. І. Ленін учив, що про соціалізм можна говорити тільки по досвіду²³.

Збираючи, перевіряючи й аналізуючи конкретні факти історичного досвіду партії та суспільного розвитку загалом з позицій наукової об'єктивності, яка полягає в пізнанні необхідності, історія утверджує цим себе як одну із найважливіших суспільних наук. Її специфічні закони модифікуються залежно від конкретних умов.

Отже, марксистська методологія у вивченні й узагальненні історичних процесів суспільного життя виходить з тісного взаємозв'язку

²¹ Ітоги и перспективы развития социологических исследований (Дані про громадські Інститути соціальних досліджень наводяться з виступів учасників Всесоюзного симпозіуму по соціології, що відбувся 16—19 лютого 1966 р. в Ленінграді).

²² Там же.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 474.

історії й соціології. В працях класиків марксизму-ленінізму конкретний історичний матеріал і теоретичні соціологічні узагальнення нерозривні, перебувають в органічній єдності. Відокремлення емпіричного від теоретичного — це погана традиція буржуазної методології історичного знання.

Для історика-марксиста історичне пізнання являє собою цінність не як споглядале відчуття фактів, а таке, що має стати практичним керівництвом до революційної дії. Для буржуазних же істориків-соціологів, неопозитивістського й різних інших напрямів, що ратують за якусь позакласову історичну «правду» й неспроможні розглядати явища капіталістичної дійсності як перехідні, — це тільки просте описування фактів. Вони уникають пошуків закономірностей, нападають на принцип історизму, що є однією з найважливіших частин марксистського світогляду, відділяють соціологічні узагальнення від вивчення конкретної історії, явищ минулого і їх зв'язку з сучасністю.

Лише марксизм, вказував В. І. Ленін, дає суспільствознавцю, а ним є також історик, можливість «перейти від опису (і оцінки з точки зору ідеалу) суспільних явищ до строго наукового аналізу їх...»²⁴.

Характер цього аналізу, теоретичного узагальнення, що здійснюється істориками, звичайно, не може зводитись до догматичного повторення останніми загальносоціологічних законів, часто в суб'єктивній їх інтерпретації, що до недавнього було, емпіричної ілюстрації положень давно відомих. Теоретичне значення праці історика-дослідника полягає насамперед у з'ясуванні особливості та глибокому показу в конкретних історичних умовах (в певній соціальній структурі, галузі суспільного життя, в певний період і т. д.) дії соціологічних законів, а також у відкритті специфічних історичних законів. Показ дії загальних соціологічних законів збагачує наше розуміння самих цих законів, які проявляються в історії не в чистому й одноманітному вигляді, а в специфічно історичній своєрідності.

При цьому, історик, відтворюючи цю специфічність, що полягає в ролі свідомої, цілеспрямованої діяльності людей, характері, формі й ступені їх організації, звертає увагу на можливості, які криються в історичній дійсності, на тенденції, які запанували, і на ті, що не одержали простору, співставляє і порівнює явища і факти й відкриває сам конкретну історичну закономірність.

Отже, радянський історик, як і соціолог, покликаний в кінцевому підсумку, вивчаючи причинні зв'язки, відкривати закономірності суспільного розвитку, процесів соціалістичного і комуністичного будівництва, а не тільки пояснювати окремі явища, що проходили, та оповідати про події, які відбувались. Це не заперечує того, що з останніх складається сам історичний процес. На відміну від соціології історична наука досліджує закони суспільного розвитку, не абстрагуючи загальні, повторні риси цього процесу від одноразових і особливих, а в органічній єдності з ними, тобто в конкретно-історичній формі.

Знання загальносоціологічних законів складає світогляд історика, конкретні історичні закономірності — наслідок дослідження, яке він проводить, спираючись на цей науковий світогляд. Осмислене розмежування між ними сприяло б звільненню історичної науки від односторонності фактологічного емпіризму і разом з тим неправомірного оперування абстрактними схемами, що вживаються як універсальні відмітки, з допомогою яких містифікується хід історії²⁵.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 118.

²⁵ А. Я. Гуревич. Общий закон и конкретная закономерность в истории, журн. «Вопросы истории», 1965, № 8, стор. 30.

Викладене стосується також історичного та конкретно-соціологічного досліджень. Вони відображають з певними, звичайно, особливостями в залежності від завдань і специфіки досліджень, ті вищевисвітлені взаємозв'язки, що існують між історичною наукою і науковою соціологією.

Історичний матеріалізм — методологічна основа досліджень історичного і конкретно-соціологічного. Для обох єдиний об'єкт — процес суспільного життя, його розвиток. Але в історичному дослідженні вивчаються явища цього життя, що уже відбулись, в хронологічному порядку, установлюється конкретна специфічна закономірність історичного процесу на основі вивчення фактів по документах. А в конкретно-соціологічному дослідженні беруться події, явища, коли вони саме відбуваються, вивчаються живі факти, наявні соціальні відносини і шляхом абстрагування повторних рис процесу виявляється загальна соціологічна закономірність. На цій основі виробляються практичні наукові рекомендації.

Отже, предмети історичного й конкретно-соціологічного досліджень різні. Грунтом взаємозв'язку цих форм пізнання є історичність соціологічного об'єкта і перетворення його в об'єкт історичної науки.

Марксистська соціологія, як уже говорилося, використовує готові дані, точні, установлені історичною і іншими суспільними науками факти, щоб стати теоретичним узагальненням історичного процесу. Найбільш суттєве значення при цьому мають сучасні історичні факти і досвід — наслідки дослідження істориками розвитку соціалістичного суспільства та становлення комуністичної формації. Разом з тим, у виявленні нових закономірностей, осмисленні сьогоденних соціальних проблем соціологи дедалі більше спираються на власні спостереження, конкретні соціологічні дослідження, що впливають і на історичні.

Історична наука та її дослідження, що зобов'язані показувати і також відкривати закономірності сучасного періоду, висвітлювати й аналізувати його суперечності, аж ніяк не можуть обмежуватися емпіричним змістом і методами. Вони передбачають використання нових теоретичних засобів (до них відносяться й соціологічні), що допомагають формувати теоретичний зміст, який ніби надбудовується над емпіричним і створює новий шар історичного знання.

Розвиток конкретних соціальних і соціологічних досліджень набирає в СРСР дедалі більшого поширення. Соціологи йдуть у трудові колективи, громадські організації і, використовуючи конкретно-соціологічні прийоми й засоби, глибоко вивчають поточні процеси розвитку. А потім увесь зібраний опорний матеріал, що відображає нашу реальну дійсність, вони піддають глибокому соціологічному аналізу, теоретично узагальнюють.

Економісти, юристи, етнографи й психологи також в конкретних наукових дослідженнях безпосередньо зв'язуються з поточним життям, явищами сьогоденного дня, тоді як історики їх можуть вивчати, коли вони уже відбулися, в минулому. Проте кожен з цих, а також і інші представники суспільних наук, на відміну від соціологів, вивчають не філософський бік соціального процесу, а, виходячи з свого предмета, явища і закономірності економічні, соціально-психологічні і ін. Використання істориками методів і даних конкретних соціальних і соціологічних досліджень, що допомагають соціології, економіці й іншим наукам робити оперативні нові теоретичні висновки й узагальнення, давати практичні рекомендації, сприяє також наближенню історичної науки до сьогоденного дня, до вивчення поточних процесів.

Марксиста,— говорив Ф. Енгельс,— відрізняє вміння «вірно схоплювати характер, значення і необхідні наслідки великих історичних подій тоді, коли ці події ще тільки розгортаються перед нашими очима або тільки звершуються»²⁶. Це настановчі слова і для істориків-марксистів.

Розгортання конкретних соціальних і соціологічних досліджень означає процес поступального марксистського розвитку суспільної науки, в тому числі історичної, од відомого до невідомого. Соціологічні дослідження, носячи філософський характер і зосереджуючись на вивченні конкретних історичних ситуацій, що відкривають нові суттєві зв'язки, особливості, закономірності суспільного життя, мають і певне методологічне значення для істориків, оскільки збагачують їх досвідом соціологічного аналізу окремих сучасних проблем і особливо прийомами досліджень історико-філософської проблематики.

Конкретно-соціологічні дослідження через соціологічну теорію, яку вони збагачують, та діалектичний метод загалом тісно пов'язані з методологією історичного знання. Їх теоретичні висновки історики повинні знати і спиратися на них. Використані, наприклад, як засіб перевірки, вони можуть підтверджувати вірність або свідчити про помилковість відповідних положень і висновків історичних досліджень.

Проте спеціалісти, приміром, з проблем історії соціалістичного й комуністичного будівництва в своїх дослідженнях не можуть і не повинні, звичайно, «підганяти» факти під якусь нову соціологічну схему. Вони насамперед зобов'язані цікавитись науковим рівнем і достовірністю наслідків власної роботи. Інакше неминуча кон'юктурщина, яка виходить не з дійсної суспільної необхідності, а з тимчасових обставин, суб'єктивних «побажань», і веде до перекручення історії. Проти цього застерігає істориків Центральний Комітет нашої партії. Прагнучи дати відповіді на хвилюючі питання нашого часу, питання комуністичного будівництва, справжній історик повинен шукати цю відповідь у фактах своєї науки.

В історії, яка поряд з узагальненням переслідує мету описування, фактичний матеріал відіграє особливу роль, іншу, ніж у соціології, чисто теоретичному предметі, що використовує факти лише як підмогу для узагальнення. Соціологія проходить стадію нагромадження емпіричного матеріалу, наприклад, використовуючи свої конкретні дослідження, але метою її завжди залишається виявлення нових тенденцій, закономірностей і вироблення на цій основі практичних рекомендацій. І коли це досягнуто, емпіричний матеріал відходить на задній план. В історичному ж дослідженні, що також починається із збору фактів, вони — повітря для вченого, фундамент знання. «Факти,— вказував В. І. Ленін,— коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ»²⁷.

Джерело сучасних історичних фактів — саме життя, в тому числі й документи, як головне, а також наслідки конкретних соціальних і соціологічних досліджень. Історик установлює і перевіряє ці факти, з аналізу всієї сукупності яких власне й бере початок історичне дослідження, співставляє, розглядає їх в об'єктивних взаємодіях, взаємовідносинах і створює такий «...фундамент з точних і безспірних фактів, на який можна було б спиратися...»²⁸.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. XVI, ч. II, стор. 83.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

В українській історіографії, на жаль, за останні роки, за винятком статей В. Косолапова²⁹ та А. Кілунова³⁰, не було праць про природу і роль історичного факту в дослідженні сучасних питань історії.

Конкретні соціальні й соціологічні дослідження, що здебільшого організуються за всіма науковими і технічними вимогами до їх проведення, здатні давати факти, про які можна, користуючись образністю Френсіса Бекона, сказати, що вони «соки квітів». Добуті таким засобом факти найбільш очищені від суб'єктивних моментів і відображають точно об'єктивний зміст процесу. В дослідженні, зокрема стикових для історії і соціології проблем, у вивченні співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в історичному процесі вони можуть виступати надійним джерелом для історичної науки.

Зрозуміло, що остання, беручи той чи інший соціологічний факт для своїх висновків і узагальнень, розглядатиме його в конкретно-історичному розвитку. Історичний підхід — історизм обов'язковий елемент будь-якого знання. Необхідно «дивитись,—вказував В. І. Ленін,— на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»³¹.

Виникає чимало, до речі, труднощів у користуванні соціологічною літературою. Ця література видається дуже обмеженими тиражами, а тому наукові висновки, факти, практичні рекомендації, що містяться в ній, слабо вивчаються і не прокладають собі дорогу в життя. Назріла також, на нашу думку, необхідність створення бібліографії з конкретних соціальних і соціологічних досліджень.

Нерідко у вузах республіки, як відзначала колегія Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР³², а також у наукових закладах та громадських організаціях РРФСР³³, як говорилося на Всесоюзному симпозиумі соціологів, тематика соціальних і соціологічних досліджень була дрібною, малозначною. Дослідження носили випадковий і дуже загальний, неконкретний характер, виконавці їх слабо знали і невміло застосовували конкретні соціологічні методи. Внаслідок, це не забезпечувало глибокого аналізу досліджуваних явищ і одержання бажаних достовірних, об'єктивних фактів. Дані таких досліджень, звичайно, не мають потрібної для соціології наукової і практичної цінності та значення як джерела історичної науки.

Отже, конкретно-соціологічні дослідження, якщо вони здійснюються на потрібному науковому рівні, можуть: а) сприяти історичним у проникненні в глибину, закономірності історичного процесу, б) мають методологічне значення для їх вивчення, в) є одним із джерел історичної науки і г) видів перевірки теоретичних висновків її власних досліджень.

Продовжуючи, відзначимо, що із рішень ХХІІІ з'їзду КПРС впливає необхідність безпосередньої участі істориків в прикладних дослідженнях. В ряду інших суспільних наук, вказується в резолюції

²⁹ В. Косолапов. Факти та їх роль в історичному дослідженні, «Український історичний журнал», 1963, № 2.

³⁰ А. Кілунов. Про природу історичного факту, «Український історичний журнал», 1965, № 8.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

³² Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР. Постанова колегії «Про заходи по поліпшенню конкретно-соціологічних досліджень у вищих учбових закладах УРСР», березень 1965 р.

³³ Итоги и перспективы развития социологических исследований, стор. 9.

з'їзду, найважливішим завданням також історичної науки є розробка проблем історії в тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва³⁴. Прикладні соціально-історичні дослідження безперечно сприятимуть розробці проблем, що мають теоретичне і практичне значення. Їх проведення передбачає поряд з традиційними історичними застосування різних нових прийомів і засобів дослідження, в тому числі конкретно-соціологічних по певному колу питань.

Історики в співдружності з соціологами здійснили ряд широких соціально-прикладних досліджень. Так, науковці лабораторії МГУ по вивченню соціальних проблем села (єдиної такої лабораторії в Союзі, очолюваної доктором історичних наук Ю. Б. Арутюняном), повторили після війни комплексне соціальне дослідження в сс. Терпіння, Зарічне, Лугове Мелітопольського району на Запоріжжі³⁵. Дані проаналізували, порівнявши з наслідками довоєнного дослідження. Зроблені в такий спосіб теоретичні висновки й узагальнення щодо змін у праці, соціальній структурі села, культурі і побуті, міграції сільського населення стали помітним вкладом в історичну науку.

Соціальне дослідження в цьому ж напрямку проводилося в колгоспі «Россия» Краснодарського краю³⁶ та в молдавському селі Копанка. По останньому збереглася монографія соціального дослідження часів буржуазної Румунії. Внаслідок здійсненого історико-соціологічного порівняльного аналізу була написана нова книга — «Копанка 25 лет спустя»³⁷. Вивчення одних і тих же об'єктів в згаданий засіб дає можливість виявити тенденції і прослідкувати за їх розвитком, установити закономірність. Такі дослідження можна назвати соціально-історичними.

Історики — співробітники громадського Інституту соціальних досліджень при Ленінградському обкомі КПРС разом з партійним активом протягом ряду років беруть участь в прикладних дослідженнях складних процесів суспільно-політичного життя, вивченні ефективності впливу ідеологічної, зокрема пропагандистської роботи, на підвищення активності трудящих³⁸.

Саме такі та подібні до них прикладні соціальні дослідження необхідно проводити історикам. Термін «прикладні» щодо цих досліджень історичної науки, яка завжди конкретна, правомірний. Що ж до соціології, економіки та інших суспільних наук, то вживаються терміни як «прикладні», так і «конкретні» соціальні й соціологічні дослідження. Спільної думки відносно цієї термінології немає. Д. Чесноков на всі види конкретних досліджень поширює термін — «прикладні»³⁹. Є потреба в створенні словника з конкретно-соціологічної термінології.

Через певні відрізки часу, роки важливо історико-соціальні прикладні дослідження над одним і тим же об'єктом повторювати. Бо ж спостерігати нові процеси, нові явища в розвитку, нагромадити численні об'єктивні факти і виявити реальні життєві суперечності, встановити і простежити конкретні історичні закономірності можна тільки протягом порівняно довгого періоду. Прикладні дослідження по-

³⁴ Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу по Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС, газ. «Правда», 9 квітня 1966 р.

³⁵ Итоги и перспективы развития социологических исследований, стор. 7.

³⁶ Колхоз «Россия» в прошлом и настоящем, К., 1965.

³⁷ Копанка 25 лет спустя, К., 1963.

³⁸ Журн. «Политическое самообразование», 1965, № 12, стор. 113—116.

³⁹ Журн. «Политическое самообразование», 1965, № 1, стор. 25.

ряд з іншими засобами піднімають дійовість історичної науки, збільшують її значення в соціальному плануванні, можливість наукового передбачення й обґрунтування політики партії. «...Ми тепер одержали досить рідкий в історії випадок,— писав В. І. Ленін,— установлювати строки, необхідні для проведення корінних соціальних змін...»⁴⁰.

Чим більше знаємо ми про соціальний досвід, конкретні закономірності становлення нового суспільства, про його перемоги і труднощі в нашій країні, подолання суперечностей соціального розвитку, тим ясніші стають наші уявлення про шляхи й засоби побудови соціалізму і комунізму взагалі, тим легше буде використовувати цей досвід нашим друзям в інших країнах. Виявлення і висвітлення паростків нового як істориками, так і соціологами, теоретичне узагальнення всього історичного досвіду радянського народу було і буде необхідною передумовою зростання його свідомої творчості. «Більше уваги до того, як робітнича і селянська маса *на ділі* буде щось *нове* у своїй буденній роботі. Більше *перевірки*, того, наскільки *комуністичне* це *нове*»⁴¹. Так ставив питання В. І. Ленін, саме таким методологічним вимогам і повинні відповідати прикладні соціально-історичні, соціально-економічні, конкретно-соціологічні та всі інші конкретні дослідження.

Між тим, немає комплексних досліджень, наприклад, таких проблем, як соціалістичний демократизм, громадські засади в партійній роботі й державному керівництві, нові явища в суспільно-політичному житті, нові форми виховної роботи, змагання, висновків і пропозицій щодо наукового керівництва ними, управління суспільними процесами.

Історики в своїх дослідженнях подібних проблем поряд з історичними повинні спиратись на конкретно-соціологічні методи, співробітничати з соціологами. Не виняток тут спільні історико-соціологічні дослідження.

Співробітництво з соціологами та запозичення в них істориками конкретно-соціологічних методів у вивченні згаданих і таких проблем, як розвиток соціальної структури й політичної організації соціалістичного суспільства, розвиток соціалістичних націй, зміцнення їх дружби й дальшого зближення, зростання активності громадських організацій і ролі Комуністичної партії сприятиме досягненню істориками-дослідниками правильного, об'єктивного розуміння та висвітлення в узагальнюючих працях співвідношення суб'єктивного й об'єктивного в історичному процесі.

Підняття емпіричного й теоретичного рівня історичних досліджень, число яких дедалі зростає, збагачення їх логічного і понятійного апарату, дальше поглиблення в працях з історії соціологічного аналізу історичних процесів, не стираючи суттєвої відмінності між історією і соціологією, безперечно, зробить їх зв'язки ще більш тісними і плодотворними для обох наук.

У нас тепер стає дедалі більше істориків, які одночасно є соціологами. Досконало володіючи історичним методом й одночасно засобами конкретно-соціологічними (соціального експерименту, вибіркового спостереження, опитування, інтерв'ю, хронометрування, анкетного обстеження і ін.) історики розширюють діапазон і піднімають рівень своїх досліджень сучасного життя. При цьому вони, звичайно, не стоять перед небезпекою підміни й змішування історичного дослі-

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 425.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 79.

дження, предметом якого є факти історичного досвіду і розкриття їх суті, з дослідженням соціологічним, що вирішує філософський (соціологічний) бік питання.

Пошуки й використання в цьому напрямку більш ефективних сучасних методів досліджень повинні зайняти суттєве місце в науковій роботі істориків.

Це також необхідно для подолання в ній, насамперед у техніці історичного дослідження, кустарництва. Вона, як вірно зауважував Е. М. Жуков⁴², недалеко пішла вперед з часу Нестора-літописця. Велику роль у соціальних дослідженнях відіграють спеціальні методи соціальної статистики. Історики уже розпочали застосовувати технічно-математичні методи. Про перший досвід використання в історичних дослідженнях математики, зокрема обчислювальних машин, розповідається в надрукованих «Українським історичним журналом» статтях Г. Доброва⁴³, Л. Коваленка⁴⁴, Л. Смирнова⁴⁵, В. Клименюка та Х. Паллі⁴⁶, В. Косолапова⁴⁷.

У нас досі немає серйозних праць, присвячених розглядові співвідношення історичних, соціологічних та інших методів у дослідженні сучасної проблематики. Слід, на наш погляд, ввести в практику, щоб жодна узагальнююча праця не виходила в світ без чіткого викладу застосованих методів і прийомів дослідження. Ця вимога зумовлена тим, що існує не тільки раціональний розподіл наукової праці, а й співробітництво у дослідженні, особливо комплексних проблем сучасного періоду комуністичного будівництва, що є найбільш теоретично складним.

Відбувається диференціація і спеціалізація, що, однак, не означає ізоляції окремих галузей історії і відділення однієї суспільної науки від іншої. Навпаки, йде процес взаємопроникнення суспільних наук, їх проблематики і методів. Зростаюча необхідність комплексної розробки проблем, що постають у ході комуністичного будівництва (наприклад, таких, як ліквідація суттєвої різниці між містом і селом, фізичною і розумовою працею та ін.), вивчення глибинних змін, що відбуваються у радянському суспільстві в процесі його поступального розвитку, вимагають інтеграції, нових взаємозв'язків, виходу за «відомчі» рамки при дослідженні особливо проблем, що виникають на стику наук.

При цьому, не знижується, а підноситься значення історизму — обов'язкового елементу всякого наукового пізнання. Необхідне глибоке пронизування історизмом соціальних досліджень усіх суспільних наук, в тому числі соціології. Це буде сприяти кращому взаєморозумінню і більш тісному співробітництву істориків з іншими суспільствознавцями для вирішення спільних наукових проблем.

⁴² Е. М. Жуков. За повышение уровня исторической науки. «Строительство коммунизма и общественные науки», М., 1962, стор. 67.

⁴³ Г. М. Добров. Машинный метод опрацювання інформації в історичних науках, «Український історичний журнал», 1965, № 1.

⁴⁴ Л. А. Коваленко. З досвіду програмування навчального матеріалу з історії, «Український історичний журнал», 1965, № 2.

⁴⁵ Г. М. Добров, Л. П. Смирнов. Про підготовку і кодування історико-наукової інформації для її обробки на обчислювальних машинах, «Український історичний журнал», 1965, № 3.

⁴⁶ В. М. Клименюк, Х. Е. Паллі. Використання перфокарт у наукових дослідженнях, «Український історичний журнал», 1965, № 6.

⁴⁷ В. В. Косолапов. Деякі методологічні питання моделювання історичного процесу, «Український історичний журнал», 1965, № 8.

Можна з певністю сказати, що поставлені ХХІІІ з'їздом КПРС кардинальні проблеми в галузі суспільних наук, в тому числі історичної, тим успішніше будуть розв'язані, чим тіснішими стануть творчі зв'язки між їх працівниками. «Вони покликані,— вказується в звітній доповіді Центрального Комітету з'їздові партії,— всебічно досліджувати такі проблеми, як напрям і характер процесу формування комуністичних відносин, удосконалення державного ладу і розвиток соціалістичної демократії, форми й методи господарювання, наукова організація праці, зміст і методи комуністичного виховання та інші актуальні теми»⁴⁸.

З першого досвіду прикладних досліджень виникає і ряд організаційних та інших питань, пов'язаних з їх подальшим розширенням на Україні, як і загалом по СРСР. Оскільки в певній мірі до них причасні і історики, вважаємо за потрібне поставити ряд питань. Є необхідність в створенні при Академії наук УРСР якогось центра соціальних досліджень, що диктується потребами їх координації, планування, підготовки наукових кадрів і розробки методологічних проблем цих досліджень. Найкращим таким центром, на нашу думку, міг би стати спеціально створений в майбутньому Інститут соціальних досліджень при АН УРСР.

Слід також організувати підвищення кваліфікації науковців різних профілів з методики і техніки прикладних соціальних досліджень. Потрібно вирішити і фінансування соціальних досліджень, створення технічної бази для опрацювання їх наслідків. Це зумовлюється тим, що серйозні соціальні дослідження сьогодення за характером їх організації й технічного оснащення мало чим відрізняються від природничо-наукових.

Курс на громадські засади в розвитку соціальних досліджень не може бути на першому етапі головним, якщо ми не бажаємо скомпроментувати науковий бік справи. Актив нештатних соціологів має зосереджуватись навколо штатних лабораторій соціальних досліджень, що фінансуються, мають наукові кадри і техніку.

Те, що в соціальні дослідження включається дедалі більше науковців кафедр суспільних наук вузів, вимагає також створення відповідного координаційно-методичного соціологічного органу в системі Міністерства вищої та спеціальної середньої освіти УРСР. На історичних, економічних факультетах вузів слід, на нашу думку, ввести читання курсу лекцій з теорії і практики соціальних досліджень, а на філософських готувати спеціалістів-соціологів. Це зумовлюється потребою мати служби соціологів на підприємствах та установах.

Центром соціальних досліджень з проблематики партійного і радянського будівництва, а також підготовки відповідних кадрів важливо, на наш погляд, зробити Вищу партійну школу при ЦК КП України. Необхідно підготувати й читати курс лекцій з теорії і практики соціальних досліджень також у вечірніх університетах марксизму-ленінізму, розгорнути масову соціологічну усну пропаганду і в пресі.

Доцільно провести в республіці симпозіум за участю представників усіх суспільних наук, або ж окремі профільні симпозіуми, які б обговорили деякі проблеми, підсумки й перспективи соціальних, прикладних і конкретно-соціологічних досліджень на Україні.

Вся радянська країна зараз сповнена натхненного пориву до нових звершень, шляхи якого вказують рішення ХХІІІ з'їзду КПРС. Радянські вчені, які йдуть в передніх лавах, покликані допомагати партії науково вирішувати завдання комуністичного будівництва.

⁴⁸ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС..., стор. 87.

З життя українців за рубежом

М. ЯВОРСЬКИЙ

ДЕСЯТЬ РОКІВ ІСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ТОВАРИСТВА В ПОЛЬЩІ

9 вересня 1944 р. у Любліні між урядами УРСР і ПНР був підписаний договір про переселення українців, що проживали в Польщі, на Україну. На основі цього договору за час від 15 жовтня 1944 р. до серпня 1946 р. з польської території в УРСР переселилося 123 156 сімей.

Чимало українців зробили це ще у вересні й жовтні 1939 р. Однак точних даних щодо кількості цих переселенців немає. Здебільшого це були колишні члени Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) та «Сельробу», які до того часу брали активну участь у революційному русі. В роки другої світової війни майже всі вони перебували в рядах радянських партизанських загонів або Війська Польського. Де-хто з них залишився потім у Польщі.

Після остаточного встановлення кордонів між УРСР і ПНР, закріпленого договором від 16 серпня 1945 р., з Польщі на Україну переселилося 485 тис. чол. Однак у східних повітах Люблінського й Жешовського воєводств залишилася ще значна кількість українців. Точну цифру чисельності їх нелегко встановити, зокрема через те, що одні з них називають себе православними або тутешніми, а інші — русинами або лемками.

Газета «Жице Варшави» від 12 грудня 1963 р. вказувала, що в Польщі налічується 180 тис. українців¹. Журнал «Пшегльонд заходні», № 4 за 1964 р., конкретизуючи ці дані, писав, що із загальної кількості польських українців 130 тис. проживає тепер у західних і північних воєводствах республіки — у Бялистоцькому, Ольштинському, Гданському, Кошалінському, Щецінському, Вроцлавському, Зельногурському і Опольському². З цього виходить, що решта українського населення Польщі припадає на Люблінське, Жешовське та інші воєводства.

Аналізуючи дані, опубліковані «Жицем Варшави» та іншими органами преси, журналіст краківського тижневика «Жице літераке» Єжи Львовель у статті про національні меншості в ПНР висловив сумнів щодо точності вказуваної кількості українців у Польщі. На його думку, їх там більше. Він писав: «Міністр Вольський стверджує, що безпосередньо після закінчення війни на території Польщі залишилося близько 700 тисяч українців... До 1 січня 1947 р. до Радянського Союзу переселилося понад 400 тисяч українців, решта висловила бажання залишитися в Польщі»³.

Якщо порівняти ці дані (700 тис.) з цифрою, наведеною репатріаційною комісією (485 тис. переселенців), то виходить, що на терито-

¹ Газ. «Zycie Warszawy», 12 грудня 1963 р.

² Журн. «Przegląd Zachodni», 1964, № 4.

³ Журн. «Zycie Literackie», 13 лютого і 13 березня 1966 р.

рії Польщі в 1947 р. залишилося близько 215 тис. українців. І це, очевидно, найточніша цифра.

Найбільше українців, як зазначав згаданий вже «Пшегльонд заходні», проживає тепер в Ольштинському воєводстві — майже 51 тис. чол. В Кошалінському воєводстві їх налічується близько 29 тис., у Вроцлавському — понад 16 тис., у Зельногурському — більш як 9 тис., у Щецінському — понад 9 тис., у Гданському — близько 5 тис., у Бялистоцькому — майже 5 тис. та в Опольському — близько 1,5 тис. Скільки українців проживають у Люблінському і Жешовському воєводствах — даних немає. Зокрема в Ілавецькому повіті Ольштинського воєводства вони становлять 36% загальної кількості населення. Ніде, однак, немає виключно українських сіл.

До північних і західних воєводств Польщі українці були переселені в 1947 р. Сталося це в зв'язку із злочинною діяльністю українських націоналістів та їх військових загонів — УПА. Торкаючись цього питання, Єжи Львовель писав: «Перебуваючи перед альтернативою невщухаючої боротьби, все більш жорстокої і розпачливої, яка поглинала сотні й тисячі людей, польська влада прийняла болюче, але необхідне рішення: переселити й розпорошити українське населення. Я розмовляв як з тими, що це рішення ухвалювали, так і з тими, хто його виконував. Справді, ніхто тоді не робив цього з легким серцем»⁴.

Доля переселених українців не раз привертала увагу керівництва Польської Об'єднаної Робітничої Партії (ПОРП). В квітні 1952 р. Політбюро ПОРП прийняло постанову про поліпшення їх становища, в якій зокрема вказувалося: «В становищі українського населення повинні бути проведені невідкладні зміни, які сприятимуть повній нормалізації його господарських умов, втягненню цього населення в активне громадське життя і дадуть змогу задовольнити його культурні потреби».

Після цієї постанови в деяких місцевостях українські активісти організували гуртки художньої самодіяльності та пункти навчання української мови.

В червні 1955 р. Секретаріат ЦК ПОРП звернувся з спеціальним листом до місцевих партійних організацій, в якому йшлося про дальшу реалізацію постанови від 1952 р. В листі зазначалося, що зусилля партійних організацій і державних установ у справі виконання цієї постанови були недостатніми, і одночасно давався ряд конкретних практичних вказівок для дальшого поліпшення становища українського населення.

Восени 1955 р. почалася підготовка до видання в Польщі газети українською мовою і до загальнокрайового з'їзду представників українського населення, яких було обрано в усіх повітах, де проживали українці.

14 червня 1956 р. вийшов у світ перший номер щотижневої газети «Наше слово», а 16—17 червня відбувся з'їзд, на якому було засновано Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ). На порядку денному з'їзду стояли такі питання: 1. Доповідь про завдання товариства. 2. Обговорення й прийняття його статуту. 3. Вибори головного правління товариства та головної ревізійної комісії.

У роботі з'їзду взяли участь 239 делегатів, в тому числі від Ольштинського воєводства — 72, Гданського — 8, Кошалінського — 41, Щецінського — 11, Зельногурського — 18, Вроцлавського — 23, Жешовського — 14, Люблінського — 25 і Бялистоцького — 7. З Варшави було 2 делегати, а з Лодзі, Кракова і Познані — по одному.

⁴ Журн. «Zycie Literackie», 13 лютого 1966 р.

За соціальним складом делегати розподілялись так: 42,5% їх становили представники інтелігенції, 38,5% — селяни, 12,5% — робітники та 6,5% — інші. 28% учасників з'їзду були членами Польської Об'єднаної Робітничої Партії, 10% — Спілки польської молоді, 2,5% — членами селянської партії. 59,5% делегатів не належало до жодної організації.

Від імені ЦК ПОРП та уряду ПНР з вітальною промовою перед присутніми виступив тодішній міністр освіти, а нині секретар ЦК ПОРП тов. В. Ярославський. Він зокрема підкреслив необхідність створити такі умови, щоб українське населення могло вільно розвивати свою культуру, вчити своїх дітей і молодь рідної мови. На час з'їзду в Люблінському воєводстві вже було організовано 12 українських гуртків художньої самодіяльності, у Кошалінському — 10, в Ольштинському — 8, у Вроцлавському — 4. Планувалося також відкрити педагогічний ліцей у Бартошицях, курси української мови для вчителів і створити там, де була можливість, початкові школи з українською мовою навчання.

Ярославський відзначив, що партія і надалі з усією наполегливістю виховуватиме польську громадськість в дусі пошани до мови, культури, звичаїв інших національностей, в тому числі й українців, і з усією рішучістю боротиметься з будь-якими проявами націоналізму⁵.

Доповідь про завдання товариства зробив редактор газети «Наше слово» М. Щирба. Характеризуючи основні цілі УСКТ, він сказав, що українці повинні разом з польським народом будувати новий, соціалістичний лад, брати участь в усіх загальнопольських громадських і партійних організаціях, рішуче боротися з націоналізмом.

Українське населення брало активну участь у боротьбі за піднесення рівня сільськогосподарського виробництва в країні. Чимало українців працювали у виробничих кооперативах, державних господарствах, в органах Спілки селянської взаємодопомоги та інших організаціях. Але українське населення ще було недостатньо залучено до творчої праці по зміцненню нового ладу. Разом з польськими трудящими воно мало, переборюючи труднощі, активніше вносити свій вклад в усі ділянки політичного, господарського й культурного життя народної Польщі⁶.

У статуті товариства, ухваленому з'їздом, говорилося, що завданням УСКТ є широке залучення українського населення до будівництва соціалізму в Польщі. Товариство повинно було популяризувати традиції спільної боротьби польських і українських трудящих, поширювати правдиві знання про СРСР і зокрема УРСР, про життя й працю трудящих Країни Рад, їх послідовну боротьбу за мир і дружбу між народами, зміцнювати братерське співробітництво українського і польського населення, знайомити українців з прогресивною культурою Польщі і, навпаки, поляків — з культурними досягненнями українського народу, сприяти розвитку української культури, національної за формою й соціалістичної за змістом. Спеціальний пункт статуту зобов'язував товариство зберігати регіональну культуру лемківської групи українського населення Польщі.

Товариство мало право діяти по всій території ПНР і підтримувати зв'язки з громадськими і культурними організаціями Радянської України й усіх країн народної демократії. До складу головного правління УСКТ, обраного на з'їзді, увійшло 39 чол. Головою правління

⁵ Газ. «Наше слово», 26 липня 1956 р.

⁶ Там же.

було обрано С. Макуха, його заступниками — М. Щирбу й Т. Марищука, секретарем — Г. Боярського.

Зразу ж після I з'їзду УСКТ розгорнуло свою діяльність. На час II пленуму головного правління (грудень 1956 р.) в рядах товариства налічувалося вже понад 3 тис. членів, організованих у 119 місцевих гуртках. Діяло 63 повітові та 8 воеводських правлінь УСКТ, існували 2 школи з українською мовою навчання та Бартошицький український педагогічний ліцей, де навчалося 64 учні. В 152 школах були створені пункти навчання української мови, які відвідували 1760 дітей. Працювало 43 гуртки художньої самодіяльності. Газета «Наше слово» мала 3,5 тис. передплатників.

Важливе значення для українського населення у Польщі мала третя постанова Секретаріату ЦК ПОРП у квітні 1957 р. Головним завданням, поставленим попередніми постановами, було врегулювання господарського, політичного і культурного життя українських трудящих у західних і північних воеводствах ПНР.

Нова постанова, визначаючи як першорядне завдання поліпшення економічного становища українського населення та посилення всебічної допомоги йому на північних і західних землях, стосувалася також і часткового повернення українців у південно-східні воеводства.

Комісію по розвитку західних земель і відповідні народові Ради було зобов'язано виробити конкретний план економічної допомоги українському населенню на 1957—1960 рр., згідно з яким мали виділятися кредити, будівельні матеріали та виплачуватися компенсація українцям за майно, залишене ними раніше на території південно-східних повітів.

Займатися питанням про повернення українців у південно-східні повіти мав спеціальний уповноважений уряду. До його обов'язків належало, по-перше, створення комісії з представників Міністерства сільського господарства, Міністерства фінансів, Люблінської, Жешовської і Краківської воеводських народових Рад та УСКТ, яка повинна була виробити конкретний план індивідуального і групового повернення українців у ці повіти.

По-друге, видача дозволу на індивідуальні повернення. При цьому в постанові зазначалося, що такий дозвіл можна буде одержати лише тоді, коли господарство й будинки даної особи ніким і нічим не зайняті.

По-третє, видача дозволу на повернення в ті райони, де були ліквідовані виробничі землеробські кооперативи та існували нерентабельні державні господарства, або для освоєння з допомогою держави перелогів на території Люблінського і Жешовського воеводств.

Усі ці заходи, а також економічна допомога українцям у західних і північних воеводствах мали бути здійснені до кінця 1960 р. Постанова забороняла розбирання і знищення будинків, залишених українцями, наділення їхнім майном інших осіб, а також самовільні повернення в південно-східні райони.

Крім цього, постанова зобов'язала партійні органи й народові Ради всіляко сприяти українському населенню у розвитку культури й освіти в усіх воеводствах, де воно проживає. Міністерству освіти було запропоновано забезпечити потрібну кількість шкіл з українською мовою навчання, а Міністерству вищих шкіл — розширити відділ української філології у Варшавському університеті.

Рішуче засуджуючи будь-яку дискримінацію щодо українського населення, партія закликала всіх трудящих до боротьби як з цими явищами, так і з проявами польського й українського націоналізму.

Поряд з цим у постанові підкреслювалося, що виселення українців у 1947 р. у західні і північні райони було необхідне, зважаючи на тяжкі умови боротьби з УПА, яка розпалила на території південно-східних воєводств своєрідну збройну громадянську війну. Однак це не значить, що все українське населення цих воєводств брало участь у діях УПА або підтримувало її⁷.

Після цієї постанови в південно-східні воєводства ПНР — Люблінське і Жешовське — повернулося багато українців. До жовтня 1958 р. сюди переїхало понад 5 тис. сімей⁸.

12 березня 1958 р. Сейм ПНР схвалив закон, за яким можна було купувати землю. Якщо хтось бажав кудись переселитися, то на новому місці він мусив купити собі землю й будинок. Новий закон також частково припиняв дію квітневої постанови 1957 р.

Українські селяни, що не одержали ще компенсації, а також ті, в яких було мало землі, могли подавати до повітових відділів рільничого банку заяви про бажання придбати землю.

Після схвалення нового закону переселенці могли повернутися на попередні місця проживання, тільки купивши землю й будинки, хоч би до того вони були ніким не зайняті⁹. Скільки українських сімей скористалося законом і переїхало в південно-східні воєводства, точно невідомо, але переселення триває ще й досі.

10 січня 1960 р. у Варшаві відбувся II з'їзд УСКТ, у роботі якого взяло участь 126 делегатів, що представляли місцеві організації товариства. Основним питанням порядку денного були звіт головного правління про діяльність товариства і зміни в статуті.

На час з'їзду на території республіки діяло 7 воєводських і 47 повітових правлінь, яким було підпорядковано 246 гуртків. Формально кількість членів зросла до 10 тис., однак фактично їх налічувалося значно менше. Чимало осіб лише вступили до товариства, але активної участі в його роботі не брали.

Певних успіхів було досягнуто в розвитку українських учбових закладів. У 1959/1960 навчальному році діяло 6 початкових шкіл з українською мовою навчання, де вчилася 236 дітей. (Крім цього, працювали українські педагогічні ліцей у Бартошице (Ольштинське воєводство) і загальноосвітній ліцей у Злоторі (Вроцлавське воєводство), а також спеціальні класи загальноосвітнього ліцею в Пшемислі.

У Щеціні в 1957 р. при вищій педагогічній школі був відкритий відділ української філології, де в 1959/1960 р. навчався 41 студент. У Варшавському університеті з 1954 р. існує відділ української філології. 14 студентів-українців у 1959/1960 рр. навчалося на кошти Міністерства вищої освіти ПНР у Київському державному університеті.

У тих місцевостях, де не було можливості відкрити українські школи і в той же час налічувалося щонайменше 10 дітей, батьки яких виявили бажання вчити їх рідної мови, в польських школах організовано пункти навчання української мови. В 1959/1960 навчальному році існувало 152 таких пункти. Відвідувало їх понад 3 тис. дітей.

Для підвищення кваліфікації викладачів української мови влітку 1959 р. у Медзешині (поблизу Варшави) були організовані спеціальні курси, на яких навчалося близько 70 чол. 30 вчителів підвищувало свою кваліфікацію у Києві.

Значних успіхів було досягнуто і в розвитку української культури. У 1956 р. в Ядвісіні (біля Варшави) відкрились місячні курси для

⁷ Газ. «Наше слово», 28 квітня 1957 р.

⁸ Газ. «Наше слово», № 43, 1958 р.

⁹ Газ. «Наше слово», 23 березня 1958 р.

керівників українських гуртків художньої самодіяльності. Кількість слухачів на цих курсах становила 55 чол. Одним з викладачів був художній керівник капели бандуристів УРСР О. З. Мінківський. Подібні навчальні заклади були організовані в 1958 та 1959 рр. і у Варшаві.

На початку 1960 р. у ПНР діяло близько 30 українських гуртків художньої самодіяльності — хорових, танцювальних і драматичних. Найбільшими з них були хори у Варшаві і Любліні.

На з'їзді також зазначалося, що українське населення на західних і північних землях одержало від держави кредити на суму 77 млн. злотих і що в народові Ради обрано близько 1200 депутатів-українців.

Згадуючи про постанову Секретаріату ЦК ПОРП (квітень 1957 р.), віце-міністр внутрішніх справ тов. З. Шнек сказав на з'їзді, що, незважаючи на ті чи інші недоліки і труднощі, основні напрями національної політики партії, проголошені в постанові ЦК, реалізуються за участю і допомогою широкого активу УСКТ¹⁰.

Був доповнений статут товариства. У вступі до нього говорилося: «Українське суспільно-культурне товариство в Польській Народній Республіці є суспільною організацією, яка, стоячи на ґрунті соціалістичного ладу й народної влади, виховує своїх членів і все українське населення ПНР свідомими будівниками соціалізму, підвищує загальний культурний рівень і національну свідомість українців ПНР, плекає й поширює українську культуру — соціалістичну за змістом, національну за формою.

Стоячи на ґрунті соціалістичного ладу й проповідуючи ідеї соціалізму й інтернаціоналізму, УСКТ бореться з усіма проявами націоналізму, а в першу чергу — українського.

Працюючи серед українців, які за батьківщину обрали собі народну Польщу і є її повноправними громадянами, УСКТ й надалі розвиватиме в них почуття патріотизму до цієї своєї батьківщини та почуття громадського обов'язку.

Одночасно з цим УСКТ популяризуватиме досягнення українського народу і його держави — УРСР та підтримуватиме культурні зв'язки з відповідними організаціями цієї держави»¹¹.

В постанові з'їзду зокрема відзначалося, що разом з Товариством польсько-радянської дружби УСКТ повинно зміцнювати культурні зв'язки з Радянською Україною, частіше запрошувати до Польщі українські ансамблі пісні й танцю і театри, особливо в місцевості, де проживає українське населення, організовувати зустрічі діячів культури УРСР з діячами УСКТ і направляти їх делегації в Радянську Україну¹².

Після з'їзду відбулося засідання головного правління, на якому головою його президії було обрано Г. Боярського, його заступниками — М. Королька з Любліна і Б. Радванецького з Ольштина, секретарем — Ю. Гаврилюка з Вроцлава.

Раніше передбачалося, що відповідальним редактором газети повинен бути голова президії ГП УСКТ. Але вже в лютому 1962 р. довелося відмовитися від цього, бо одній людині було дуже важко поєднувати ці обов'язки. Головою президії обрали К. Лашука. Г. Боярський залишився головним редактором «Нашого слова» і перебував на цьому посту до 1 жовтня 1963 р.

¹⁰ Газ. «Наше слово», 31 січня 1960 р.

¹¹ Статут УСКТ, Варшава, 1960.

¹² Газ. «Наше слово», 24 січня 1960 р.

29 грудня 1963 р. у Варшаві відбувся III з'їзд УСКТ. В його роботі взяли участь лише 79 делегатів, тобто значно менше, ніж на попередніх з'їздах.

Це сталося тому, що протягом минулих років від товариства відійшли випадкові люди. Значну роль у зменшенні кількості його членів відіграла сепаратистська діяльність частини лемківських активістів (Донський, Стефанівський та інші), які намагалися відвернути лемків від УСКТ і виробили навіть окремих статут «Товариства прихильників лемківської культури». В результаті їх діяльності у Зельоногурському і частково Жешовському і Вроцлавському воеводствах, де проживає багато лемків, кількість гуртків УСКТ значно зменшилась.

На час з'їзду існувало 5 воеводських (в Ольштині, Гданську, Кожаліні, Щеціні і Вроцлаві), 19 повітових правлінь УСКТ і 187 гуртків, у яких налічувалося 4 124 члени. Під керівництвом товариства працювало 85 гуртків художньої самодіяльності, в тому числі 41 драматичний, 22 хороших, 11 танцювальних і 9 музичних.

В місцевостях, де проживали українці, на час з'їзду продовжували працювати 6 початкових шкіл з українською мовою навчання (в Чахово, Тшенсачі, Ярошівці, Сонгнітах, Білому Борі і Банях Мазурських), педагогічний лицей у Бартошице, загальноосвітні лицей в Пшемислі й Легниці (переведений із Злоторії), відділи української філології при вищій педагогічній школі в Щеціні і у Варшавському університеті. В 142 школах діяли пункти навчання української мови. Всього рідної мови навчалось понад 3 тис. чол.

4 українці були радними (депутатами) воеводських народних Рад, 122 — повітових, 42 — міських і 846 — сільських.

Оцінюючи становище українських трудящих й діяльність УСКТ, тов. З. Шнек говорив на з'їзді, що минулі роки були роками повної стабілізації українського населення. Доказом цього є його користування багаторічними кредитами, вкладання їх для зміцнення господарств. Українське населення впевнилося, що Народна Польща твердо стоїть на позиціях пролетарського інтернаціоналізму і що марксистсько-ленінська національна політика здійснюється послідовно¹³.

Прийнята постанова мала конкретний характер. Вона зобов'язала головне правління взяти курс на збільшення кількості членів і організацій УСКТ, пожвавлення діяльності існуючих і організацію нових гуртків художньої самодіяльності, поліпшення роботи українських шкіл та пунктів навчання української мови, на ширшу популяризацію досягнень Радянської України і масове залучення українців у Польщі до участі в селянських рільничих гуртках.

З'їзд закликав усі ланки товариства інтенсивніше поширювати «Наше слово» та збільшувати кількість його передплатників.

Постанова зобов'язала головне правління й редакцію «Нашого слова» посилювати ідеологічну роботу і, зокрема, виховання в соціалістичному дусі членів товариства і читачів газети. Як складова частина Фронту Єдності Народу, УСКТ повинно було активніше включатися в усі масові кампанії, які проводив ФЄН, щоб ще тісніше об'єднати зусилля польського й українського населення для виконання завдань, поставлених ПОРП і урядом ПНР¹⁴.

Водночас на з'їзді відзначалося, що в минулі роки мали місце ослаблення організаційної роботи і недовіки в діяльності апарату УСКТ.

¹³ Газ. «Наше слово», 12 січня 1964 р.

¹⁴ Там же.

Були внесені також зміни і в статут. Вони стосувалися організаційної структури товариства. Так, встановлювалось, що воеводські правління можна створювати тоді, коли у воеводстві існує 10 гуртків УСКТ або три повітові правління. Доти для цього потрібна була наявність не менше ніж 20 гуртків.

Раніше загальнокрайовий з'їзд товариства скликався раз на 3 роки, після III з'їзду — раз на 4 роки. Так само, раз на 4 роки, вирішено проводити воеводські конференції. Повітові конференції і загальні збори в гуртках мали відбуватися раз на 2 роки.

Передбачалось, що гурток УСКТ можна заснувати в тому випадку, коли до нього вступить 7 чол. Раніше для цього треба було мати 10 чол.

З'їзд обрав нове головне правління в складі 31 чол. Президію ГП очолив К. Лашук, а його заступниками стали редактор «Нашого слова» М. Щирба з Варшави й П. Кременський з Гданська.

У березні 1964 р. ГП УСКТ спільно з ГП Товариства польсько-радянської дружби (ТПРД) і Міністерством культури влаштували в одному з варшавських театрів великий концерт, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. В концерті взяли участь збірний хор УСКТ і артисти польських театрів. Доповідь про життя і творчий шлях поета зробив голова Спілки польських письменників Я. Івашкевич.

У 1966 р. минає 10 років діяльності УСКТ. Нині працює 5 воеводських правлінь товариства — в Ольштині, Гданську, Кошаліні, Щеціні і Вроцлаві, 19 повітових правлінь та 195 гуртків, до яких входить близько 4 100 членів. Найближчим часом буде створено воеводське правління в Жешові. Потрібна за статутом кількість гуртків там вже є.

Найбільше членів УСКТ має в Ольштинському воеводстві. Тут існує 5 повітових правлінь і 61 гурток. В Кошалінському воеводстві діє 5 повітових правлінь і 47 гуртків, в Гданському відповідно — 3 і 17, у Вроцлавському — 3 і 15.

У Щецінському воеводстві немає повітових правлінь, а всі 23 гуртки підпорядковані безпосередньо воеводському правлінню. В Жешовському воеводстві існує 1 повітове правління (в Пшемислі) і 7 гуртків, у Зельногурському відповідно — 1 (в Пшемкові) і 4. У Люблінському воеводстві діє лише 2 гуртки — в Любліні і селі Гребенне.

В Бялистоцькому воеводстві основна маса українців проживає у Голдапському повіті. Там існує повітове правління УСКТ і 15 гуртків. Крім того, гурток є і в селі Клішелі Гайнівського повіту. Активно працюють організації товариства в Лодзі, Кракові і Варшаві.

Під керівництвом УСКТ діє 23 драматичні, 9 хорових, 2 музичних і 1 танцювальний гуртки художньої самодіяльності.

Існують три початкові школи з українською мовою навчання — в Білому Борі (Кошалінське воеводство), в Банях Мазурських (Бялистоцьке воеводство) та в Ярошівці (Вроцлавське воеводство). Школа в Білому Борі носить ім'я Т. Г. Шевченка. Вчать в ній понад 50 учнів, з яких близько 20 живуть в інтернаті. В школі у Банях Мазурських навчається понад 100 учнів.

З середніх учбових закладів з українською мовою навчання діє 2 — педагогічний ліцей в Бартошице, де вчать понад 100 дівчат і хлопців, і загальноосвітній ліцей в Легниці з кількістю учнів 125 чол.

Восени 1965 р. в Ольштині було відкрито український відділ в заочному пединституті. Продовжує працювати кафедра української філології у Варшавському університеті.

Особливо поширені пункти навчання української мови в школах. Відвідують їх більше ніж 2 600 дітей. Нині таких пунктів в Ольштинському воєводстві є 94, Кошалінському — 15, Щецінському — 7, а в Гданському, Бялистоцькому, Вроцлавському і Жешовському — по 5.

У тих воєводствах, де члени УСКТ працюють добре, краще налагоджено й навчання української мови. Розвиток цієї справи залежить насамперед від активності товариства й свідомості українського населення. Рідко трапляється так, щоб у якійсь місцевості, де українці прагнуть відкрити пункт навчання української мови, цього не було зроблено.

За час існування УСКТ у Польщі було підготовлено 223 вчителі для українських шкіл, 99 чол. закінчили відділ української філології в Щеціні, 124 — український педагогічний ліцей в Бартошице, 18 — український відділ Варшавського університету та 17 — Київський університет. В 1965/1966 навчальному році в пунктах навчання й українських школах працює понад 150 вчителів.

Питання розвитку шкільної справи розглянув пленум ГП УСКТ, який відбувся 20 березня 1966 р. У його постанові зокрема зазначалося, що в цій галузі досягнуто значних успіхів. Міністерство освіти виробило програми навчання, підготувало й видало підручники для I—VII класів. Одночасно пленум відзначив, що в деяких воєводствах зменшилася кількість дітей, які навчаються української мови, і кількість відповідних пунктів.

У постанові пленуму підкреслювалось, що воєводські і повітові правління та гуртки УСКТ повинні й надалі всебічно допомагати відділам освіти в заснуванні нових пунктів навчання української мови. Пленум зобов'язав також президію ГП звернутися до Міністерства освіти з проською відкрити в Ольштинському воєводстві український загальноосвітній ліцей і організувати пункти навчання української мови у Жешовському воєводстві¹⁵.

Починаючи з 1957 р., ГП УСКТ щороку видає «Український календар». Перші два з них мали невеликий формат. Календарі на 1959 і наступні роки вийшли вже в книжковому форматі. Крім цього, головне правління у 1964 р. видало антологію творів українських письменників у Польщі — «Гомін». У ній зібрано твори 22 поетів, 20 прозаїків та 1 фейлетоніста. Тут вміщено поезії Я. Гудемчука, О. Лапського, Є. Самохваленка, Ірени Рейт, Є. Беднарчука, Аделі Білоус. Жанр прози представлений іменами Антона Верби, М. Тарасенка, М. Запорожця, К. Кузика, Д. Галицького, І. Гребінчишина, І. Шелюка і Г. Бойчука. Більшість їх творів перед цим друкувалась у «Нашому слові», в його додатку — «Нашій культурі» і в «Українському календарі».

У 1959 р. при ГП УСКТ було створено «Літературне об'єднання», до якого увійшли всі письменники, що пишуть українською мовою в різних літературних жанрах. У лютому 1966 р. до цього об'єднання влилися українські митці, і воно стало називатися «Літературно-мистецьким об'єднанням». Усього в ньому понад 20 чол. Головою ЛМО є А. Середницький.

Щоб створити кращі можливості для публікації художніх творів, з листопада 1956 р. в «Нашому слові» (№ 14) введено «Літературну сторінку», на якій в основному друкуються поезії місцевих авторів. Вона з'являється щонайменше раз на квартал. Останнім часом тут вміщуються не тільки вірші, але й проза.

¹⁵ Газ. «Наше слово», 3 квітня 1966 р.

У травні 1958 р. вийшов перший номер науково-популярного і літературного щомісячного додатку до «Нашого слова» — «Наша культура». Крім статей на науково-популярні, політичні, літературознавчі, історичні й культурно-освітні теми, в ньому відведено місце і майстрам художнього слова. Після виходу в 1964 р. «Гомону» в «Нашій культурі» було надруковано прозові твори І. Гребінчишина, Ю. Крилатого, М. Тарасенка і поезії О. Лапського, Я. Гудемчука і К. Горенко.

Однією з форм проведення політичної і культурно-освітньої роботи серед українського населення ПНР є радіопередачі українською мовою. Їх організують раз на тиждень по 15—20 хвилин воеводські радіостанції в Кошаліні, Ольштині, Любліні і Жешові.

Зростає попит на періодичну пресу. У 1966 р. тираж «Нашого слова» становить 7,5—8 тис. примірників. Понад 3 500 примірників його висилається постійним передплатникам в Польщі, близько 2 400 продається в кіосках, а решта йде за кордон, головним чином у Радянський Союз.

Найбільше передплатників «Наше слово» має в Ольштинському воеводстві. Ця газета користується особливою популярністю там, де найкраще поставлена робота товариства. В цих же місцевостях, як правило, також добре організовано й навчання української мови.

Діяльність УСКТ найширше розгорнуто в тих воеводствах, де ланки товариства якнайтісніше співробітничать з місцевими політичними організаціями, насамперед ПОРП, з відділами культури Народових Рад, відділеннями Товариства польсько-радянської дружби й іншими громадськими організаціями та державними установами. В цих районах також швидше встановилися дружні відносини між польським і українським населенням.

А. М. ШЛЕПАКОВ

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ ТРУДОВОЇ ІМІГРАЦІЇ В КАНАДІ

Подія, що сталася одного вересневого дня 1891 року, відкрила пам'ятну, сповнену великого життєвого драматизму сторінку минулого українського народу.

Минає 75 років з того часу як 7 вересня 1891 р. до канадського міста Монреаль на кораблі «Орегон» прибули перші українські селяни — Василь Єлиняк і Іван Пилипів. Це поклато початок масовому переселенню західних українців до Канади. Майже не залишилось в живих нікого з тих, хто першим прокладав шлях до далекої заокеанської країни. Але живі їх нащадки, живі ті, що за їх прикладом пізніше ступили на канадську землю. Історична доля кількасоттисячного українського населення Канади, його минуле і сучасне незмінно привертає увагу українського народу.

Історію прибуття піонерів української еміграції Василя Єлиняка та Івана Пилипіва, причини та обставини їх подорожі можна вважати цілком вірогідними. Вони підтверджені багатьма свідченнями і, зокрема спогадами Пилипіва. Єлиняк і Пилипів походили з села Небилова Калущьського повіту на Галичині. Про Канаду і взагалі про Америку вони почули від шкільного учителя, а потім від німців, що мешкали поблизу і мали в Канаді своїх родичів. Під впливом цих розповідей вирушили вони шукати щастя за океаном. І ось після довгої подорожі з Гамбурга дістались до Монреаля. Своїм листом міністерство імміграції Канади в 1933 р. підтвердило, що серед пасажирів «Орегону» були Єлиняк і Пилипів¹. До речі, в тому ж місяці прибуло ще два пароплави з українцями на борту. Попрацювавши з рік у фермерів-німців, Пилипів повернувся на батьківщину і через деякий час привіз свою родину та ще кілька сімей земляків. З того часу протягом довгих років еміграційна «гарячка» не вщухала і рух до Канади набирав дедалі більших масштабів. Невдовзі він охопив фактично всю територію Галичини, сусідні Буковину і Закарпаття.

Проте, пояснення цього явища слід шукати не в діяльності еміграційних агентів. Справді, на західноукраїнських землях їх діяло кілька тисяч. Вони безсоромно і нестримно малювали казкові картини про «канадські гаразди», про «заокеанський рай». Ці легенди знаходили сприятливий ґрунт — нужденне і безправне існування селянських мас. «Немає сумніву, що тільки крайні злидні змушують людей покидати батьківщину...» — писав В. І. Ленін, визначаючи причини трудової імміграції².

Ленінська характеристика якнайточніше пояснює виникнення і розвиток еміграційного руху з західноукраїнських земель наприкінці ХІХ ст. Безземелля і малоземелля, заборгованість лихварям, загальна відсталість економіки Галичини, Буковини, Закарпаття тих часів відомі й висвітлені в працях радянських дослідників³. Соціально-еко-

¹ В. Чумер. Спомини про переживання перших українських переселенців в Канаді, Едмонтон, 1942, стор. 18.

² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 401.

³ Див. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст., К., 1960.

номічні умови в поєднанні з національним утиском під владою Габсбургів і призводили до тієї справді масової народної трагедії, якою була еміграція. Вона здійснювалась у різних напрямках і формах: спочатку, як сезонна, — до Німеччини, Франції, пізніше, як постійна, — до країн Америки. Відомий і її східний напрямок — Росія⁴. Реалістичні, характерні риси життєвих умов, за яких відбувалась еміграція, донесли до нас селянські листи тих часів, твори І. Франка, В. Стефаника, Т. Бордуляка.

Назавжди відійшли в минуле, стали історією часи соціального і національного утиску. Воз'єднана соціалістична Україна позбулась тих причин, що викликали велике народне лихо — еміграцію і все що її супроводжувало.

І все ж варто ще раз повернутись до цього питання. Еміграційні агенти діяли за дорученням численних промислових і транспортних компаній, одержуючи певну плату за кожного загітованого. Частогусто траплялись випадки брутального ошукування неосвічених, довірливих селян. Тих, хто нарешті діставав необхідні папери, чекав далекий шлях — спочатку залізницею до одного з європейських портів — Гамбурга чи Бремена, Трієста чи Фіуме, а звідти — багатоденна подорож пароплавом. Антисанітарія, скученість, нестача води, і внаслідок цього — часті захворювання були звичайним явищем під час цих подорожей. Траплялось і гірше. В 1913 р. страшна трагедія спіткала галицьких емігрантів, що їхали кораблем «Вольтурно». На ньому сталася пожежа і майже всі емігранти загинули⁵.

Для переселенців, що діставалися до Канади, починалось життя в нових умовах, значною мірою відмінних від тих, в яких вони перебували на батьківщині. Чим же зустрічала їх Канада? З першого ж погляду на географічну карту країна вражає розмірами своєї території. Зараз — це одна з найбільших держав капіталістичного світу. Населення ж Канади становить лише близько 1% населення всіх капіталістичних країн. Ще менше заселеною була вона на рубежі ХІХ—ХХ ст. Створення конфедерації і одержання прав домініону Великобританії у 1867 р. відкрило перед Канадою значні перспективи господарського розвитку, який забезпечувався припливом англійських, а пізніше і американських капіталів. Щоправда, він здійснювався однобічно і головним чином шляхом зростання сільськогосподарського виробництва, добувної промисловості, шляхового будівництва. За темпами економічного розвитку, починаючи з 90-х років Канада випередила навіть свого могутнього південного сусіда — США⁶. Загальна картина цього піднесення постає з характеристики, даної Тімом Баком: «Період з 1896 по 1913 р. був періодом швидкої економічної експансії, здійснюваної в Канаді у великих масштабах. Поселенці рушили на захід. Щорічний врожай пшениці в трьох степових провінціях зріс з 20 млн. бушелів до 209 млн. бушелів. Залізничне будівництво відновилося і здійснювалось у великих масштабах; були відкриті і використовувались нові природні багатства, виникли нові міста; вся економіка досягла високого рівня розвитку»⁷.

⁴ І. Щербатюк. Про еміграцію українців Східної Галичини в Росію, «Український історичний журнал», 1964, № 6.

⁵ Майже єдиною згадкою про цю подію була розповідь одного з тих, кому вдалося залишитися в живих, на сторінках львівського журналу «Добра новина» від 20 листопада 1913 р. «Не було про кого згадувати, — розповідав свідок цієї трагедії, — це не «Титанік», яким їхали вельможі. «Вольтурно» — це старе доробало, це корабель, який віз нуждарів світу, галицьких емігрантів... Кого це обходить, що під хвильми океану загинули галицькі нуждарі».

⁶ Р. Фармазян. Економіка сучасної Канади, М., 1963, стор. 8.

⁷ Тим Бак. Правда о Канаде, М., 1950, стор. 58—59.

Безсумнівно, що цей розмах і темпи вимагали залучення до виробництва тисяч і тисяч нових робочих рук. Нечисленне населення Канади не могло дати їх, що аж ніяк не відповідало вимогам часу. Але завдяки масовому припливу трудящих ззовні — імміграції — загальний приріст населення в перше десятиріччя ХХ ст. досяг 35% — надзвичайно високої цифри⁸. Якщо в 1899 р. кількість іммігрантів становила 44 500 чоловік то на 1913 р. вона зросла до 402 432 чоловік⁹.

Пожвавлення економічного життя країн Західної і Північної Європи — цих традиційних джерел імміграції — дещо припинило широкий виїзд населення за океан. Тому володарі канадського «бізнесу» змушені були шукати робочу силу в нових місцях. Ними стали країни Південної і Східної Європи — Італія, Австро-Угорщина і, зокрема, західноукраїнські землі. Отже, в основі переселенського руху лежать не особисті бажання і прагнення, хоч вони і визначали рішення того чи іншого емігранта, а більш глибокі закономірності і, насамперед, нерівномірність розвитку країн у системі капіталістичного господарства.

До висновку про залучення нових контингентів робочої сили, зокрема українських селян, канадські правлячі кола прийшли під прямим впливом і тиском «великого бізнесу» і, передусім, залізничних магнатів. Власники «Кенедієн пасіфік» — тихоокеанської залізниці енергійно наполягали на цьому перед урядом і парламентом. І хоч у той час існували обмеження на східноєвропейську імміграцію, а впливові оттавські політики, виходячи з шовіністичних настроїв, погодились до неї як до «другосортної», їм кінець кінцем, довелося погодитись на її значне розширення. «Патріотизм мусив уступити бізнесові», — пише з цього приводу В. Чумер у своїх спогадах¹⁰. Остаточне рішення про широкий допуск східноєвропейських іммігрантів було прийнято в 1894—1895 рр. Такою ж мірою були зацікавлені в цьому і власники двох грандіозних залізниць «Гренд Тронк» і «Кенедієн нортен», що будувались на початку ХХ ст. Ліберальний уряд Вільфреда Лор'є, який прийшов до влади у 1896 р., енергійно взявся до справи заохочення «нової» імміграції. Особливу активність виявляв у цьому напрямку міністр внутрішніх справ Кліффорд Сіфтон.

Не якась особлива прихильність чи чутливість визначала ставлення Сіфтона і його однодумців до українських іммігрантів. Відповідаючи своїм політичним опонентам, він посилався на «працьовитість» русинів, їх «любов до землі». А саме ці якості найбільш відповідали тій ролі, що відводилась переселенцям «нової хвилі». На заході країни їх чекали ще не освоєні величезні земельні масиви, важка, довготривала праця. Між іншим, наявність резерву вільних земель істотно відрізняла Канаду від США, де він був на той час уже вичерпаний. «Вдаючись до інтенсивного рекламування, заохочуючи корабельні компанії, використовуючи спеціальну систему європейських агентів та інших фінансово зацікавлених осіб, Сіфтон привернув трудящих спочатку у Великобританії, а потім і в більш віддалених частинах Європи»¹¹.

І потяглись на канадський захід через Вінніпег і Стракоту (Едмонтон) — головні імміграційні пункти — вози з переселенцями та їх

⁸ А. Милейковский. Канада и англо-американские противоречия, М., 1958, стор. 214.

⁹ D. Le Bourdais. Nation of the North, London—Toronto, 1953, стор. 117.

¹⁰ В. Чумер. Назв. праця, стор. 13 (В посиланнях на надруковані в Канаді українські видання збережено мову оригіналу).

¹¹ A. Lower. Colony to Nation. A History of Canada, Toronto, 1946, стор. 423.

нехитрим скарбом. Цей потік залишив на карті Канади пам'ятні сліди. Від тих часів місця осідання іммігрантів зберегли назви, дані їх засновниками¹². Серед них є Збараж, Збруч, Згода, Шевченко, Хмельницький, Україна, Куликів, Добриводи, Хлібодаровка, Боян, Броди, Бучач, Новий Київ, Дунай — у провінціях Манітоба, Саскачеван, Альберта. Є населені пункти з українськими назвами і в інших провінціях Канади. Слід відмітити, що перші українські назви з'явилися тут ще в 70-х рр., у часи, коли випадки імміграції були ще поодинокими. Це — Хортиця, а також пункт Бабина Долина в Манітобі та деякі інші.

Точну кількість українців, що переселились до Канади в початковий період, до першої світової війни, визначити важко: адже багатьох з них реєстрували як вихідців з Австро-Угорщини, Польщі. За оцінкою Янга, що спирається на статистичні дані, в 1896—1914 рр. до Канади прибуло 170 тис. українців¹³. За іншими підрахунками, напередодні першої світової війни їх налічувалось в країні 200 тис. Можна вважати, що й ця цифра дещо применшена.

Українські переселенці тих часів головним чином залучались до сільськогосподарського виробництва. Це відбувалось не лише через те, що переважну більшість їх становили селяни, а й тому, що придбати земельну ділянку — «гомстед» було досить легко. Іммігрантам надавалась ділянка розміром 160 акрів за вступну платню, що становила 10 доларів. Поселенець мав прожити на цій землі не менше 3 років, зорати не менше 30 акрів, побудувати хату і господарські приміщення. Тоді він ставав власником землі, в противному ж разі — позбавлявся ферми. На перший погляд виконання цих умов було цілком реальною справою. Та слід взяти до уваги, що ділянки надавались «новим» іммігрантам у лісистих, захарашених камінням й болотистих місцевостях, віддалених від шляхів. Реманент, який дехто з них привіз з собою, виявився непридатним для обробітки такої землі. Коштів на придбання нового та й на інші господарські і життєві потреби перші переселенці, здебільшого, не мали. Фактично майже всі вони прибували до Канади з мізерними сумами грошей. Це не раз засвідчували канадські імміграційні власті. В одному з документів, датованих 1898 роком, зазначалось, що на кожну з прибулих до Едмонтона 59 галицьких сімей припадало по 24, 37 доларів, тобто 5,55 долара на людину¹⁴.

За таких умов освоєння гомстеду перетворювалось у надзвичайно важку проблему, вирішити яку подекуди було не під силу. Про те, як саме господарювали фермери-українці тих часів, розповідається у спогадах піонерів української імміграції. З нагоди її 60-річчя, українські прогресивні газети зробили велику і корисну справу, зібравши і надрукувавши ці спогади.

Один з таких іммігрантів — Н. Храпко згадує, що його «краяни» спочатку «коморували» у «старих» поселенців, а вибравши собі гомстед, купували, якщо мали за що, бички, а то й корову. Веза компанія давала на виплат, ярмо чоловік робив сам і переселявся на свою ферму вже з готовим довгом за воза... Були цілі місяці, що не було в хаті ані одної п'ятицентівки... Мало хто привіз з собою стільки грошей, щоб купити бички, плуга. Спрягалися, щоб впорати перший акр. Рік за роком тяжкої праці збільшувалися акри обробленої землі, худібки, машинерії... І не стямались фермери; як одночасно зросли і

¹² Журн. «Славяне», 1958, № 12.

¹³ С. Young. The Ukrainian Canadians, Toronto, 1931, стор. 41.

¹⁴ ЦДА УРСР у Львові, ф. 3/309, оп. 1, сир. 2559, арк. 41.

довги за машинерію, як оброблені фарми стали заморгоджовані (віддані в заставу — А. Ш.), а проценти вже ростуть на процентах. Може тепер дехто з фермерів про це забув але не один і фарму стратив»¹⁵.

Внаслідок цих труднощів багатьом власникам гомстедів доводилось найматися до заможних фермерів або йти в міста на заробітки. Такою дорогою ціною було досягнуто те, що Канада вже на початку ХХ ст. стала одним з найбільших виробників сільськогосподарської продукції, постійним експортером пшениці. Розміри посівних площ зросли з 5 млн. акрів у 1905 р. до 11 млн. в 1911 р.¹⁶ Важко визначити частку, що належить фермерам-переселенцям в цих господарських здобутках країни, але вона незаперечна.

Досить численна категорія українських іммігрантів була зайнята у залізничному і шляховому будівництві. З тих часів до їх лексики твердо увійшло слово «естра-генк» — будівельна бригада; багато таких бригад складалось майже виключно з слов'ян, зокрема українців. 10—12-годинна праця за більш ніж скромну плату, згадує один з ветеранів імміграції Денис Мойсюк, стягнення щоденно 75 центів за «харчі» і щомісячно долара «на лікаря» — все це було типовим для становища будівельників¹⁷. Згадка про лікаря тут зовсім не зайва, адже будівельні роботи, особливо прокладання тунелів, були надзвичайно небезпечними. Обабіч канадської тихоокеанської залізниці, поблизу тунелів, продовжує Мойсюк, «є гроби десятків, а може і сотень робітників різних національностей, між ними і українські»¹⁸. І коли Канада нині має розгалужену систему зручних шляхів сполучення, які простяглись від Атлантичного до Тихого океану, не можна забувати, що більшість їх з'явилась на початку ХХ ст., і що до цього доклали чимало сил, а часто і жертв робітники-українці.

Не менш небезпечною була праця і у добувній, зокрема вугільній промисловості, де також значний процент становили українські переселенці. Відсутність механізації і належної техніки безпеки в гірництві, робочий день, що тривав подекуди 16 годин, необхідність купувати знаряддя праці на кошти «майнера» — шахтаря — така картина постає у спогадах сучасників тієї доби. Зазначимо, що коло занять іммігрантів не було стабільним, значна їх частина стала мандрівними заробітчанами. Часто-густо їм доводилось міняти і місце роботи, і професію. Особливо загострювалась проблема трудовлаштування в часи криз 1907 і 1913 рр.

На кожному кроці перші переселенці зустрічались і з дискримінацією. У брошурі, виданій у Києві в 1918 р., ми знаходимо такий опис умов життя і праці українців, що потрапили в Канаду. «Перші роки, як приїде наш чоловік, то йому доводиться тяжко бідувати: не розуміє він того, що люди говорять, не знає він законів, — через те беруть його на найтяжчу, найгіршу роботу, платять менше ніж своїм канадійцям, часто дуже кривдять, дурять, навіть б'ють»¹⁹. Дискримінаційною була і загальна суспільна атмосфера, що створювалась зусиллями шовіністів навколо вихідців з України. «Брудні галичани» — це презирливе назвисько раз у раз звучало з вуст «корінних» шовіністів на адресу українських переселенців. До такої, або подібної лайки, до порівнянь «русинів» з «худобою» вдавались навіть високопоставлені представники офіціальних властей — канадський прем'єр

¹⁵ Газ. «Українське слово», 4 червня 1951 р.

¹⁶ Р. Ф а р а м а з я н. Назв. праця, стор. 8.

¹⁷ Газ. «Українське життя», 11 січня 1951 р.

¹⁸ Т а м ж е.

¹⁹ Про Канаду. Яка це земля і як у ній живуть люди, К., 1908, стор. 41—42.

Боуелл, міністри уряду провінції Манітоба Макдональд, Роблін та ін.²⁰ Відомий ліберальний діяч Ф. Олівер, що пізніше неодноразово присягався в симпатіях до русинів, виступав свого часу проти захоплення слов'янської і, зокрема української імміграції, під приводом, ніби вона є «перешкодою для прогресу і цивілізації країни»²¹. Не були позбавлені шовіністичних настроїв і керівники імміграційної служби. Уповноважений в справах імміграції Мак-Крірі писав у 1898 р.: «Бог бачить, я не був прихильником залучення галичан у такий великій кількості, якби ми були впевнені, що будемо мати інших»²².

Імміграційні власті, що здійснювали безпосередній нагляд над переселенням, змушені були визнати корисність праці вихідців з України, їх здобутки в господарському освоєнні земель та в інших галузях економіки. З огляду на це деякі тверезі спостерігачі прямо зазначали, що «русини фізично, в моральному і розумовому відношенні являють собою найкращий тип іммігрантів, яких мала Канада». Так писала канадська газета «Нешенел ревью» напередодні першої світової війни²³.

Проте дискримінація існувала і відчутно відбивалась на становищі українських та інших слов'янських іммігрантів. В сучасних канадських виданнях ми, однак, зустрічаємо спроби ігнорувати це явище. В офіційному збірнику, виданому департаментом імміграції і присвяченому національним групам, труднощі, переборювані першими українськими поселенцями, пояснюються трьома причинами: «незнанням англійської мови, великою різницею між методами господарювання в Східній Європі і Канаді та нестачею капіталів»²⁴. Про численні прояви дискримінації — ані слова.

Навіть за таких умов українські переселенці через деякий час стали висилати певні грошові суми до «старого краю». З цього факту виросла легенда про «канадські гроші», всіляко поширювана еміграційними агентами і апологетами «заокеанського способу життя». Але, по-перше, загальна сума грошей, що надходили з Канади, була незначною порівняно з кількістю переселенців у країні. По-друге, до цього змушувала переселенців сувора життєва необхідність, оскільки на рідних землях залишалось чимало їх сімей, обплутаних боргами і позбавлених годувальника. Нарешті, досягалося це надзвичайно важкою, виснажливою працею, жорстким заощадженням. «Часто,— пише В. Лисенко у своїй відомій книзі «Люди в кожухах»,— щоб зберегти гроші, вони ходили голодними, скорочували свої витрати до мінімуму з тим, щоб мати змогу надіслати їх до «старого краю». Отже, вони знаходились в «замкненому колі експлуатації Старого і Нового світу»²⁵.

Вся сукупність соціально-економічних умов, що існували в Канаді, приводила до серйозних зрушень в свідомості іммігрантів, вимагала від них визначення своєї позиції щодо захисту життєвих прав. На формування політичної свідомості українських переселенців тих часів впливали різноманітні фактори. На кінець XIX ст. в Канаді вже склалася досить розвинута політична система, типова для країн буржуазного парламентаризму. В парламенті і уряді домінували дві партії — ліберальна і консервативна, змінюючи одна одну при владі. Оби-

²⁰ Хто є нашим приятелем? З друкарні Канадійського фермера, Вінніпег, 1904, стор. 3—4.

²¹ П. Кравчук. На новій землі, Торонто, 1958, стор. 90.

²² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 3/309, оп. 1, спр. 2559, арк. 41.

²³ Газ. «Новини», 2 квітня 1913 р.

²⁴ Notes on the Canadian Family Tree, Ottawa, 1960, стор. 130.

²⁵ V. Lysenko. Men in Sheepskin Coats, Toronto, 1947, стор. 94—95.

дві партії розглядали новоприбулих як потенціальних виборців, за голосами яких велось справжнє полювання.

Вихідні позиції в цьому суперництві були неоднаковими: ліберали на той час мали певні переваги. Діставши більшість в парламенті і сформувавши уряд у 1896 р., вони залишались при владі аж до виборів 1911 р. Але перевага лібералів у їх боротьбі за вплив в іммігрантському середовищі полягала не лише в тому, що вони були правлячою партією. Усвідомивши незаперечну користь від заохочення імміграції, ліберальний уряд не раз нагадував, що саме завдяки йому переселенці дістались до Канади.

На відміну від консерваторів, ліберали не наполягали на введенні для новоприбулих семирічного терміну, потрібного для надання їм виборчих прав. До того ж, над консерваторами тяжіла їх відверто шовіністична позиція, брутальні звинувачення на адресу «брудних галичан», безглузді твердження щодо їх «аморальності», «злочинності», «нездібності». У передвиборній брошурі, зверненій до українців, ліберали старанно зібрали ці висловлювання консервативних лідерів, вмістивши поруч свої компліменти на адресу українців²⁶. Втім, консерватори і за цих умов вели словесні дуелі з лібералами в районах, населених українцями, даючи останнім з свого боку пусті обіцянки. Словом, все відбувалось за класичними зразками передвиборних кампаній буржуазного світу. І консерватори, і ліберали використовували в своїх інтересах необізнаність перших переселенців з канадськими умовами, з платформами і політикою партій.

Робилось це приблизно так, згадує В. Чумер: «Бувало, рано приїде до фермера один такий політичний агент і вчить, що він повинен голосувати за Гаррісона, бо він файний чоловік, а надвечір приїде другий і каже, що Гаррісон сякий, такий і всі русини повинні голосувати за Фергусона, бо його партія русинів до Канади спровадила»²⁷. В цих змаганнях за голоси українців ліберали розгорнули агітацію на сторінках газети «Канадійський фермер». Не зупинялись ліберальні (та мабуть і консервативні) ділки і перед прямими підкупами фермерів. Один з ліберальних кандидатів, наприклад, вихвалявся, що може «купити сто голосів галичан за п'ять доларів»²⁸. Безсоромність і цинізм, з якими велась передвиборна боротьба, не заважали лібералам рекламувати себе в такий спосіб: «Русини не повинні вагатися, до котрої партії належати і котра бажає не лишень їх голосу, але і їх культурного і суспільно-економічного розвою (розвитку.— А. Ш.), а партією сею єсть партія ліберальна»²⁹. Ліберали називали себе приятелями поселенців. А втім, ці «приятелі», полюючи на голоси емігрантів, аж ніяк не виявляли свого бажання забезпечити політичне представництво українців бодай в західних провінціях, де вони становили значну частину, а подекуди і більшість населення.

І ліберали, і консерватори відчували, що рано чи пізно їм доведеться знайти відповідних, вірних собі представників з іммігрантського середовища, але вони вважали за краще зробити це якомога пізніше. «Очевидна річ, що партійні машини,— писав В. Свистун,— не раді були бачити кандидатів неанглійського походження. На неанглійського кандидата «машина» погоджувалась тільки в конечному випадку»,— підкреслював він, нагадуючи, що першим таким депутатом-

²⁶ Хто є нашим приятелем? З друкарні «Канадійського фермера», Вінніпег, 1904, стор. 7—14.

²⁷ В. Чумер. Назв. праця, стор. 116.

²⁸ В. Лусенко. Назв. праця, стор. 108.

²⁹ В який спосіб консерватисти зневажали русинів, а ліберали боронили їх, Вінніпег, 1904, стор. 14.

українцем став Андрій Шандро лише в 1913 р., та й то лише у провінціальному парламенті — в Альберті³⁰. Це сталося через 22 роки після початку масової імміграції українців до Канади.

Ці роки не пройшли марно для українських переселенців, багатьом з них відкрились очі на справжній зміст політичної гри, яку провадили ліберали і консерватори. За свідченням відомого канадського діяча Д. Вудстворта, «українці... скоро зрозуміли, що яка б партія не була при владі, їх становище істотно не змінювалось»³¹. До справжнього соціального оновлення, до захисту прав трудящих вели інші шляхи, і з часом передова частина українського населення все краще усвідомлювала цю істину.

Цей процес об'єктивно ускладнювався тим, що перша хвиля імміграції складалась переважно з малоосвічених селян, які до того ж не мали належного політичного досвіду боротьби в умовах високорозвинутої капіталістичної країни. Але вже перші прояви класової свідомості занепокоїли церковні власті. В місцях зосередження українців з'являлись представники католицького, православного, протестантського духовенства, сектантські проповідники. Справами української імміграції безпосередньо зацікавились уніатський митрополит Шептицький і Ватикан³². Вже в 1896 р. у Канаді з'явився уніатський священник Н. Дмитрів. Згодом зусиллями Шептицького в Канаду була надіслана велика група священників і монахів ордену Василіян. Клерикали розгорнули будівництво церков, намагаючись зробити їх центрами громадського життя.

На початку ХХ ст. виникають перші осередки громадської і культурної діяльності — читальні й освітні товариства, при яких засновувались бібліотеки, драматичні і музичні гуртки. Значною мірою ці осередки були зв'язані з «старокраєвими» традиціями. Найбільш помітний слід серед них залишила діяльність Товариства ім. Шевченка, що існувало у Вінніпегу з 1904 по 1909 рр.³³

Життя, однак, вимагало більш дійових засобів і організаційних форм захисту прав трудової імміграції. Соціальною основою для цього в умовах Америки було об'єднання на великих промислових підприємствах трударів різних національностей, яким протистояв спільний ворог — капіталістичні хижакі. Це, як зазначав В. І. Ленін, було об'єктивною передумовою їх втягнення у класову боротьбу³⁴.

Вже в перші роки перебування українських робітників у промислових центрах Канади помітний їх інтерес до профспілкового руху, безпосередня участь у ньому. Випробуваний метод — страйкова боротьба тих років позначена досить активною діяльністю пролетарів-українців. Першими найбільш масовими виступами слід вважати страйки робітників на Кобальтських копальнях по видобутку срібла у 1906 р., а також шахтарів у провінції Альберта і Британській Колумбії. Чимало сил робітничому руху і зростанню класової свідомості трудівників-переселенців додали політичні емігранти, учасники російської революції 1905—1907 рр.³⁵

³⁰ В. Свистун. «Український патріотизм» в Канаді — на словах і на ділі, Вінніпег, 1957, стор. 24.

³¹ V. Lyseuko. Назв. праця, стор. 108.

³² Докладно про це див. А. Шлепаков. К истории попыток Ватикана подчинить своему влиянию украинских иммигрантов в Канаде в конце XIX — начале XX вв., зб. «Вопросы истории религии и атеизма», вып. 8, М., 1960.

³³ Докладно про це див. П. Кравчук. Назв. праця, стор. 93—94.

³⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 401.

³⁵ Журн. «Славяне», 1957, № 11.

Вже на початку нинішнього століття в середовищі робітників-переселенців дістали поширення соціалістичні ідеї. Перші гуртки соціалістів-українців, за згадкою В. Лисенко, з'явилися у 1903—1904 рр.³⁶ Більше відомо про заснування гуртків, що були відділами Соціалістичної партії Канади у Вінніпегу, Портедж-ля-Прейрі і Неймайо в 1907 р. Протягом одного-двох років кількість українських соціалістичних організацій значно зростає, і на початку 1910 р. вони об'єднуються у Федерацію українських соціал-демократів, що стала складовою частиною новоствореної соціал-демократичної партії Канади. А ще в 1907 р. вийшла перша на американському континенті українська пролетарська газета «Червоний Прапор». Ця газета, зазначалося в її першому номері, яка видавалась «для тієї частини канадського пролетаріату, що говорить українською мовою,— поклала собі за мету допомагати цій частині в її освідомлюванні, просвіті та організації, в ясній розумінні вселенської ідеї соціалізму»³⁷. В особі Матвія Поповича і Івана Навізівського, що прибули до Канади у 1911 р., український робітничий і соціалістичний рух дістав випробуваних, популярних керівників³⁸.

Але вже тоді визначилась і інша течія в політичному русі імміграції. Її репрезентували буржуазні і дрібнобуржуазні елементи, купка українсько-канадських бізнесменів, що тяжіли до співробітництва з буржуазними партіями Канади, з націоналістичними і соціал-угодівськими партіями Галичини.

Не можна не відзначити і таку характерну рису в житті української трудової імміграції, як її різноманітні зв'язки з Україною. Вони знаходили свій вияв не лише в постійному ознайомленні з українською літературою і пресою, в особистому листуванні переселенців з рідними і земляками, а й, головне, у солідарності із зростаючим революційним рухом на Україні та в Росії.

* * *

Канадці українського походження пройшли значний історичний шлях. Нині вони становлять одну з найбільших національних груп країни. Не можна, звичайно, не враховувати, що близько 70% вихідців з України народилося вже в Канаді, що української імміграції помітно торкнувся процес асиміляції. Та й нині вона є значним фактором у економічному і політичному житті країни. Твердо звучить голос прогресивних українських канадців у загальному демократичному русі країни, в боротьбі за соціальне оновлення, за міжнародне співробітництво. При цьому вони спираються на міцні традиції, що зародились ще на світанку українського переселення в Канаду.

³⁶ В. Лисенко. Назв. праця, стор. 118.

³⁷ Газ. «Червоний Прапор», 15 листопада 1907 р.

³⁸ Про їх життя і діяльність див. П. Кравчук. Назв. праця, стор. 382—389; його ж. Один з перших, Торонто, 1963

Повідомлення

М. М. МАТІЙКО

ВКЛАД УЧЕНИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ВОЄННУ ПРОМИСЛОВІСТЬ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

В Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР зберігається кілька тисяч архівних справ. Зібрані за 35 років існування інституту, вони становлять величезний інтерес і ще чекають своїх дослідників. Архівні справи можуть розповісти, як з маленької лабораторії, що тулилася в невеличкій кімнатці на Київському заводі «Більшовик», виросла величезна, всесвітньовідома наукова установа — орденна Трудового Червоного Прапора Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, головний інститут зварювання в Радянському Союзі. З хвилюванням перегортаємо пожовклі сторінки архіву інституту періоду Великої Вітчизняної війни. З цупких аркушів, нарізаних із шпалер і списаних бісерним почерком, зримо проглядає той тяжкий для Радянської країни і для вчених час. Аркуші розповідають про героїзм радянського народу, що кував перемогу і на фронтах Великої Вітчизняної війни, і на трудовому фронті — в глибокому тилу, про величезний вклад українських учених-зварників, керіваних академіком АН УРСР Євгеном Оскаровичем Патonom, у збільшення випуску озброєння та боеприпасів для фронту, створення нових видів військової техніки.

Як відомо, в 1939—1940 рр. Інститут електрозварювання АН УРСР створив вітчизняний спосіб швидкісного електрозварювання металів під флюсом. У грудні 1940 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР видали постанову про широке впровадження автоматичного електрозварювання під флюсом у промисловість. Директора Інституту електрозварювання академіка АН УРСР Є. О. Патона призначили державним радником при Уряді СРСР. За його участю створювалась матеріальна база для механізації зварювального виробництва в СРСР за новим методом. Перед початком Великої Вітчизняної війни Є. О. Патон одночасно очолює Інститут електрозварювання АН УРСР у Києві та відділ зварювання в Центральному науково-дослідному інституті технології і машинобудування в Москві.

З перших же днів війни вчений знаходить своє місце у всенародній справі захисту Батьківщини. Знаючи, яку користь може дати його дітище для оборони Радянської країни, він пропонує впровадити на заводах автоматичне зварювання під флюсом для виготовлення бойової техніки. Коли розпочалась війна, Євгену Оскаровичу було вже за сімдесят років і, звичайно, він мав можливість оселитися там, де можна було легше переборювати труднощі воєнного часу, але вчений-патріот нехтував особистими зручностями і вигодами. Хоч інші інститути Академії наук Української РСР були евакуйовані в Уфу, Є. О. Патон вибрав Урал. Він розумів, що Урал стане арсеналом героїчної

Радянської Армії, що там куватиметься грізна зброя проти ворога. Вчений вважав, що саме там Інститут електрозварювання зможе принести ще більше користі країні, армії. Бути якомога ближче до виробництва, працювати пліч-о-пліч з практиками — все це органічно випливало з усього напрямку діяльності Є. О. Патона. У листі від 7 липня 1941 р. до президента АН УРСР О. О. Богомольця він просив перевести інститут на Урал. Це прохання було задоволено.

З великими труднощами вдалося відвантажити інститутське устаткування, відправлене перед тим у Дніпропетровськ (як видно з листа Є. О. Патона до Президії АН УРСР від 14 серпня 1941 р.). В дорозі було загублене основне устаткування (лист Є. О. Патона від 9 жовтня 1941 р. до О. О. Богомольця). Втратив Інститут свою бібліотеку. Порідшали й кадри: деякі з провідних спеціалістів пішли на фронт, деякі не встигли виїхати з Києва. До роботи на новому місці приступило тільки 20 наукових працівників. Але, незважаючи на великі труднощі, з середини серпня 1941 р. Інститут електрозварювання АН УРСР розгорнув широку роботу по впровадженню швидкісних методів автоматичного зварювання в оборонну промисловість. Вся тематика інституту була підпорядкована цьому завданню.

Однією з причин тимчасових невдач Радянської Армії в перший період війни була нестача танків. ЦК партії і Радянський уряд поставили перед воєнною промисловістю надзвичайно важливе завдання — в кілька разів збільшити виробництво танків. Наприкінці 1941 р. Інститут електрозварювання АН УРСР розпочав роботу на одному з найбільших танкових заводів країни, з яким співробітничав ще у довоєнні роки. Особливо плідною стала ця співпраця в роки війни.

Не минуло і двох місяців після переїзду заводу з України, як з цехів вийшов перший танк. Проте вузьким місцем виробництва було застосування малопродуктивного ручного електрозварювання. Величезний обсяг зварювальних робіт вимагав сотень електрозварників високої кваліфікації, а взяти їх було ніде, адже основна маса робітників з перших днів війни пішла на фронт. За цих умов велика надія покладалась на автомати, що їх розробив Інститут електрозварювання, оскільки ефективність автоматичного зварювання порівняно з ручним набагато більша. В листопаді 1941 р. завод відвідав народний комісар танкової промисловості В. О. Малишев. У розмові з працівниками інституту він підкреслив, що на їхню допомогу розраховують усі заводи танкової промисловості. Там же на заводі В. О. Малишев оголосив наказ Наркомату танкової промисловості про широке застосування на всіх корпусних заводах автоматичного зварювання за методом Є. О. Патона.

Цей наказ ставив величезні завдання перед колективом інституту. Для впровадження автоматичного зварювання необхідно було негайно налагодити роботу майстерень по випуску зварювальної апаратури. Устаткування зібрали на заводі, а основною робочою силою цих майстерень стали підлітки 15—16 років — діти співробітників інституту. Незважаючи на складне становище, майстерні інституту вже на початку 1942 р. випустили перший зварювальний автомат, а незабаром налагодили виробництво автозварювального устаткування.

Вже в перші місяці перебування на Уралі інститут розгорнув наполегливу роботу по освоєнню технології автоматичного зварювання під флюсом броньової сталі. Одночасно широко почали застосовувати електрозварювання у виготовленні артилерійського озброєння та боеприпасів. Застосування нових методів у виготовленні танків, артилерійського озброєння і боеприпасів було надзвичайно складним завдан-

ням, оскільки в ті роки ще не була розроблена технологія зварювання броньових сталей ні в нашій країні, ні за кордоном, не були встановлені причини утворення тріщин у металі під час зварювання. Проводити лабораторні дослідження не вистачало часу. Для наукових співробітників лабораторіями стали цехи заводів.

Науковці розпочинали і закінчували зміну разом з заводськими зварниками, не залишали свого місця по 10—12 годин, працювали у вихідні дні. І успіхи швидко прийшли. Лише за п'ять місяців 1941 р. було удосконалено схему, змонтовано і пущено в експлуатацію 9 автоматичних установок для зварювання окремих вузлів танків. Згодом розроблено технологію виготовлення танків потоковим методом з максимальним застосуванням автоматичного зварювання під флюсом. Співробітники інституту давали консультації на заводах танкової промисловості з різних питань зварювання, навчали електрозварників і майстрів-наладчиків. На кількох заводах пристосували наявні електрозварювальні машини для виготовлення продукції оборонного значення. Розробили технологічний процес виготовлення авіабомб і на кількох заводах змонтували установки для швидкісного зварювання авіабомб. Були винайдені нові компоненти для виготовлення флюсу змішуванням без переплавки в печах. Ці роботи і багато інших мали надзвичайно цінне теоретичне і практичне значення.

На початку 1942 р. вперше в світі автоматом зварили борт танка. Цей іспит українські вчені витримали з честю: якість зварювання виправдала сподівання. Красномовні результати дали випробування танка, один борт якого зварили автоматом, а другий — вручну. Коли на полігоні танк обстріляли, з'ясувалося, що шви, зварені автоматом, лишилися цілими і продовжували з'єднувати понівечену броню, а шви, зварені вручну, в багатьох місцях були пошкоджені. Комісія, що проводила випробування, запропонувала всім танковим заводам ввести автоматичне зварювання основних швів корпусу.

Протягом 1942 р. працівники інституту виконали велику роботу по впровадженню автоматичного електрозварювання у воєнну промисловість. Було складено 20 проєктів установок для автоматичного зварювання танкових корпусів і 8 — для зварювання авіаційних бомб та інших боеприпасів. У майстернях інституту виготовляли устаткування й апаратуру для автозварювальних установок: апарати для швидкісного зварювання, самохідні зварювальні візки, спрощені зварювальні головки, пульти керування, апаратні щити тощо. Розроблено нові марки флюсів для зварювання броні і т. д.

Застосування автоматичного зварювання під флюсом відіграло найважливішу роль у забезпеченні радянських військ достатньою кількістю першокласних бойових машин — прославлених танків Т-34, самохідних артилерійських установок та ін. На одному з заводів змонтували першу в світі потокову лінію — 19 установок для автоматичного зварювання танкових корпусів. Це дало можливість вивільнити для інших робіт 280 кваліфікованих зварників, яких замінили 57 робітників, в основному дівчата. З кожним місяцем зростала кількість бойових машин, зварених «швом Патона». У другій половині 1942 р. радянська танкова промисловість уже давала більше машин, ніж промисловість фашистської Німеччини.

Процес автоматичного зварювання під флюсом на оборонних заводах Радянського Союзу давав великий економічний ефект. Однак значним недоліком нового способу була надто складна схема електричного керування зварювальними автоматами й недостатність до-

поміжної апаратури. Оскільки в роки війни на зварювальних автоматах працювали здебільшого малокваліфіковані робітники, виникла необхідність максимально спростити зварювальні установки. Старший науковий співробітник інституту В. І. Дятлов на початку 1942 р. запропонував замінити складні зварювальні головки з автоматичними регуляторами простим і надійним механізмом без складного електричного керування автоматом. Нові головки виявилися настільки ефективними, що з січня 1943 р. їх почали установлювати на всіх верстаках для автоматичного зварювання, що ставали до ладу. І нині більшість електрозварювальних автоматів працює за цим принципом.

Великим досягненням колективу Інституту електрозварювання в роки Великої Вітчизняної війни було виготовлення флюсів-замінників для автоматичного зварювання. Перед війною флюс АН-1 виготовляв завод «Пролетар» (Донбас). Оскільки Донбас був окупований ворогом, науковці у співдружності з Ашинським металургійним заводом успішно розв'язали надзвичайно важливе питання про забезпечення воєнної промисловості високоякісним флюсом. Промисловість одержала флюс марки АШ, що його застосовували аж до 1947 р., коли в Донбасі було налагоджено централізований випуск флюсів АН-3 і АН-348, також розроблених в Інституті електрозварювання.

Автоматичне зварювання під флюсом переможно проклало собі шлях. З усіх кінців Радянського Союзу на адресу інституту надходили листи з проханням надіслати інструктивний матеріал, допомогти придбати апаратуру і налагодити зварювальне виробництво. Інструктори інституту працювали на заводах Свердловська, Волгограда, Омська, Горького й інших міст. Є. О. Патон особисто керував освоєнням автоматичного зварювання на одному з танкових заводів. Уже наприкінці 1942 р. на танкових, мінометних, артилерійських заводах країни працювало близько 40 автозварювальних установок. Майстерні інституту розрослися і фактично перетворилися на завод, де виготовляли автозварювальну апаратуру для всіх вітчизняних заводів.

І в 1943 р. всі сили науковців були спрямовані на вирішення єдиного завдання — подання допомоги фронту, збільшення випуску оборонної продукції, підвищення якості озброєння і боеприпасів. На семи заводах Наркомату танкової промисловості уже працювало 50 автозварювальних установок. У жодній країні, крім Радянського Союзу, автоматичне зварювання під флюсом у танковій промисловості в роки війни не застосовувалося. Лише в останні місяці війни за прикладом СРСР у США почали освоювати автоматичне зварювання під флюсом для бронекорпусів танків і самохідних артилерійських установок.

Самовіддана праця колективу Інституту електрозварювання АН УРСР в роки Великої Вітчизняної війни дістала високу оцінку. Радянський уряд нагородив Є. О. Патона орденом Червоної Зірки (травень 1942 р.), орденом Леніна (січень 1943 р.). У березні 1943 р. Є. О. Патону присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і золотої медалі «Серп і молот» за визначні науково-технічні досягнення, що прискорюють виробництво танків і металоконструкцій. В архіві інституту знаходимо багато вітальних телеграм, надісланих Є. О. Патону. Президент Академії наук СРСР академік В. Л. Комаров 5 березня 1943 р. телеграфував Є. О. Патону: «Глибоко задоволений присвоєнням Вам найпочеснішого звання Героя Соціалістичної Праці. Вам, хто повністю поставив науку на службу оборони Соціалістичної Вітчизни, шлю палке поздоровлення. Бажаю помножити Вашу плідотворну працю, присвячену Батьківщині». За успішне впровадження в бронекорпусне виробництво швид-

кісного автоматичного зварювання під флюсом Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 вересня 1943 р. орденом Трудового Червоного Прапора нагороджені Б. Є. Патон і П. І. Севбо. Орденом «Знак пошани» нагороджені О. І. Коренной, І. К. Олійник і О. М. Сидоренко, медаллю «За трудову доблесть» — Ю. З. Волошкевич, А. М. Макара, С. А. Островська, М. М. Сидоренко і Ф. Ю. Сороковський. Старшому науковому співробітникові П. І. Севбо спільно з групою інженерно-технічних працівників танкового заводу була присуджена Державна премія в 1945 р.

За рішенням Радянського уряду в 1943 р. Академію наук УРСР з Уфи перевели до Москви. Є. О. Патон вважав, що робота Інституту електрозварювання не повинна перериватись, і вимагав залишити його на Уралі. В серпні 1943 р. президент АН УРСР О. О. Богомолець писав Є. О. Патону: «У відповідь на Ваш лист від 26 липня ц. р. повідомляю, що я вважаю цілком раціональним Ваше рішення продовжувати працювати на тому заводі, на якому і зараз Ви перебуваєте і де Ви провели блискучу роботу величезного оборонного значення». Як і раніш, Є. О. Патона та його співробітників можна було бачити в цехах танкового заводу. Вони невтомно працювали.

1944 рік став роком вирішальних перемог Радянської Армії. На визволеній від німецько-фашистських загарбників землі розпочалися відбудовні роботи. На початку 1944 р. Державний Комітет Оборони з ініціативи Є. О. Патона прийняв постанову про широке впровадження автоматичного зварювання під флюсом при відбудовуванні заводів визволених районів країни.

У 1944 р. на заводах працювало понад 100 автосварювальних установок, пущених в експлуатацію співробітниками інституту. Наприкінці війни всі танки, що випускала наша промисловість, зварювали автоматами під флюсом. Робота Є. О. Патона і керованого ним колективу українських учених-зварників в роки Великої Вітчизняної війни дістала всенародне визнання. У червні 1945 р. директор танкового заводу Ю. З. Максарьов писав наркомун танкової промисловості В. О. Малишеву: «У зв'язку з випуском 35-тисячного танка Т-34 наш завод відзначений високою урядовою нагородою — орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня... У період освоєння масового випуску... колектив Інституту електрозварювання ім. Патона розробив і практично допоміг заводі впровадити у виробництво бронекорпусів швидкісне автоматичне електрозварювання під флюсом. Цей новий метод зварювання розв'язав питання збільшення випуску корпусів при наявній кількості зварників і значно поліпшив якість зварних швів. Велика допомога, подана заводі, змушує нас просити Вас порушити клопотання перед Урядом про нагородження Інституту електрозварювання ім. Патона орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, а кращих його працівників орденами і медалями Союзу РСР». На жаль, з незрозумілих причин Інститут електрозварювання АН УРСР не був нагороджений орденом Вітчизняної війни.

У червні 1944 р. колектив Інституту електрозварювання повернувся з Уралу до Києва. Завдяки допомозі Комуністичної партії і Радянського уряду за короткий строк були відбудовані й оснащені найновішим устаткуванням зруйновані фашистами лабораторії і майстерні. На визволеній від окупантів землі Інститут електрозварювання включився у велику роботу по відбудові народного господарства.

С. М. КИРИЧЕНКО

УЧАСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В СТВОРЕННІ ОБОРОННИХ РУБЕЖІВ У ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Однією з важливих умов, що забезпечили перемогу радянського народу у Великій Вітчизняній війні, яскравим проявом її всенародного характеру була різнобічна самовіддана допомога трудящих діючій армії. Особливо серйозне значення мало створення бойових рубежів у перші місяці війни, коли радянським військам довелося вести тяжкі оборонні бої проти німецько-фашистських загарбників. Потреба в цьому посилювалась ще й тим, що до початку нападів фашистської Німеччини на СРСР зміцнення західних кордонів нашої країни в інженерному відношенні не було завершено. Багато вузлів оборони на новому кордоні не встигли добудувати, тоді як укріплені райони на старих рубежах вже вийшли з ладу. План будівництва протитанкових і протипіхотних перешкод перед переднім краєм нашої прикордонної оборони був здійснений в середньому на 25—30%¹.

У зв'язку з швидким просуванням ворожих сил з самого початку бойових дій виникла необхідність не тільки терміново добудувати укріплені райони поблизу кордону, а й створювати тиллові оборонні рубежі для радянських військ. Уже 25 червня 1941 р. Ставка Головного Командування Збройних Сил СРСР прийняла рішення про створення кількох дальніх ліній оборони, в тому числі по р. Дніпру².

У відповідності з вказівками Ставки і Державного Комітету Оборони з перших днів війни на території деяких областей України під керівництвом Військових Рад фронтів та армій і при безпосередній участі місцевих партійних і радянських органів широко розгорнулись військово-інженерні роботи.

Особливу увагу було приділено спорудженню укріплень на київському напрямку. Створений на підступах до столиці України ще в 1933—1934 рр. Київський укріплений оборонний район за своїм технічним оснащенням, міцністю споруд і системою вогню не міг забезпечити успішну протидію наступу фашистських орд. Враховуючи це, ЦК КП(б)У і Військова Рада Київського особливого військового округу уже в перші дні війни доручили Київському міському партії та інженерному управлінню округу підготувати пропозиції щодо приведення укріпленого району в бойову готовність.

Розглянувши подані пропозиції, ЦК КП(б)У поставив перед партійною організацією і всіма трудящими Києва велике і відповідальне завдання — в найкоротший строк створити надійні оборонні рубежі на підступах до міста. Вранці 29 червня 1941 р. на параді військових спеціалістів, секретарів міськкомів і райкомів партії Києва, проведений в ЦК КП(б)У під керівництвом М. О. Бурмистенка, були обговорені основні завдання партійних і військових органів по забезпеченню будівництва оборонних укріплень. Того ж дня бюро міському партії розгля-

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 1, М., 1961, стор. 477—478.

² История Киева, т. 2, К., 1960, стор. 491.

нуло й затвердило детальний план організаційних заходів і оперативного керівництва оборонними роботами³.

Вночі в усіх районах міста на нарадах партійного апарату, керівників підприємств і установ, секретарів первинних парторганізацій уточнялись завдання, детально обговорювалися зв'язані з ними питання. Вранці 30 червня після мітингів, що відбулись в підприємствах і установах, понад 50 тис. трудящих зібрались біля райкомів партії і з прапорами відправились на відведені їм ділянки оборонних робіт. В наступні дні, на заклик партійних організацій, десятки тисяч чоловік поповнили лави будівників бойових рубежів. 2 липня працювало уже понад 100 тис., 3 липня — 160 тис. киян. А по всій області до цієї справи було залучено близько 500 тис. чоловік⁴.

В ці дні велика робота по мобілізації трудящих на будівництво оборонних рубежів проводилась і в інших областях України. За постановою Військової Ради Південного фронту уже в кінці червня 1941 р. почалось формування фортифікаційних батальйонів з місцевого населення для спорудження оборонних укріплень у ближньому тилу діючої армії. У Вінницькій області створювалось 14 батальйонів, в Кам'янець-Подільській і Одеській — по 12, в Ізмаїльській — 6, Миколаївській — 18 батальйонів по 500 чоловік кожний⁵.

Партійні та радянські органи цих областей з допомогою представників інженерного управління фронту розробили конкретні заходи по здійсненню оборонних робіт. Так, Миколаївський облвиконком 29 червня прийняв постанову «Про оборонні заходи і інженерну підготовку області», а 5 липня обком партії і облвиконкомом в усі райони області були послані відповідальні працівники для перевірки виконання постанови та організації дальшої роботи в цьому відношенні. До 7 липня формування цивільних фортифікаційних батальйонів в області було завершено, і вони приступили до спорудження укріплень⁶. 7 липня 1941 р. Вінницький обком КП(б)У і облвиконком, обстеживши хід формування фортифікаційних батальйонів, ухвалили прискорити мобілізацію населення і матеріальних ресурсів на будівельні роботи. Після цього створення оборонної зони для військ 12-ї армії на р. Південному Бугі значно активізувалось⁷.

Десятки тисяч трудящих на чолі з комуністами вийшли на будівництво бойових рубежів у Кіровоградській області. За їх участю тільки в Новомиргородському укріпленому районі до 20 липня 1941 р. були споруджені оборонні смуги довжиною у 267 км⁸. Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У 2 липня 1941 р., заслухавши повідомлення начальника гарнізону про заходи по обороні міста, вирішило всебічно сприяти представникам інженерного управління Південного фронту в розгортанні робіт на території області⁹. Тільки з Жовтневого району Дніпропетровська на ці роботи було направлено близько 20 тис. чоловік. За постановою обкому партії від 5 серпня 1941 р. ще 40 тис. трудящих Дніпропетровська взяли участь у будівництві оборонних рубежів¹⁰. Широко розгорнулось воно на підступах до Одеси. З цією ме-

³ Я. Е. Пашко. Киевская партийная организация в период обороны столицы Украины, журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 12, стор. 44—45.

⁴ Історія Києва, т. 2, стор. 491.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 712, спр. 1, арк. 28—30; оп. 747, спр. 1, арк. 1—4.

⁶ Там же, оп. 747, спр. 15, арк. 56.

⁷ Там же, оп. 712, спр. 13, арк. 5.

⁸ Там же, арк. 2.

⁹ А. Кузнецов. Все для перемоги, Дніпропетровськ, 1960, стор. 8.

¹⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, од. зб. 5868, арк. 11—13, 49; ф. 18, оп. 3, од. зб. 138, арк. 116.

тою партійні організації області мобілізували близько 100 тис. чоловік¹¹.

Дальше ускладнення становища на фронті і просування вглиб республіки ворожих військ вимагали термінового створення нових ліній оборони на території України. У зв'язку з цим в кінці серпня 1941 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР розробили план заходів по всебічному забезпеченню будівництва оборонних споруд Південно-Західного і Південного фронтів. Цей план, затверджений Державним Комітетом Оборони, передбачав мобілізувати в дев'яти областях України понад мільйон чоловік працездатного населення і 70 тис. підвід¹².

Створення такої численної армії будівельників було пов'язане з величезними труднощами, бо до цього часу основна частина працездатних чоловіків пішла на фронт, великих зусиль вимагала евакуація промислового устаткування та інших матеріальних цінностей на схід. Незважаючи на це, більшість областей виконала планове завдання по мобілізації населення на оборонне будівництво.

Проте становище вимагало ще ряду додаткових мобілізацій. Так, у Харківській області замість 100 тис. чоловік¹³, передбачених попереднім планом, було виділено в другій половині вересня 206 тис.¹⁴, в першій декаді жовтня — 173 тис.¹⁵, в другій декаді цього ж місяця — 122 тис. чоловік¹⁶ і т. д. А всього літом і восени 1941 р. 350 тис. трудящих Харківщини брало участь у будівництві оборонних споруд¹⁷.

Значну увагу цій справі приділили партійні організації Донбасу. Так, Донецький обком партії і облвиконком у другій половині вересня 1941 р., провівши три мобілізації, направили на будівництво передового і двох тилових рубежів Південного фронту 160 тис. чоловік¹⁸. 4 жовтня на оборонні роботи було виділено додатково 160 тис. чоловік¹⁹, а за постановою Військової Ради Південного фронту від 9 жовтня 1941 р. ще 50 тис. населення пішли на будівництво укріплень для прикриття м. Сталіно (Донецьк) з півдня²⁰. В цілому по республіці літом і восени 1941 р. оборонні рубежі споруджували понад 2 мільйони трудящих²¹.

Організація своєчасного виходу сотень тисяч людей на ці роботи в складних умовах прифронтової смуги вимагала великих зусиль і високої оперативності партійних та радянських органів. Важливу роль у цьому відіграла добре організована роз'яснювальна робота. Наприклад, в період оборони Києва після бесід агітаторів про завдання трудящих у Вітчизняній війні тільки в Московському районі столиці 1500 чоловік, звільнених від робіт за віком, станом здоров'я та іншими причинами, добровільно вийшли на будівництво рубежів²².

В багатьох випадках при оголошенні мобілізації приходило людей значно більше, ніж передбачалось планом. Так, при формуванні будівельних загонів у Донбасі попередній план був перевиконаний на шах-

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 480.

¹² «Український історичний журнал», 1962, № 3, стор. 29.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 8, арк. 19.

¹⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 580, арк. 112.

¹⁵ Там же, од. зб. 577, арк. 21.

¹⁶ Архів МО СРСР, ф. 151, оп. 4356, спр. 6, арк. 133—138.

¹⁷ Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне, Харьков, 1960, стор. 27.

¹⁸ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 381, арк. 37.

¹⁹ Там же, од. зб. 383, арк. 50.

²⁰ Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 747, спр. 2, арк. 216.

²¹ Г. М. Мультих. В єдиній сім'ї народів-братів, газ. «Київська правда», 16 жовтня 1964 р.

²² Газ. «Комуніст», 6 серпня 1941 р.

тах «Кіроввугілля» на 34%, «Дзержинськвугілля» — на 37%, «Краснодонвугілля» — більше ніж в два рази²³.

Поряд з цим, партійні і радянські організації республіки систематично займалися підбором інженерно-технічних кадрів для будівництва, їх матеріально-технічним забезпеченням, організацією праці і побутовим влаштуванням будівельників, проведенням серед них виховної роботи. ЦК КП(б)У і РНК УРСР тільки за останній тиждень серпня і перші дні вересня 1941 р. прийняли чотири постанови про спорудження оборонних рубежів на території України²⁴. Харківський обком партії та облвиконком у серпні і вересні 1941 р. понад десять разів розглядали на своїх засіданнях різноманітні питання оборонного будівництва²⁵; вісім спільних рішень з цих питань ухвалили за вересень і початок жовтня 1941 р. Донецький обком КП(б)У і обласна Рада депутатів трудящих²⁶ і т. д.

За рішенням партійних органів багато працівників партійного апарату, в тому числі й секретарі парткомів, безпосередньо займалися організацією будівництва бойових рубежів безпосередньо на місцях їх створення. Так, Київський міськком КП(б)У затвердив відповідальними за проведення всіх оборонних робіт по районах других секретарів райкомів партії і голів райвиконкомів, а в цілому по місту відповідальним за цю справу був призначений секретар міськкому К. Ф. Москалець²⁷.

Одеський обком КП(б)У доручив керувати будівництвом оборонної смуги і спорудженням барнакд першим секретарям райкомів партії. Бюро обкому ухвалило «вважати необхідним, щоб всі секретарі первинних парторганізацій і директори підприємств разом з апаратом міськкому і райкомів особисто керували фортифікаційними роботами на всіх ділянках»²⁸. Рішенням Полтавського обкому КП(б)У від 2 вересня 1941 р. для керівництва оборонними роботами навколо міста було створено штаб на чолі з секретарем Полтавського міськкому партії В. М. Апуновичем, а відповідальними за окремі ділянки призначено секретарів райкомів партії²⁹.

У Сумській області організаційну й масово-політичну роботу серед будівельників постійно вели 30 відповідальних партійних і радянських працівників³⁰. Донецький і Луганський обкоми партії за вказівкою ЦК КП(б)У направили на будівництво групи партійних працівників міськкомів, райкомів і шахтних парторганізацій на чолі з одним із секретарів відповідного партійного органу³¹.

Тисячі комуністів, які працювали землекопами, керівниками і парторганами бригад, ділянок були справді цементуючою силою великої армії будівельників. Так, у Луганській області серед тих, хто брав

²³ Газ. «Правда», 21 січня 1942 р.

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 14, арк. 46—47; Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 747, спр. 15, арк. 157.

²⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 580, арк. 55, 63, 74, 112; од. зб. 577, арк. 21; Державний архів Харківської області, ф. Р-3858, оп. 2, спр. 125, арк. 12, 23.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3349, арк. 223; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 366, арк. 406, 416, 423; од. зб. 381, арк. 37; од. зб. 383, арк. 50.

²⁷ Київ-герой, К., 1961, стор. 59.

²⁸ С. Вольський. Одеська партійна організація в дні героїчної оборони міста від німецько-фашистських загарбників, К., 1953, стор. 26.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3302, арк. 87, 132.

³⁰ В. М. Полохов. Партийная организация Сумской области в период Великой Отечественной войны, Сумы, 1963, стор. 5.

³¹ Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 710, спр. 16, арк. 327; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 8, арк. 9.

участь у будівництві, було 7 тис. комуністів³². Значну частину свого складу послала в ряди будівельників Харківська партійна організація. Тільки з Київського району міста на спорудженні оборонних рубежів працювало понад тисячу комуністів³³.

ЦК КП(б)У постійно контролював хід створення оборонних ліній. Секретарі ЦК Д. С. Коротченко, М. О. Бурмистенко часто бували на будівництві, розмовляли з населенням, на місці усували недоліки в організації робіт і матеріально-побутовому влаштуванні працюючих.

Для подання повсякденної допомоги на місця робіт направлялись відповідальні працівники ЦК КП(б)У. Так, коли створювались рубежі під Києвом, туди була послана група працівників відділу будівництва ЦК на чолі з М. М. Васюковим³⁴.

За рішенням ЦК КП(б)У, найбільші будівельні організації деяких наркоматів і міськвиконкомів перейшли в розпорядження управлінь будівництва оборонних споруд. Крім того, для укомплектування польових будівельних управлінь були направлені з цивільних установ і організації республіки 650 інженерів і техніків, в тому числі з Харківської області 500 чоловік, з Київської — 100, з Сумської і Полтавської — по 25 чоловік³⁵.

Партійні комітети через радянські й господарські організації вживали заходів, щоб забезпечити оборонне будівництво транспортом і матеріально-технічними засобами. На початку вересня 1941 р. будівельники одержали 1000 вантажних автомашин від штабів Південного і Південно-Західного фронтів, 50 легкових автомашин від облвиконкомів лівобережних областей республіки³⁶; Раднарком УРСР виділив 400 тракторів. У другій половині вересня з Дніпропетровської, Запорізької і Луганської областей було додатково направлено 600 тракторів з плугами³⁷. Всього літом і восени 1941 р. тільки з МТС республіки на оборонне будівництво надійшло близько 3800 тракторів³⁸. Транспортні організації забезпечили великі перевозки людей і техніки на місце робіт. Тільки у вересні 1941 р. для перевезення 16 будівельних організацій залізничники виділили близько 2 тис. вагонів³⁹.

Відповідно до постанови ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 26 серпня 1941 р. підприємства України організували виготовлення великої кількості інструментів і матеріалів для потреб будівництва оборонних рубежів. За короткий час було вироблено 500 тис. лопат, 30 тис. ломів, 320 тис. сокир, молотків та ін.⁴⁰

Партійні організації республіки домоглися того, що на багатьох підприємствах почалось масове виробництво протитанкових їжаків, надобнів і т. д. Так, у Дніпропетровську за першу половину серпня було виготовлено понад 100 тис. залізобетонних надобнів⁴¹. В період створення оборонних рубежів на Лівобережній Україні будівельні організації і промислові підприємства республіки передали будівельному управлінню Південного фронту 2260 вагонів залізобетонних блоків⁴². Трудя-

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 58, арк. 1.

³³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 23, оп. 1, од. зб. 103, арк. 5.

³⁴ Київ-герой, стор. 57.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 32, арк. 26.

³⁶ Там же, од. зб. 8, арк. 11.

³⁷ Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 747, спр. 2, арк. 9; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 381, арк. 37.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 61, арк. 180.

³⁹ Там же, оп. 14, од. зб. 8, арк. 16.

⁴⁰ Там же, арк. 11.

⁴¹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, од. зб. 5866, арк. 22.

⁴² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 8, арк. 37.

щі Донецької та Харківської областей збудували велику кількість залізобетонних дотів і т. д.⁴³⁻⁴⁴.

З ініціативи партійних організацій Харкова близько 100 тракторів були обшиті бронею і перетворені в нерухомі вогневі точки⁴⁵. Луганська міська парторганізація у листопаді 1941 р. забезпечила виготовлення двох тисяч протитанкових їжаків і 250 бронековпаків. Завдяки зусиллям комсомольців міста до кінця листопада було одержано понад 14 тис. протитанкових і протипіхотних мін⁴⁶.

Керуючись постановою ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 3 вересня 1941 р., партійні організації для потреб оборонного будівництва заготовили велику кількість дерева. Тільки в Полтавській області у вересні було заготовлено 35 тис. кубометрів лісу⁴⁷.

Велика увага приділялась побутовому влаштуванню будівельників, їх забезпеченню житлом, харчуванням, промисловими і продовольчими товарами. Так, при прямому сприянні партійних організацій Луганський облторг направив для будівельників три вагони крупи, один вагон цукру і стільки ж білого борошна, три вагони солі, два — тютюну, 500 відер, ложки, чашки та інші предмети першої необхідності⁴⁸.

З метою поліпшення медично-санітарного обслуговування працюючих на оборонних рубежах, ЦК КП(б)У і РНК УРСР зажадали від Народного Комісаріату і обласних відділів охорони здоров'я виділити на кожну будівельну ділянку одного лікаря і двох санітарів, забезпечити медпункти необхідними медикаментами і перев'язочними матеріалами⁴⁹. Партійні організації наполегливо добивались виконання цих рішень, підтримували ініціативу медичних і господарських працівників по будівництву лазень і душових польового типу. В побутовому обслуговуванні будівельників активну участь брали профспілкові, комсомольські та інші масові громадські організації. У Полтавській області, наприклад, за дорученням міськкому КП(б)У комсомольці міста і міський відділ народної освіти організували догляд за дітьми жінок, мобілізованих на оборонні роботи⁵⁰.

Велику роль у підвищенні трудової активності населення відіграла широко розгорнута партійними організаціями масово-політична робота. В бригадах будівельників були створені партійні і комсомольські групи, виділені агітатори, які проводили бесіди, політінформації, читки газет. На будівництві оборонних рубежів під Одесою тільки серед трудящих Іллічівського району міста працювало 260 агітаторів, у Жовтнево-му районі їх налічувалось понад 300⁵¹.

Деякі партійні організації створювали спеціальні агітбригади для роботи серед будівельників. Донецький обком партії, наприклад, організував кілька лекторських груп, до складу яких ввійшли партійні працівники, учителі, інженери на чолі з інструкторами обкому. Крім того, на прохання обкому партії групу лекторів з числа офіцерів виділив політвідділ інженерного управління Південного фронту⁵².

⁴³ Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 712, спр. 13, арк. 90.

⁴⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 464, арк. 10.

⁴⁵ В боях за Харківщину, Харків, 1963, стор. 38, 72.

⁴⁶ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 3, од. зб. 1405, арк. 14; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 2980, арк. 23.

⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3302, арк. 153.

⁴⁸ Газ. «Донбасский отпор», 19 вересня 1941 р.

⁴⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 8, арк. 13.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3302, арк. 133.

⁵¹ Архів МО СРСР, ф. 32, оп. 11289, спр. 110, арк. 48.

⁵² Газ. «Донбасский отпор», 16 вересня, 5 жовтня 1941 р.

Обласні і республіканські газети регулярно друкували на своїх сторінках матеріали про героїчну працю на оборонних рубежах. За рішенням Донецького обкому партії від 1 вересня 1941 р. була організована виїзна редакція газети «Социалистический Донбасс», яка спеціально для будівельників випускала 6 разів на тиждень газету «Донбасский отпор», тиражем у 20 тис. примірників⁵³.

З ініціативи партійних організацій між робітниками, бригадами, дільницями розгорнулось соціалістичне змагання, яке допомагало будівельникам переборювати труднощі. А труднощів було немало. Не завжди вдавалось вчасно забезпечити людей гарячою їжею, створити умови для нормального відпочинку. На будівництві оборонних споруд працювали люди різного віку і професій, здебільшого не підготовлені до важкої фізичної праці. Трудящі часто працювали у безпосередній близькості від фронту, зазнавали бомбардувань.

В таких умовах особливо важливого значення набували діяльність партійних організацій по удосконаленню методів праці, а також особистий приклад комуністів у здійсненні будівельних робіт. Комуністи повсюдно очолювали ініціативу трудящих по прискоренню темпів будівництва, були застрільниками руху швидкісників. Так, при спорудженні оборонних рубежів у Донбасі на багатьох ділянках всі комуністи перевиконували норми виробітку⁵⁴. Приклад іншим будівельникам подавав, зокрема, шахтар-пенсіонер, батько двох фронтівиків, 60-річний комуніст Ф. А. Марин, який, незважаючи на похилий вік, одним з перших прибув на будівництво разом із 17-річним сином, дочкою і невісткою. Всі вони щоденно перевиконували норму, закінчивши своє завдання на чотири дні раніше строку⁵⁵.

З ініціативи комуністів у бригадах щоденно підбивались підсумки змагання, обговорювався план наступних робіт, намічались організаційно-матеріальні заходи для здійснення поставлених завдань. Все це сприяло тому, що, наприклад, у Донбасі не тільки бригади, а й цілі ділянки перевиконували встановлені норми. Так, у тритисячній колоні Голубовського району Луганської області не було жодної людини, яка б не виконала норми виробітку⁵⁶. Вся колона Міловського району перевершувала завдання на 135%. За самовіддану працю 55 трудармійців цього району було відзначено почесними грамотами НКО і 8 чоловік — урядовими нагородами⁵⁷.

Такий же масовий героїзм на будівництві оборонних споруд виявляли трудящі й інших областей України. На будівництві укріплень під Києвом, незважаючи на часті нальоти ворожої авіації, значна частина працюючих виконувала денні завдання на 200—300 і більше процентів. Особливо високу продуктивність праці показували ополченці. Так, загін Київського художнього інституту з 120 чоловік виконував норму на 500%⁵⁸. У Харківській області тільки з комсомольців, що брали участь в оборонних роботах, понад 200 чоловік за трудову доблесть були відзначені урядовими нагородами⁵⁹.

У ряді випадків, особливо в перші дні війни, місцеві партійні і радянські органи вирішували питання оборонного будівництва у відриві від дій військового командування, поза єдиним планом оборони, що

⁵³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 3349, арк. 223.

⁵⁴ Газ. «Донбасский отпор», 19 вересня 1941 р.

⁵⁵ Газ. «Донбасский отпор», 14 вересня 1941 р.

⁵⁶ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 3, од. зб. 1408, арк. 62.

⁵⁷ Там же, од. зб. 1409.

⁵⁸ Киевщина в годы Великой Отечественной войны. К., 1963, стор. 57

⁵⁹ П. Т. Тронько. В боях за Вітчизну. К., 1960, стор. 10.

вело до нераціональних затрат робочої сили. Так, у деяких районах Києва уже в перші дні робіт по укріпленню міста були побудовані барикади, протитанкові перешкоди та ін., не зв'язані в єдину систему оборони. Згодом довелося деякі з них руйнувати, щоб дати можливість пересуватися військовим частинам і транспорту, який обслуговував фронт і населення⁶⁰.

Щоб забезпечити чіткішу взаємодію цивільних і військових органів, ЦК КП(б)У і Військова Рада Південно-Західного напрямку визначили обсяг обов'язків для місцевих партійних організацій і військових представників⁶¹.

Спеціальні уповноважені ЦК КП(б)У разом з представниками штабів та інженерних управлінь фронтів на місці розв'язували найважливіші питання організації оборонних робіт. Коли виявлялись недоліки, зв'язані з діяльністю місцевих партійних і радянських органів чи військових штабів, ЦК КП(б)У і Військові Ради фронтів оперативно вживали відповідних заходів.

Завдяки цілеспрямованій діяльності партійних організацій і винятковому патріотичному піднесенню серед трудящих на території України за короткий строк були здійснені величезного обсягу роботи по створенню оборонних рубежів. На ближніх підступах до столиці України було збудовано три потужні оборонні лінії довжиною 230 км⁶².

Трудящі Одеси створили на підступах до міста три основних і три проміжних рубежі оборони загальною довжиною 250 км, а в самому місті побудували 243 барикади⁶³. Тільки в другій половині липня і на початку серпня на Південно-Західному і Південному фронтах при активній участі населення було вирито понад 1,5 тис. км протитанкових ровів і ескарпів⁶⁴. Протяжність тилових оборонних ліній на території України, спорудження яких розгорнулось з кінця серпня, перевищила 4 тис. км⁶⁵.

Успішне здійснення будівельних завдань, зв'язаних з дуже серйозними труднощами, свідчило про те, що партійні організації України зуміли оперативно підняти трудящих на самовіддану працю, досягти найбільш доцільного використання людських сил і матеріальних ресурсів для проведення великих за масштабами оборонних робіт.

Внаслідок несприятливого становища, що склалося для наших військ у перший період війни, а іноді недостатньо чіткої організації роботи, будівництво оборонних споруд на окремих ділянках Південно-Західного і Південного фронтів не було завершено і деякими з них радянським військам не вдалось скористатися. Все ж велика праця трудящих України по створенню польових укріплень була серйозною допомогою Червоній Армії в її оборонних боях з фашистськими загарбниками. На багатьох рубежах, збудованих населенням республіки, і, насамперед, під Києвом, Одесою і в Донбасі, радянські війська надовго затримали просування гітлерівців і завдали їм великих втрат у живій силі й техніці. Своєю героїчною працею по створенню оборонних споруд, поряд з іншими видами допомоги фронту, трудящі України внесли значний вклад у боротьбу радянського народу проти фашизму.

⁶⁰ Архів МО СРСР, ф. 229, оп. 191, спр. 21, арк. 43.

⁶¹ Архів МО СРСР, ф. 251, оп. 646, спр. 837, арк. 34.

⁶² М. В. Підгорний. Промова на мітингу трудящих Києва 22 червня 1961 р., газ. «Радянська Україна», 23 червня 1961 р.

⁶³ Огни Черномор'я. Сборник, Одесса, 1949, стор. 100.

⁶⁴ Наукові праці з історії КПРС, вип. 3—4, вид-во Київського університету, 1945, стор. 15.

⁶⁵ Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 712, спр. 14, арк. 49.

⁶⁶ Там же, ф. 151, оп. 4356, спр. 1, арк. 85.

А. П. ХЛЯКІН

ПРО СТВОРЕННЯ БОЙОВИХ РЕЗЕРВІВ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ

Мільйони радянських людей, наші друзі за кордоном знають про тяжку й героїчну боротьбу радянських партизанів у роки Великої Вітчизняної війни. Перші повідомлення про самовіддані дії народних месників з'явилися одразу ж після віроломного нападу ворожих військ на територію нашої країни. Після закінчення війни почали виходити з друку спогади легендарних партизанських ватажків — С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, П. П. Вершигори, М. І. Наумова, О. М. Сабурова, В. А. Бегми, Л. Є. Кизи, З. А. Богатиря та інших — про героїчні подвиги партизанів і партизанок, простих людей, які в суворих умовах ворожого тилу сіяли смерть серед німецько-фашистських окупантів, мстилися за знущання над своїм народом¹.

В 1956 р. з'явилося перше наукове дослідження на цю тему М. І. Супруненка «Україна у Великій Вітчизняній війні», а згодом — колективна монографія В. Клокова, І. Кулика та І. Слинька «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни». В цих працях розповідається про початок і дальший розвиток партизанського руху на Україні, зокрема в її північних областях. Адже саме там, у дрімучих лісах, народжувалися, росли й розгортали свою бойову діяльність основні сили української партизанської армії.

Повне уявлення про перший період партизанського руху на Україні, про його розвиток та розмах може скластися лише в поєднанні бойової діяльності великих партизанських з'єднань з процесом організації та існування дрібних ще й досі мало відомих партизанських загонів. Адже саме такі загони, створювані за ініціативою місцевого населення, партійного підпілля, ставали невичерпним джерелом і резервом поповнення лав партизанських з'єднань.

В цьому повідомленні йдеться про один з невеликих загонів, що діяв на території Сумської області, в якому починав своє партизанське життя і автор цих рядків. Ще напередодні окупації місцеві партійні й радянські органи створили для роботи у ворожому тилу 35 партизанських загонів загальною кількістю в 1451 чоловік. Для забезпечення їх діяльності було закладено 60 продовольчих баз та 30 складів з озброєнням та боеприпасами. 837 майбутніх месників пройшли підготовку в спеціальній партизанській школі². Проте деякі з заздалегідь підготовлених загонів відступили разом з частинами Радянської Армії під час спільних бойових операцій, а деякі через відсутність досвіду були швидко знешкодовані ворогом у перші ж дні окупації. Більшість баз була також викрита ворогом. Справжню бойову діяльність на території Сумської області розгорнули тільки 13 партизанських загонів в 11 райо-

¹ С. А. Ковпак. Від Путівля до Карпат, К., 1949; А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует, М., 1948; П. П. Вершигора. Люди с чистой совестью, М., 1955; М. И. Наумов. Хинельские походы, К., 1960; А. Н. Сабуров. За линией фронта, М., 1953; З. А. Богатырь. В тылу врага, М., 1963; В. А. Бегма, Л. Є. Кизя. Шляхи нескорених, К., 1963; С. В. Руднев. Щоденник про карпатський рейд, К., 1948; Т. А. Строкач. Наш позивний — Свобода, К., 1964; М. М. Попудренко. Щоденник, К., 1949.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 19, од. зб. 100, арк. 24, 27.

нах³. Серед них був і партизанський загін «За Родину» Ямпільського району. Напередодні окупації в селах району було створено 10 підпільних парторганізацій та сформовано партизанський загін з 27 чоловік. Але як і в інших місцях, більшість партизанів відступила з частинами Радянської Армії. З десяти парторганізацій фактично розгорнули роботу лише 4 — в селах Марчихина Буда, Орлівка, на хуторі Воздвиженському, в селищі Свеса. Керували підпільниками-комуністами М. М. Бородай, М. С. Особливець, І. Ф. Санич та Т. К. Шульга⁴.

У листопаді 1941 р. перший секретар підпільного Ямпільського райкому партії Д. Д. Красняк та член райкому С. М. Гнибіда розгорнули в Хінельському лісі, на кордоні Сумської й Курської областей, організацію партизанського загону з числа місцевих жителів та червоноармійців, які не встигли відступити.

В той час у Хінельському лісі вже знаходились кілька партизанських груп з Севського району Курської області, Червоного району Сумської області та військовослужбовці під командування капітана І. А. Гудзенка, які вийшли з ворожого оточення. Згодом ці групи злились в один загін. Командиром його було призначено І. А. Гудзенка, комісаром — П. Х. Куманька, начальником штабу — Д. Д. Красняка, командиром розвідки став С. М. Гнибіда. За партійно-політичну роботу відповідали комуністи Червоного району, очолюваного секретарем підпільного райкому Ф. Ф. Бондаренком. Після його загибелі райком очолив П. Х. Куманьок⁵.

У грудні 1941 р. до Хінельського лісу прибув Путивльський партизанський загін, частина бійців якого — жителі Ямпільського району — перейшли в розвідку С. М. Гнибіди. Так всередині партизанського з'єднання склалося ядро майбутнього загону Ямпільського району — С. М. Гнибіда, Д. Д. Красняк, А. В. Литвиненко, М. М. Гончаров, А. І. Баликін, Є. Т. Скопов та інші.

Першим бойовим випробуванням групи було висадження у повітря залізничного мосту між Ямполем та Хутором-Михайлівським 23 грудня 1941 р.⁶ Поряд з проведенням бойових операцій Гнибіда й Красняк почали налагоджувати зв'язки з підпільними осередками та населенням району. Незабаром до загону почало прибувати пополнення. 13 та 14 лютого 1942 р. з допомогою зв'язківця — жителя хутора Воздвиженського А. Шутової Гнибіда та Красняк привели в розташування загону 30 червоноармійців, які переховувалися на хуторах Воздвиженському та Рождественському. Щодня група поповнювалася місцевими жителями навколишніх сіл.

Кількісно зростали й інші групи. Через це постало питання про виділення їх в окремі районні партизанські загони. 17 лютого 1942 р. виникли перші чотири з них, у тому числі загін «За Родину» Ямпільського району під командуванням С. М. Гнибіди та Д. Д. Красняка⁷. На кінець лютого 1942 р. в Хінельському лісі вже базувалися 14 партизанських загонів⁸. Чисельно зростав і ямпільський загін. На початку березня в ньому нараховувалося близько 100 чоловік, а на кінець місяця — 153⁹.

³ Партійний архів Сумської області (далі — ПАСО), ф. 1, оп. 9, од. зб. 100, арк. 38.

⁴ ПАСО, ф. 1, оп. 9, од. зб. 102, арк. 149.

⁵ Там же, арк. 150.

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 149, 150.

⁸ Там же, арк. 150.

⁹ Там же, ф. 88, оп. 88, од. зб. 5, арк. 2—4.

Загін складався з жителів навколишніх сіл, бійців і командирів Радянської Армії, які вирвалися з ворожого оточення або втікли з полону. В рядах народних месників були люди різного віку, як наприклад, 50-річна Пелагія Омелянівна Сергієнко, фельдшер селища Свеса і 13-річний піонер Павлик Гончаров з с. Марчихина Буда. Часто до партизанів приходили цілими сім'ями. 48-річний колгоспник Кузьма Миколайович Турков пішов у партизани разом з 17-річним сином Іваном; ветеринарний фельдшер Іван Олійник — з дружиною Ганною, синами Павлом та Антоном і дочкою Любою; колгоспник Галушко — з дочками Марією та Любою; з двома синами прийшов і колгоспник Петро Давидович Кузенков. Подались у партизани родини Ігнащенкових, Гончарових, Піенка та багатьох інших.

З селища Свеса до загону пішли майже всі учні старших класів середньої школи. Серед них Микола Романенко, Григорій Москаленко, Володимир Фурсій, Ніна Крюкова, Кім Литвищенко, Василь Ющенко, Євген Новиков, Леонід Підгорний, Зінаїда Новикова, Фросина Клещенко, Олександра Рогозинська, Раїса Смишлякова та інші, імена яких зараз уже важко пригадати. Згодом вони стали досвідченими партизанами, командирами відділень, груп, комісарами загонів, хоробрими розвідниками, підриwnиками, медичними сестрами. Багато з них віддали своє життя за свободу Батьківщини.

У першій половині 1942 р. приплив добровольців набагато зріс. Але через відсутність необхідної кількості гвинтівок, автоматів і т. п. не всі могли боротися зі зброєю в руках. Саме в цей період і виникла ідея про створення партизанських резервів, за рахунок яких загопи могли б швидко поповнюватися, коли надійдуть боеприпаси та зброя.

Радянські люди, що входили до партизанських резервів, залишалися в окупованих фашистами селах, робітничих селищах. Так наприклад, у селищі Свеса розташовувалося 46 чоловік, у селах Білиця — 14, Антолівка — 18, у Ямполі — близько 40 чоловік. Більше всього партизанських резервів було на хуторі Воздвиженському. В різний час там знаходилось більше 70 бійців та командирів Радянської армії, які втікли з таборів військовополонених або виходили з оточення.

Чекаючи зброї, вони не залишалися пасивними спостерігачами боротьби. З активною допомогою цих людей партизанська розвідка одержувала важливі відомості про розташування і переміщення фашистських військ, про підступні задуми ворога. З допомогою партизанських резервів підпільний райком партії проводив агітаційно-масову роботу серед населення. Вони розповсюджували листівки та зведення Радінформбюро, поширювали зв'язки партизанів з місцевими жителями. У тяжкі дні ворожої блокади люди з партизанського резерву таємними стежками пробиралися у розташування загону, тільки їм відомими шляхами виводили його з ворожого кільця. Ризикуючи своїм життям, вони переховували у своїх оселях поранених партизанів, надавали допомогу в заготівлі продовольства та фуражу. Фактично це були незброєні партизани, що вносили свій вклад у всенародну боротьбу з фашистськими окупантами.

Навесні 1942 р. партизанські загопи, які дислокувалися в Хінельському лісі, були оточені окупантами. Після тяжких боїв у ніч на 26 березня партизани, зокрема загін «За Родину», відійшли в Брянські ліси, де їх знову блокували ворожі каральні частини. Але навіть за таких надзвичайно складних обставин партизани не втрачали зв'язку з своїми потенціальними резервами й створювали нові загопи, зокрема на базі резервів ямпільського загону «За Родину». Так, коли під час передислокації з Хінельського до Брянських лісів загін просувався СЕРЕ-

Дніпо-Будським районом, тут було залишено 18 чоловік, переважно жителів району. За п'ять місяців група під командуванням І. Ф. Федорова, проводячи активні бойові дії, виросла у великий підрозділ, який восени 1942 р. за наказом Українського штабу, влившись у з'єднання Сабурова, вийшов у рейд на правий берег Дніпра, а в Середино-Будському районі за рішенням підпільного райкому партії залишилося невелике організаційне ядро, яке стало основою нового загону з великим резервом завжди готових піти в бій патріотів¹⁰.

Базуючись у Брянських лісах, ямпільський партизанський загін влітку 1942 р. нападав на ворожі гарнізони в населених пунктах: Середино-Буда, Рудня, Чернацьке, Жихов, Голубівка та ін. Діючи на території Хільчанського району, загін поповнювався за рахунок місцевих жителів, і 9 травня 1942 р. було виділено ще одну самостійну групу в складі 65 чоловік на чолі з М. В. Таратутою¹¹.

Вже через місяць загін Таратути нараховував 200 партизанів, а на кінець 1942 р. понад 400. Коли загін влився в з'єднання О. М. Сабурова, він залишив на території району невелику групу, яка незабаром виросла у новий партизанський загін.

Незважаючи на відокремлення двох загонів, у травні 1942 р. ямпільці нараховували понад 180 бійців. Невеликими групами проникали вони в центральні райони області, падали на шосейні та залізничні шляхи, завдавали дошкульних ударів ворожим гарнізонам, зривали вивіз хліба та інших продуктів з області, перешкоджали примусовому вивезенню радянських громадян у німецько-фашистське рабство.

Одночасно налагоджувалися зв'язки з партійно-комсомольським підпіллям, готувалися нові резерви для активних партизанських дій проти фашистських загартників. Наприкінці жовтня 1942 р. загін мав у своїх рядах 202 досвідчених бійці. За наказом УШПР разом з іншими районними партизанськими загонами він знову передислокувався в Хмельський ліс¹².

Восени і взимку 1942—1943 рр. загін «За Родину» активізував бойові дії в Ямпільському, Червоному, Шосткинському та в прилеглих до Сумщини районах Курської області. Диверсійні групи проводили підіривні операції на залізничних магістралях: Шостка — Пирогов, Конотоп — Ворожба, Бахмач — Конотоп, Конотоп — Хутір-Михайлівський¹³.

Поряд з багатьма спільними діями з іншими загонами області, тільки в листопаді 1942 р. ямпільці провели 8 самостійних бойових операцій, внаслідок чого було розгромлено кілька німецько-фашистських та поліцейських гарнізонів.

Активізація партизанських загонів у цей період пояснюється тим, що налагодилось регулярне постачання зброєю та боеприпасами з радянського тилу. Цим же пояснюється і різке зростання особового складу партизанських загонів. Так, кількість бійців загону «За Родину» лише протягом листопада 1942 р. зростає до 432 чоловік.

Для виконання особливого завдання обласного партизанського штабу загін сформував бойову групу з 26 чоловік під командуванням лейтенанта І. М. Нелітька, яка у взаємодії з Харківським партизанським загоном ім. Г. І. Котовського (командир Воронцов) на початку грудня наносила удари по залізничних магістралях Харків — Курськ. Конотоп — Гомель¹⁴.

¹⁰ ПАСО, ф. 1, оп. 9, од. зб. 102, арк. 140.

¹¹ Там же.

¹² ПАСО, ф. 88, оп. 88, од. зб. 5, арк. 10.

¹³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 75, оп. 75—1, од. зб. 1, арк. 17.

¹⁴ Там же, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 100, арк. 97—100.

У той же час командування ямпільців виділило чергову самостійну групу з 36 партизанів — жителів Шосткинського району, яку очолили А. П. Смик та А. І. Корчик. Поряд з цим група з 13 чоловік під командуванням Г. Г. Рудницького ввійшла до комендантського взводу обласного штабу партизанського руху, яка згодом також виросла у самостійний партизанський загін¹⁵.

Проте навіть після цього особовий склад загону не тільки не зменшився, а з кожним днем зростав і на 1 січня 1943 р. нараховував уже 455 партизанів¹⁶. Досвідчені і випробувані бійці йшли на виконання нових завдань, формували нові окремі загони, а їх місце займала бойова молодь.

Наприкінці січня 1943 р. Сумський партизанський штаб створив об'єднаний загін під командуванням М. І. Наумова, поставивши перед ним завдання зробити глибокий рейд по території області. Для цього загону ямпільці виділили 103 партизанів під командуванням І. Т. Пастушенка та П. З. Булавка¹⁷. Відомо, що загін Наумова згодом виріс у велике з'єднання, яке здійснило свій славетний степовий рейд по Україні.

Згодом на базі загону «За Родину» було створено новий партизанський загін під командуванням О. О. Плотникова, куди увійшло 38 ямпільців.

З наближенням лінії фронту до кордонів Сумщини за вказівкою ЦК КП(б)У та УШПР було сформовано нове велике рейдове з'єднання, яке під командуванням І. Я. Шушпанова та Я. І. Мельника мало передислокуватися найближчим часом на Правобережну Україну. В ніч на 26 лютого з'єднання вийшло в рейд. До нього із загону «За Родину» влилося 130 чоловік під командуванням П. О. Манюкова та М. П. Чепика¹⁸. Але й після цього у Ямпільському загоні в лютому 1943 р. було 188 озброєних партизанів.

Коли на початку березня 1943 р. загін «За Родину» з'єднався з частинами Радянської Армії, командуванню регулярних частин було передано 70 бійців з повним озброєнням. 83 чоловіки залишилися в районі для налагодження радянської, партійної та господарської роботи¹⁹. 20 березня 1943 р. частини Радянської Армії змушені були залишити територію Сумщини. Разом з військами в тил відійшли партизанські сім'ї. 83 партизани, що залишилися для налагодження нормального життя у районі, знову відродили загін «За Родину», до якого за три дні приєдналося ще 35 чоловік²⁰.

Запеклими боями у Брянських лісах та в межиріччі Десни й Неруси в травні — червні 1943 р. закінчується славна бойова історія Ямпільського загону «За Родину». Затиснуті на вузькому клаптику болотистої землі, партизани чинили запеклий опір регулярним фашистським військам. Але сили були надто нерівні. Кільце оточення стискалося з кожним днем. В останньому бою, що тривав безперервно майже місяць, загін «За Родину» втратив понад половину свого особового складу. Там, на землі братнього російського народу, стоячи пліч-о-пліч з своїми російськими та білоруськими побратимами, героїчно загинули командир загону Сергій Михайлович Гнибіда та комісар Данило Дмитрович Красняк. Але ті, хто залишилися живими, продовжували боротьбу аж до приходу Радянської Армії.

¹⁵ ПАСО, ф. 1, оп. 9, од. зб. 102, арк. 140—141.

¹⁶ Там же, ф. 88, оп. 88, од. зб. 5, арк. 16—45.

¹⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 75, оп. 75—1, од. зб. 1, арк. 20—21.

¹⁸ ПАСО, ф. 88, оп. 88, од. зб. 5, арк. 6.

¹⁹ Там же, ф. 1, оп. 9, од. зб. 102, арк. 142—144.

²⁰ Там же, од. зб. 100, арк. 334.

За час бойового життя на базі загону «За Родину» було створено 5 нових партизанських загонів, дві партизанські групи, майже 500 партизанів і партизанок перейшли в інші підрозділи та з'єднання. Всього ж загін виховав і навчив мистецтву партизанського бою понад 700 чоловік. Крім того, понад 400 місцевих жителів знаходились у резерві, і лише відсутність озброєння перешкодила їм включитися в активну боротьбу проти фашистських загарбників.

За всю свою історію партизани загону «За Родину» 50 раз громили ворожі гарнізони та каральні заони, пустили під укіс 7 залізничних ешелонів, висадили у повітря або спалили 12 шосейних та залізничних мостів, знешкодили десятки автомашин та інших транспортних засобів, знищили сотні фашистських солдатів та офіцерів, зрадників Батьківщини, поліцаїв та старост. Історія загону «За Родину» — одна з сторінок, що ілюструє життєздатність могутнього партизанського руху, його нерозривний зв'язок з народом.

Діяльність дрібних партизанських угруповань потребує ширшого висвітлення. Вивчення цього питання допоможе радянським історикам повніше й правдивіше розкрити глибокі корені всенародного партизанського руху на окупованій фашистами території.

Повертаючись до надрукованого

ПРО ДВІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНИХ НАЦІЙ

У № 1 «Українського історичного журналу» за 1966 р. була надрукована стаття В. Руднева «До питання про визначення поняття соціалістичної нації». Загальноповідомо, як важливо точно визначити основні поняття в будь-якій науці.

У статті В. Руднева, на нашу думку, правильно підкреслюється те, що націю не можна зводити до якоїсь однієї ознаки. Вона характеризується сукупністю рис, які відрізняють її від інших суспільних явищ і етнографічних утворень.

Однак не всі моменти автор висвітлює вірно. До числа основних ознак нації він цілком правильно не відносить національну державність, вважаючи її обов'язковою лише для соціалістичних націй. Але на закінчення статті, даючи загальне визначення поняття нації і зокрема її основних ознак, він вказує: «Національна державність, не обов'язкова для консолідації буржуазних націй, є невід'ємною ознакою націй соціалістичних»¹. Що ж це за загальна ознака, коли вона не обов'язкова для одних націй і невід'ємна для інших? Вищенаведене положення було б правильним лише тоді, коли б автор характеризував тільки соціалістичні нації, а не нації взагалі.

Це критичне зауваження, звичайно, не знижує важливого значення поставленого В. Рудневим питання і в основному правильного його розв'язання.

Продовжуючи почату журналом розмову, зупинимось на питанні про дві тенденції в розвитку націй при соціалізмі.

Як відомо, нації живуть у системі націй, де існують два види відносин — внутрінаціональні і міжнаціональні, що охоплюють всі сторони життя — економіку, політику, культуру. Характер цих відносин визначається тим, які нації — буржуазні чи соціалістичні — утворюють систему.

Характеризуючи основні тенденції розвитку буржуазних націй, В. І. Ленін писав: «Капіталізм, що розвивається, знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.

Обидві тенденції є світовий закон капіталізму. Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує зрілий капіталізм, який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство»².

Буржуазні нації перебувають на неоднаковому рівні розвитку. В умовах капіталізму одні нації стають пригноблючими, інші — пригнобленими. Перші стоять за «зближення» з іншими націями під своєю егідою і пануванням. Пригноблені нації прагнуть визволитися з-під їх гніту й ведуть національно-визвольну боротьбу.

Таким чином, за капіталістичної системи дві тенденції в національному питанні перебувають у непримиренній суперечності, діють у протилежних напрямках і розхиляють цю систему. Залежно від конкретно-історичних умов то одна, то друга з них стає переважаючою, основною за рахунок іншої.

Для революційного робітничого класу ці тенденції не є нерозв'язною суперечністю. Робітники пригноблючих націй, виступаючи проти колонізаторської політики «своєї» буржуазії, за визволення пригноблених націй, відстоюють їх право на самовизначення аж до відокремлення і створення самостійної держави. В свою чергу робітники пригноблених націй, будучи найіршучими борцями проти національного гніту, прагнуть до братерського союзу і добровільного зближення з робітниками пригноблючих націй. Таку інтернаціоналістичну політику проводила наша Комуністична партія і завдяки цьому забезпечила злиття робітничого і національно-визвольного руху народів Росії в єдиний потік у боротьбі проти експлуататорів.

При соціалізмі нація як стійка форма спільності людей не лише не зникає, а дістає вільний і необмежений розвиток, розкриває всі свої внутрішні прогресивні потенції. З другого боку, в цей період інтернаціональні зв'язки між народами набагато розширюються.

¹ «Український історичний журнал», 1966. № 1, стор. 61.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 11.

Але дві тенденції в розвитку націй при соціалізмі не є продовженням двох тенденцій капіталізму в національному питанні. При соціалізмі нема ні насильственого зближення націй, ні боротьби їх між собою. Соціалістичні нації докорінно відрізняються від буржуазних своїм суспільним ладом і духовним обличчям. Відповідно до цього при соціалізмі змінюються зміст і взаємозв'язок двох тенденцій у розвитку націй.

Економічною основою соціалістичних націй є соціалістичний спосіб виробництва, суспільна власність на засоби виробництва, товариське співробітництво і взаємодопомога вільних від експлуатації трудівників. Вони складаються з дружніх класів — робітників і селян, а також народної інтелігенції, мають соціально-політичну та ідейну єдність. Робітничий клас, як передовий клас суспільства, є керівною силою цих націй. Його марксистсько-ленінська ідеологія й інтернаціоналістична політика є водночас ідеологією і політикою всіх трудящих. Комуністична партія, передовий загін робітничого класу і всіх трудящих, спрямовує розвиток соціалістичних націй по шляху до комунізму.

Всі соціалістичні нації мають національну державність, але це не відособлює їх одну від одної, а, навпаки, зміцнює взаємне довіря між ними. Вони розвиваються в такій системі націй, яка є братерським союзом соціалістичних республік або країн.

Відмінності між націями в рівні економічного і культурного розвитку переборюються шляхом безкорисливої допомоги передових націй відсталім. А різниця між великими і малими націями не заважає їм будувати свої відносини на основі рівності і дружнього співробітництва.

Ще до Жовтневої революції В. І. Ленін писав: «Метою соціалізму є не тільки знищення роздробленості людства на малі держави і всякої відособленості націй, не тільки зближення націй, але й злиття їх... До неминучого злиття націй людство може прийти лише через перехідний період повного визволення всіх пригноблених націй...»³.

Отже, В. І. Ленін підкреслює, що до неминучого злиття націй при комунізмі людство йде як через взаємне зближення їх, так і через вільний і всебічний розвиток кожної з них. В ряді праць В. І. Ленін зокрема зазначав, що на противагу насильственому зближенню націй при капіталізмі соціалізм забезпечує добровільне їх зближення.

На дві тенденції в розвитку соціалістичних націй В. І. Ленін вказував і після Жовтневої революції. Він писав, що національні відмінності «будуть держатися ще дуже й дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі»⁴. В той же час, обгрунтовуючи необхідність найтіснішого державного союзу радянських республік, В. І. Ленін вказував на «тенденцію до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденцію, яка цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі»⁵.

Таким чином, двома тенденціями в розвитку соціалістичних націй, за В. І. Леніним, є вільний і всебічний розвиток націй, з одного боку, їх взаємне зближення і дружнє співробітництво — з другого. Життя підтвердило правильність ленінських положень.

Під керівництвом Комуністичної партії в результаті Жовтневої соціалістичної революції спільними зусиллями народів нашої країни була зруйнована імперіалістична Росія. Пролетар, підкреслював В. І. Ленін, не може ні завдати удару своєму класовому ворогові, ні простягнути руку своєму братові, пролетареві іншої країни, «не допомагаючи розпадові «своєї» імперіалістичної «великої» держави»⁶. На місці старої Росії утворився ряд суверенних національних соціалістичних держав — радянських республік: РРФСР (7 листопада 1917 р.), Українська РСР (25 грудня 1917 р.), Білоруська РСР (1 січня 1919 р.) та ін.

Після перемоги соціалістичної революції, коли необхідно було захистити її завоювання від міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції, важливого значення набуло найтісніше згуртування, а потім і об'єднання радянських республік у єдину багатонаціональну соціалістичну державу. Під керівництвом Комуністичної партії народи нашої країни успішно розв'язали це завдання. Радянські республіки згуртувались у бойовий союз, розбили зовнішніх і внутрішніх ворогів, а потім, у 1922 р., добровільно об'єдналися у Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Соціалізм не тільки визволяє пригноблені народи, а й забезпечує вільний і всебічний розвиток усіх націй. Радянська влада не лише ліквідувала національний гніт і проголосила рівноправність народів. Вона пішла по шляху ліквідації їх фактичної

³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 131—132.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 68.

⁵ Там же, стор. 121.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 241.

нерівності в економічному і культурному відношенні, успадкованої від минулого. За роки Радянської влади всі національні окраїни в СРСР перетворилися в передові, промислово розвинуті соціалістичні республіки. Це було досягнуто шляхом більш швидкого розвитку їх економіки порівняно з народним господарством країни в цілому. Так, якщо по СРСР загалом валова продукція промисловості з 1913 по 1960 рр. збільшилась у 40 раз, то в Казахській РСР вона зросла відповідно в 58, у Киргизькій — в 61, у Вірменській — в 68 раз⁷.

У всіх народів СРСР розквітла культура — соціалістична змістом, національна формою. В радянських республіках створені Академії наук, національні театри і кіностудії, університети, широка сітка інститутів, технікумів, шкіл, вирощені численні національні кадри інтелігенції.

Ліквідація фактичної нерівності народів мала своїм наслідком не тільки всебічний розвиток, але й розширення їх дружнього співробітництва в системі багатонаціональної Радянської держави. Без наявності розвинутої економіки і культури народи не могли б допомагати один одному, обмінюватися матеріальними і культурними цінностями, бути активними учасниками спільної творчої праці на благо всієї соціалістичної Батьківщини. Спираючись на взаємну допомогу, насамперед на допомогу російського народу, всі народи Радянського Союзу в процесі соціалістичного будівництва ліквідували свою економічну і культурну відсталість і налагодили широке братерське співробітництво в усіх галузях життя.

Історія Радянської країни свідчить, що дві об'єктивні прогресивні тенденції в розвитку соціалістичних націй — їх всебічний розквіт і взаємне зближення — нерозривно зв'язані між собою, діють одночасно і обумовлюють одна одну. Цю обумовленість можна визначити так: розквіт — на основі співробітництва, співробітництво — на основі розквіту. Як підкреслюється в Програмі КПРС, «в умовах соціалізму відбувається розквіт націй, змінюється їх суверенітет. Розвиток націй здійснюється... на шляхах їх зближення, братерської взаємодопомоги і дружби»⁸.

Ці дві тенденції не суперечать одна одній. Вони діють у напрямі зміцнення багатонаціональної Радянської держави. Розквіт кожної соціалістичної нації помножує сили всієї нашої держави так само, як розширення взаємних зв'язків між націями робить міцнішою цю державу.

На сучасному етапі комуністичного будівництва розквіт і зближення соціалістичних націй стають ще більш інтенсивними. Будівництво матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, стирання відмінностей між класами посилюють соціальну однорідність націй, сприяють їх дальшому розквіту, зміцненню довір'я і дружби між ними.

В Програмі КПРС поставлено завдання «продовжувати всебічний розвиток економіки і культури всіх радянських націй і народностей, забезпечуючи їх все тісніше братерське співробітництво і взаємодопомогу, згуртування і зближення в усіх галузях життя і досягаючи всебічного зміцнення Союзу РСР, повністю використати і вдосконалювати форми національної державності народів СРСР»⁹. Ці накреслення неухильно виконуються. Так, за семиріччя валова продукція промисловості Української РСР зросла більше ніж на 84%¹⁰. Дальшого розвитку набули такі найважливіші її галузі, як чорпа металургія, машинобудування, енергетика, вугільна, хімічна, нафтова, газова і цукрова промисловість. Створено ряд нових сучасних галузей виробництва. Найвищі темпи розвитку економіки мають ті радянські республіки, які в минулому були найбільш відсталими. Так, за роки семиріччя валова продукція промисловості Казахської РСР збільшилась в 2,1 раза, Молдавської РСР — в 2,2¹¹ і т. п.

Завдання всебічно розвивати економіку всіх радянських республік поставлене і в директивах XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр.

Разом з економічним і культурним піднесенням усіх союзних республік дедалі посилюється дружнє співробітництво і взаємодопомога соціалістичних націй. За роки семиріччя зміцнили міжреспубліканські економічні зв'язки. Так, введено в експлуатацію лінію електропередачі постійного струму Волгоград — Донбас напруженою 400 кіловольт¹². Завдяки цьому Українська РСР увійшла в єдину енергосистему європейської частини СРСР. Вступив у дію газопровід, що з'єднує Азербайджан, Грузію і Вірменію і т. п.

Трудові здобутки кожної республіки стають надбанням усіх народів Радянського Союзу. Між ними відбувається обмін кадрами. У будівництві найважливі-

⁷ Основи марксизма-ленінізму, М., 1962, стор. 641.

⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 98.

⁹ Там же, стор. 99.

¹⁰ Газ. «Радянська Україна», 5 лютого 1966 р.

¹¹ Газ. «Правда», 30 січня і 5 лютого 1966 р.

¹² А. Д. Кочубей. Планування і господарське керівництво на сучасному етапі. К., 1963, стор. 33.

ших господарських об'єктів беруть участь трудячі з багатьох республік СРСР. Таке об'єднання зусиль представників різних націй прискорює розвиток економіки кожної радянської республіки і разом з тим робить колективи підприємств і будов багатонаціональними, що сприяє зміцненню дружби народів.

У сучасний період відбувається даліше взаємозбагачення і зближення культур соціалістичних націй. В усіх радянських республіках проводяться дні, тижні й декади літератури та мистецтва інших братніх народів, фестивалі кінофільмів, гастролі театральних і музичних колективів, виставки творів образотворчого мистецтва, наради і конференції вчених з різних галузей науки.

Все інтенсивнішим стає обмін матеріальними і духовними цінностями між соціалістичними націями, зростає вклад кожної республіки в загальну справу комуністичного будівництва.

Важливу роль у правильному поєднанні двох тенденцій в розвитку соціалістичних націй відіграє багатонаціональна Радянська держава. Вона має в своєму розпорядженні засоби виробництва, які становлять загальнонародну власність. Остання є спільною власністю всіх націй і народностей СРСР. Спираючись на неї, Радянська держава забезпечує всебічний розквіт економіки радянських республік, розширення господарських зв'язків між ними. Єдине державне планування розвитку народного господарства і централізоване галузеве управління ним поєднуються з широкою республіканською і місцевою господарською ініціативою. Це знаходить свій вияв у створенні союзних, союзно-республіканських і республіканських міністерств, у наданні союзним республікам нових прав у галузі планування, капітального будівництва, фінансування і т. п. Така структура управління господарством сприяє всебічному розвитку соціалістичних націй та їх взаємному зближенню.

Член-кореспондент АН СРСР М. Д. Каммарі в статті «В. І. Ленін про основні закономірності розвитку націй» поставив питання про основну тенденцію соціалізму в галузі національних відносин. Він писав: «В зв'язку з перемогою соціалізму в СРСР і створенням світової системи соціалізму, природно, виникає питання про основну тенденцію соціалізму в галузі національних відносин. Зрозуміло, це питання вимагає спеціальних глибоких і всебічних конкретних досліджень»¹³. У такій постановці цього питання, на нашу думку, не все ясно. Не зрозуміло, чому «природно» виликає питання про основну тенденцію. Якщо одна з них «основна», то друга, очевидно, не основна, другорядна.

М. Д. Каммарі характеризує зближення соціалістичних націй як основну тенденцію їх розвитку. Цю ж думку він повторює і в іншій статті¹⁴. Якщо це так, то розквіт соціалістичних націй є неосновною, другорядною тенденцією, а поставлене в Програмі КПРС завдання «продовжувати всебічний розвиток економіки і культури всіх радянських націй» слід вважати не одним з основних, а другорядним. З таким висновком не можна погодитись.

Правильному розумінню співвідношення двох тенденцій в розвитку соціалістичних націй суперечить і визнання всебічного розвитку їх основною, переважаючою тенденцією. З такої точки зору виходять ті, хто вважає, що кожна республіка повинна розвивати у себе якнайбільше галузей економіки, хто над усе ставить інтереси своєї республіки, допускає прояви місництва.

Такі погляди означають ігнорування інтересів усіх радянських республік, недооцінку великого значення співробітництва і взаємодопомоги між народами для кожної соціалістичної нації зокрема і всього Радянського Союзу в цілому.

Соціалістичні нації виникають і розвиваються в нерозривній єдності. В. І. Ленін ще в 1914 р. писав, що противагу капіталізму, який виникає як система відособлених національних вітчизн, соціалізм творить «нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності...»¹⁵.

Це велике ленінське передбачення здійснилося в нашій країні, де трудячі всіх національностей згуртовані в нерушиму інтернаціональну єдність, в багатонаціональну Радянську державу. Особливістю цієї системи соціалістичних націй є те, що розквіт кожної з націй, як і розширення зв'язків між ними, зміцнює всю систему. Досить тільки виділити одну з двох тенденцій й ігнорувати іншу, протиставити їх, і це може призвести до підризу всієї системи, до ослаблення дружби соціалістичних народів. Отже, дві тенденції в розвитку соціалістичних націй — це діалектична єдність протилежностей, які не мають антагоністичного характеру і які діють одночасно і в одному напрямі. Комуністична партія в своїй політиці враховує обидві тенденції.

Ю. І. ШИРЯЄВ

¹³ Журн. «Вопросы философии», 1960, № 4, стор. 41.

¹⁴ Журн. «Вопросы философии», 1961, № 9, стор. 31.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 21.

З ПРИВОДУ СТАТТІ ПРО СВІТОГЛЯД І МЕТОД В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Безсумнівний інтерес для істориків становить стаття А. Ф. Кілунова «Взаємозв'язок світогляду і методу в історичному дослідженні»¹. «Коли світоглядні і методологічні аспекти виступають в єдності, тоді історик може розраховувати на успішне виконання свого завдання — пізнання й тлумачення історичної дійсності»² — так цілком правильно зазначає автор. Світогляд і метод — це ті два яскраві промені людської свідомості, які, перехреснюючись, так освітлюють історичні факти, що вони перетворюються на систематизовані знання. Стаття дає чіткі основні визначення обох категорій, що розглядаються. Цінно, що автор тісно поєднує з питанням взаємозв'язку світогляду і методу партійність історичної науки. Саме це визначає ефективність і життєвість наших праць, оскільки в істориків-марксистів партійність цілком збігається з об'єктивністю висвітлення історичного процесу.

А. Ф. Кілунов вірно пише, що окремі буржуазні вчені, хоча й дотримуються реакційного світогляду, дають часом цінні наукові дослідження з конкретних проблем історії³, це трапляється внаслідок розриву між науковим методом і філософським світоглядом історика. На наш погляд, таке положення слід би поглибити, підкресливши, що цей розрив найчастіше йде за рахунок переваги об'єктивного методу дослідження, який не залежить від волі вченого. Саме завдяки цьому згадані автором праці буржуазних учених і мають певну пізнавальну цінність. В них приглушується реакційний світогляд авторів, а науковий підхід до джерел та літератури забезпечує позитивні наслідки. І це зрозуміло, бо свого часу буржуазна історіографія надавала великого значення методу історичного дослідження⁴. Відповідні традиції зберігаються і донині, особливо у Франції.

Цілком вірно А. Ф. Кілунов відзначає множинність методів у дослідженні історика — філософський (у історика-марксиста — діалектичний) як ядро методології, різні конкретні наукові (в тому числі історичний), технічні прийоми та засоби (до речі, серед останніх називаються досить рідко використовувані природничо-наукові, а не згадуються такі дуже поширені, як переклад з іноземних мов, складання покажчиків — тематичних, іменних, географічних, розробка бібліографії та ін.). Слід тільки підкреслити, що серед буржуазних істориків найширше застосовуються два останні види методів (конкретні наукові та технічні), що в основному й забезпечує успіхи цих істориків.

Говорячи про єдність світогляду і методу в історичному дослідженні, слід враховувати, у якому співвідношенні вони перебувають: у повній гармонії, чи одному з них надається перевага. А. Ф. Кілунов спиняється лише на одній стороні питання: коли переважають у дослідженні елементи методу. Цікавою є й друга сторона, якої не зачіпає автор. В умовах панування суб'єктивістських тенденцій в історичних дослідженнях, тобто порушення єдності світогляду і методу, значного поширення дістає гіперболізація світоглядних моментів на шкоду методу. Тоді автори часом виявлялися нездатними практично застосувати в своїй роботі діалектичний філософський метод, що виключає всякий суб'єктивізм, вузькість і однобічність, розглядає історичні явища об'єктивно, всебічно, в русі та розвитку, в зв'язках і взаємних переходах. Суб'єктивізм перешкоджає правильно застосувати також спеціальні методи історичного дослідження та технічні прийоми, породжує зневагу до об'єктивного історичного досвіду, догматизм, підставлення довільно дібраних (а не науково обгрунтованих, необхідних) фактів під готову теоретичну схему та ілюстрування цими фактами певних положень.

Свого часу таке становище певною мірою мало місце і в радянській історичній науці. Рішення жовтневого (1964 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС, що поклали край суб'єктивізму та його негативним наслідкам, сприяли дальшому успішному розвитку історичних досліджень і в тому числі встановленню вірного співвідношення в них світоглядних і методологічних моментів.

Автор пише, що «метод — це суб'єктивне відображення об'єктивних закономірностей, свідома, цілеспрямована дія людини зовні на реальні предмети і явища, в чому яскраво виявляється активність людської свідомості щодо пізнання й перетворення об'єктивного світу»⁵. Це положення визначає не метод, а саме конкретне дослідження науковця. Марксизм-ленінізм розглядає метод не як суб'єктивну, а як

¹ А. Ф. Кілунов. Взаємозв'язок світогляду і методу в історичному дослідженні. «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 3—12.

² Там же, стор. 6.

³ Там же, стор. 3.

⁴ П. П. Гайденко. Буржуазная философия в поисках реального содержания исторического процесса, журн. «Вопросы истории», 1966, № 1, стор. 89—91.

⁵ А. Ф. Кілунов. Назв. праця, стор. 5.

об'єктивну категорію всупереч буржуазним ученим, які твердять, ніби метод — сукупність правил, довільно створених людським розумом заради «зручності» пізнання. Отже метод ніяк не може бути «суб'єктивним відображенням об'єктивних закономірностей».

А. Ф. Кілунов «персоніфікує» світогляд («світогляд може давати правдиве або спотворене відображення дійсності»⁶), наділяючи його, власне, функціями історика-дослідника, який у своїй роботі керується певним світоглядом. Між іншим, філософи часто зловживають «персоніфікацією» різних категорій. Тут доречно нагадати висловлення К. Маркса і Ф. Енгельса з «Святого сімейства», які найрішучіше виступали проти такої практики на прикладі поняття «історія»: «*Історія не робить нічого, вона «не має ніякого неосяжного багатства», вона «не б'ється ні в яких боях»! Не «історія», а саме людина, дійсна, жива людина — ось хто робить все це, все має і за все борється. «Історія» не є якась окрема особа, яка використовує людину як засіб для досягнення своїх цілей. Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»⁷.*

Вірно констатуючи, що «метод завжди пов'язаний з певним світоглядом і виллює з нього, але не тотожний йому»⁸, автор в іншому місці твердить, що метод — єдиний з елементів світогляду⁹, чітко не підкреслюючи, що це стосується лише філософського ядра методу і не поширюється на спеціальні наукові методи та технічні прийоми. Автор часто дає методу довільні епітети: діалектико-матеріалістичний, матеріалістичний метод, хоч слід було б, на наш погляд, говорити про марксистсько-ленінський матеріалістичний світогляд і відповідний йому діалектичний метод.

У філософській та іншій науковій літературі поняття «методологія» широко вживається в значенні філософського світогляду. Про це згадує і А. Ф. Кілунов. Звичайно, автори, бажаючи засвідчити, що вони в своїй роботі керуються світоглядом марксизму-ленінізму, пишуть, що їх праці створені на основі марксистсько-ленінської методології. Це не зовсім точно формулювання дістало великого поширення напевне саме внаслідок тісного взаємозв'язку світогляду й філософського методу в науковому дослідженні, бажання підкреслити не лише свій світогляд, а й діалектичний науковий підхід до історичної дійсності.

На наш погляд, найточніше було б питання, зв'язані із світоглядом автора історичного дослідження, називати світоглядними, або теоретичними, а з методом — методологічними. А. Ф. Кілунов вірно відзначає, що світогляд включає не лише філософські, а й інші наукові, правові, моральні, естетичні, соціально-політичні, релігійні (атеїстичні) погляди. Він твердить також, що «не всі наукові проблеми є світоглядними, але розв'язання всіх має *філософське звучання*»¹⁰ (підкреслення наше — А. С.). Це досить звужене трактування. Напевне тут слід говорити про *теоретичне значення*, що включає і філософське як складову частину. Авторіві статті варто було спеціально спинитись на загальнофілософських та конкретних історичних закономірностях, які розкриваються в дослідженні з історії¹¹. Це має пряме відношення до теми статті, оскільки, керуючись марксистсько-ленінським матеріалістичним світоглядом, використовуючи філософський діалектичний метод, в яких розкриваються основні закони суспільного розвитку, вдаючись до інших, специфічних історичних методів, радянський історик на основі обробки та аналізу величезного фактичного матеріалу приходять до нових теоретичних висновків, які збагачують його світогляд, удосконалюють його науковий метод. Цей процес триває безупинно.

«Український історичний журнал» вже виступав з питань про роль фактів у науковій діяльності історика. Та незважаючи на це, слід би спинитись на думці, що світогляд і метод знаходять свій вияв лише при оперуванні історика з певною сумою необхідних фактів. Використовуючи дві категорії, про які йде мова, історик добирає для своєї праці з величезної маси фактів лише найпереконливіші.

Взаємозв'язок світогляду і методу в історичному дослідженні забезпечує ефективні наукові наслідки, дедалі більше зростання історичної науки. В цьому відгуку на змістовну й потрібну статтю А. Ф. Кілунова ми вважали за потрібне спинитись на окремих питаннях, які, на наш погляд, потребують уточнення або й повного розкриття. Це — гіперболізація світоглядних моментів на шкоду методу, «персоніфікація» філософських категорій (в даному випадку категорії «світогляду»), поняття «методологія», роль фактів у співвідношенні світогляду та методу, про загальнофілософські та конкретні історичні закономірності та ін.

А. В. САНЦЕВИЧ

⁶ А. Ф. Кілунов, Назв. праця, стор. 6.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, 2, стор. 98.

⁸ А. Ф. Кілунов, Назв. праця, стор. 6.

⁹ Там же, стор. 5.

¹⁰ А. Ф. Кілунов, Назв. праця, стор. 7.

¹¹ А. Я. Гуревич. Общий закон и конкретная закономерность в истории, журн. «Вопросы истории», 1965, № 8, стор. 14—30.

Защитки

УЧАСТЬ ПАРТИЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ В ПІДГОТОВЦІ ТА ПРОВЕДЕННІ ВИБОРІВ ДО РАД у 1953—1955 рр.

Комуністична партія постійно дбає про підвищення політичної активності робітничого класу, залучає його до участі в управлінні державою. Тим самим вона зміцнює зв'язки з народом, збагачується досвідом політичної діяльності робітничого класу.

Однією з форм залучення робітничого класу до практичної діяльності по управлінню державою є участь його в роботі Рад. Підготовка і проведення виборів до Рад особливо активізує діяльність трудящих. Провідна роль робітничого класу в проведенні виборів до органів влади є свідченням його політичної зрілості, ідейного загартування.

Партійні організації Донбасу виступили активними організаторами у виборчих кампаніях по виборах до місцевих Рад (22 лютого 1953 р.), до Верховної Ради СРСР (14 березня 1954 р.), Верховної Ради УРСР та місцевих Рад (27 лютого 1955 р.).

Значну роботу провели партійні організації по залученню робітників Донбасу у виборчу кампанію. Робітники входили до складу виборчих комісій, були довіреними особами кандидатів у депутати, здійснювали агітаційно-пропагандистську роботу серед широких мас. Лише по Луганській області з 52 206 членів дільничних і окружних комісій по виборах до місцевих Рад робітників було 16 241 чоловік¹, або 28,8%. по виборах до Верховної Ради СРСР серед 7 962 членів дільничних і окружних комісій було 1 399 робітників, або 17,5%².

Значну організаційну й виховну роботу провадили у виборчих комісіях комуністи. Так, до дільничних виборчих комісій по виборах до Верховної Ради СРСР у Донецькій області входило 6 399 членів і кандидатів партії³, а в Луганській — 3 370⁴. Під час підготовки до виборів у республіканські та місцеві органи управління в складі дільничних і окружних комісій у Донецькій області було 7 612 комуністів (понад 45% від загальної кількості членів), в Луганській — 3 424 комуністи, (понад 41%). Комуністи забезпечували своєчасне проведення всіх заходів, зв'язаних з виборами. Вони складали списки виборців, обладнували приміщення для виборчих дільниць, друкували бюлетені та ін.

¹ Архів Луганської обласної Ради депутатів трудящих. Довідка про вибори в місцеві Ради Луганської області, 22 лютого 1953 р., стор. 10.

² Архів Луганської обласної Ради депутатів трудящих. Статистичний звіт про склад дільничних виборчих комісій по виборах до Верховної Ради СРСР, 1954, стор. 5.

³ Архів Донецької обласної Ради депутатів трудящих. Довідки і інформації за 1954 рік. Інформація про хід підготовки і проведення виборів до Верховної Ради СРСР, 1954, стор. 8.

⁴ Архів Луганської обласної Ради депутатів трудящих. Статистичний звіт про склад дільничних виборчих комісій по виборах до Верховної Ради СРСР, 1954, стор. 5.

Трудящі Донбасу взяли активну участь у висуванні кандидатів у депутати. Так, у січні 1953 р. під керівництвом Горлівської міської парторганізації було проведено 19 передвиборчих зборів по висуванню кандидатів у депутати Донецької обласної Ради, на яких були присутні 16 515 чол.⁵

Партійні організації влаштовували зустрічі виборців з кандидатами в депутати, вечори відпочинку, лекції, виступи знатних людей та ін. Так, у січні 1953 р. в Микитівському районі Горлівки відбулося 6 зустрічей виборців з кандидатами в депутати, на яких виступило 44 чол., з них 27 комуністів⁶.

Значну роль в організації масово-політичної роботи в період виборчих кампаній відіграли постанови ЦК КПРС від 7 грудня 1954 р. «Про завдання партійних організацій в зв'язку з проведенням виборів до Верховних Рад союзних і автономних республік і місцевих Рад депутатів трудящих» і ЦК КП України з цього питання від 17 грудня 1954 р. Основне завдання партійних організацій полягало в тому, щоб забезпечити участь усіх виборців у голосуванні, обрати депутатами кращих представників народу. Наставови партії саме і були спрямовані на дальше розгортання агітаційно-масової роботи.

Партійні організації Донбасу зробили агітпункти центром всієї масово-політичної роботи серед виборців. У період підготовки до виборів у місцеві Ради (1953) в Донецькій і Луганській областях було створено 3 057 агітпунктів з агітколективом 153 777 чол.; до виборів у Верховну Раду СРСР (1954) — 2 878 агітпунктів, агітколектив яких налічував 145 853 агітатори. У 1955 р. в період підготовки до виборів у Верховну Раду УРСР і місцеві Ради лише в Луганській області працювало 1 207 агітпунктів, які обслуговувало 49 497 агітаторів⁷. Агітпункти були радіофіковані, забезпечені необхідною літературою, періодичною пресою, мали столи консультацій для трудящих. Цікаво організувала роботу на агітпункті № 18 м. Гірська Луганської області парторганізація шахти № 1—2 «Гірська». Тут працювали 77 агітаторів, систематично читались лекції, проводились бесіди, вечори для молоді, демонструвалися світлові газети і кінофільми.

З охотою відвідували трудящі агітпункт виборчої дільниці № 7, яким завідувала Лисичанська парторганізація тресту «Лисичанськвугілля». Поряд з лекціями і бесідами тут часто демонструвалися художні і документальні кінофільми з життя шахтарів.

Партійні організації Донеччини провадили повсякденний контроль за роботою агітпунктів, своєчасно виявляючи недоліки в організації масово-політичної роботи й усували їх. Так, на зборах партійного активу Краснодонського району парторганізації шахт № 4—3-біс і № 18—20 були піддані критиці за незадовільну роботу агітпунктів виборчих дільниць 4, 26 і 27. Парторганізація шахти № 18—20 переклала всю роботу на завідуючого агітпунктом, не контролювала діяльності агітаторів. Масово-політична робота серед виборців селища ім. Енгельса була незадовільна, робота серед агітаторів не провадилась. Деякі агітатори, як виявилось під час перевірки, за весь період підготовки до виборів не провели жодної бесіди з виборцями⁸. На засіданні парткому Єнакіївського металургійного заводу при обговоренні питань

⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 232, оп. 13, од. зб. 76, арк. 16.

⁶ Там же, арк. 22.

⁷ Архів Президії Верховної Ради УРСР. Зведені статистичні звіти про агітаційно-масову роботу в Українській РСР в період виборчих кампаній 1953, 1954, 1955 р.

⁸ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 3-г, од. зб. 674, арк. 20, 26, 36, 41.

ня про роботу агітпунктів вказувалось на низький ідейно-теоретичний рівень бесід агітаторів серед населення⁹.

Систематичний контроль партійних організацій за роботою агітпунктів значно підвищив рівень політичної роботи в масах. Частішими й цікавішими стали бесіди агітаторів з виборцями. Цікаві бесіди і вечори відпочинку для молодих виборців шахти № 17—17-біс, які проживали в інтернаті № 5, організовувала агітатор М. Г. Напреева¹⁰. Кожна зустріч агітатора з виборцями була широкою розмовою не лише про внутрішні події в країні і за рубежем, але й про виробничі питання, про «вузькі» місця, що гальмують роботу. Під час таких бесід у блокнотах агітаторів з'являлося чимало критичних зауважень, порад, що їх вони передавали в партійну організацію. Агітатори по-діловому вирішували і культурно-побутові питання.

Хороша, дійова робота з людьми, особистий приклад агітаторів на виробництві надихали трудівників на нові трудові звершення. У січні 1953 р. з ініціативи колективу шахти № 4—21 тресту «Донецьквугілля» на Донбасі розгорнулося соціалістичне змагання за дострокове виконання двомісячного виробничого плану до 22 лютого — дня виборів у місцеві Ради.

Широкий розмах соціалістичного змагання на честь виборів свідчив про політичне зростання й ідейне загартування трудящих. Це було результатом активної діяльності партійних організацій по комуністичному вихованню радянських людей, свідченням єдності партії і народу.

Сила цієї єдності була продемонстрована на виборах. Понад 99% виборців, які брали участь у голосуванні, віддали свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних.

М. М. МЕЖЕНИН

⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 671, оп. 5, од. зб. 13, арк. 46.

¹⁰ Газ. «Знамя победы» (орган партійної, профспілкової організацій і управління шахти № 17—17-біс тресту «Краснолучвугілля»), 13 січня 1953 р.

ПРО ЧОРНОМОРСЬКИЙ ТРАНСПОРТНИЙ ФЛОТ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Останнім часом радянські історики чимало уваги приділяють дослідженню величезної ролі радянського народу у розгромі німецько-фашистських загарбників. Однак ще недостатньо вивчена діяльність у роки війни окремих загонів трудящих, зокрема працівників морського транспорту, хоч деякі питання історії цивільного морського флоту в 1941—1945 рр. і відбито в наукових працях¹. Автор даного повідомлення прагне показати, як на початку війни перебудовували свою роботу моряки Чорноморського транспортного флоту, розкрити їх роль у здійсненні допомоги фронту, евакуації населення й народногосподарських цінностей.

Віроломно напавши на Радянський Союз, німецько-фашистські загарбники вже 22 червня 1941 р. намагались вивести з ладу військовий і цивільний флоту на Чорному морі. Поряд з бомбардуванням военно-

¹ Н. Вознесенский. Военная экономика СССР в период Отечественной войны, М., 1947; Г. С. Кравченко. Военная экономика СССР (1941—1945), М., 1963; С. Ф. Эдлинский. Балтийский транспортный флот в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., М., 1957; Северный транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., М., 1963; Я. М. Штернштейн. Морские ворота Украины, Одесса, 1958; та ін.

морських баз, портів та інших берегових споруд ворог з допомогою парашутів поставив міни поблизу Севастополя². На другий день війни таким же способом були скинуті міни у Дніпровсько-Бузький лиман. Неподальк Тендрівської коси наші спостережні пости засікли підводні човни³. Отже, фашисти намагалися порушити наші морські комунікації, блокувати флот у портах, щоб захопити його як легку здобич після блискавичних воєнних операцій на суші.

Зважаючи на серйозну мінну небезпеку для транспортних суден, особливо нафтоналивних, управління пароплавства наказало капітанам ввійти з моря у найближчі порти: Одесу, Феодосію, Маріуполь, Новоросійськ. Для того, щоб екіпажі кораблів мали конкретні завдання щодо переходу з мирних на воєнні рейки, визначили своє місце у битві з фашизмом, управління й політвідділ пароплавства направили в пункти зосередження суден велику групу партійного активу⁴.

Нові завдання, що виникли перед морським транспортом, викликали піднесення патріотизму радянських людей. Про це свідчили зокрема виступи працівників на мітингу управління пароплавства⁵. Вантажники Єваторійського порту в перший же день війни на своїх зборах заявили, що працюватимуть не 8 годин на день, а скільки буде потрібно для оборони країни⁶. Працівники підприємств звертались у військові комісаріати з проханням послати їх на фронт. Так, уже в червні тільки від судноремонтників Маріуполя надійшло 56 заяв, добровольцями на фронт пішли працівники Керчі⁷, дунайських * портів⁸. Про свою готовність стати на захист Вітчизни, до останньої каплі крові боротися проти агресора заявили екіпажі суден «Орел», «Чорноморець», «Пенай»⁹.

Як правило, першими в діючу армію йшли комуністи. Внаслідок цього партійні організації Чорноморського й Азовського пароплавств до початку 1942 р. скоротилися більш ніж у п'ять раз¹⁰. Політичний відділ пароплавства провів велику організаторську і роз'яснювальну роботу. 23 червня згідно з наказом начальника політвідділу весь його апарат перейшов на казармений стан з військовою дисципліною¹¹. Цей приклад наслідували інші партійні організації пароплавства, і на казармений стан перейшли робітники Одеського, Маріупольського та інших портів¹².

Комуністи з перших днів війни очолили передачу цивільних суден Чорноморському військово-морському флоту. Чимало пароплавів і теплоходів, буксирів та катерів у найстисліші строки необхідно було переобладнати, озброїти, підготувати до бойових дій. За цю справу разом з судноремонтниками взялися й судові команди.

Чорноморське пароплавство на початку воєнних дій нараховувало 58 транспортних кораблів (без портового флоту) загальною вантажо-

² Журн. «Морской сборник», 1945. № 5—6. стор. 46.

³ Центральний військово-морський архів (далі — ЦВМА), ф. 2092, оп. 017227, спр. 114, арк. 2, 14.

⁴ Партійний архів Одеської області (далі — ПАОО), ф. 188, оп. 1, од. зб. 9, арк. 3, 5, 105.

⁵ Газ. «Моряк», 18 березня 1965 р.

⁶ ПАОО, ф. 188, оп. 1, од. зб. 12, арк. 23.

⁷ Там же, ф. Політвідділу Азовського морського пароплавства (далі — ПАМП), оп. 1, од. зб. 22, арк. 2, 22; ф. 188, оп. 1, од. зб. 14, арк. 14.

* До створення в серпні 1944 р. Дунайського пароплавства порти Вилкове, Кілія, Ізмаїл і Рені входили до складу Чорноморського пароплавства.

⁸ Газ. «Дунайская заря», 6 квітня 1965 р.

⁹ ПАОО, ф. 188, оп. 1, од. зб. 12, арк. 22.

¹⁰ Там же, од. зб. 106, арк. 124.

¹¹ Там же, од. зб. 8, арк. 105.

¹² Центральний архів Міністерства морського флоту СРСР (далі — ЦАММФ), ф. 65, оп. 2, спр. 2677, арк. 39.

підйомністю 165,9 тис. т*. Завдяки героїчним зусиллям багатотисячного колективу пароплавства перша черга суден, що підлягали мобілізації (30 одиниць загальною вантажопідйомністю 34,7 тис. т), була підготовлена й передана у розпорядження командування військово-морського флоту до 1 липня 1941 р.¹³ У рекордно короткий строк колектив Одеського судноремонтного заводу відремонтував, переустаткував й озброїв судна «Абхазія», «Аджаристан» та «Україна». Було вирішено озброїти також 54 цивільні судна для самозахисту від авіації й торпедних катерів. Цю роботу виконував переважно Маріупольський судноремонтний завод під час навантаження й розвантаження кораблів¹⁴. В Одеському порту робітники судноремонтного заводу разом з моряками встановили гармати на судах «Спартак», «Рот-фронт», «Ворошилов» та ін. Справжній трудовий героїзм проявили при виконанні цього завдання комуністи: слюсар П. Кияновський, начальник корпусного цеху Д. Крайній, майстер такелажного цеху В. Луканов, механік Г. Круглий, майстри М. Бублик та І. Рябошапченко. Вдень і вночі серед судноремонтників були виконуючий обов'язки директора заводу І. Євдотієв та парторг І. Веденєв¹⁵.

Партійні організації мобілізували трудящих на максимальне використання флоту для перевозок, на якнайшвидший ремонт суден і введення їх в експлуатацію. Особливо самовіддано працювали ремонтники Одеси, Маріуполя, Керчі, Херсона. Моряки також показували зразки високопродуктивної праці. Так, теплохід «Ворошилов» ще у мирні дні став в Одесі на тривалий ремонт. З початком війни багато членів екіпажу, перервавши відпустки, повернулись на судно. Вирішивши своїми силами виконати 75% ремонту і повністю закінчити його достроково, ворошиловці працювали по 12—14 годин на добу. Приклад подавали українець Шуликін, абхазець Д. Аласанія, іспанець Бланко, росіяни комуністи А. Кочетков, М. Юрін та ін. По кілька днів не залишав судно секретар партійної організації старший механік С. Ф. Безрученко. У намічений строк теплохід, взявши на борт 1869 т заводського устаткування та 3 тис. пасажирів, пішов до берегів Кавказу¹⁶.

Моряки, як і весь радянський народ, готувалися до оборони міст, портів, заводів і кораблів. Наприклад, колектив Маріупольського порту в перші дні війни організував з 450 чоловік команду місцевої протиповітряної оборони, створив чотири взводи для винищувального батальйону і санітарний взвод. Крім того, 213 робітників і службовців судноремонтного заводу записалися до маріупольського народного ополчення. 63-річний робітник П. І. Меланченко писав: «Прошу зарахувати мене до загону народного ополчення. В той час, як вірні сини Батьківщини мужньо захищають Вітчизну від знахабнілих фашистських варварів, я не можу сидіти спокійно. Якщо мені неможливо брати безпосередню участь у народному ополченні, прошу зарахувати мене для виконання допоміжних робіт»¹⁷. Тисячі подібних заяв, що свідчили про високий патріотизм радянських людей, надходили до партійних організацій пароплавства.

* Весь цивільний флот на Чорному й Азовському морях складався з 1523 одиниць вантажопідйомністю 366,7 тис. т. Крім того, промисловий флот мав 1115 парусно-моторних суден вантажопідйомністю близько 17 тис. т. (ЦВМА, ф. 1087, оп. 017219, спр. 91, арк. 147).

¹³ ПАОО, ф. 13, оп. 3, од. зб. 235, арк. 34.

¹⁴ Там же, оп. 1, од. зб. 12, арк. 34, 36; ЦАММФ, ф. 65, оп. 3, спр. 346, арк. 9.

¹⁵ ПАОО, ф. 188, оп. 1, од. зб. 59, арк. 94; газ. «Судноремонтник», 7 травня 1965 р.

¹⁶ Газ. «Водный транспорт», 28 серпня 1941 р.; ПАОО, ф. 188, оп. 1, од. зб. 59, арк. 97.

¹⁷ ПАОО, ф. ПАМП, оп. 1, од. зб. 22, арк. 29; од. зб. 21, арк. 70.

При управлінні пароплавства почала працювати група військової підготовки, яка перевіряла встановлені на суднах гармати й кулемети, додержання екіпажами бойових розкладів, а також організувала місячні курси комендорів. Часто перші бойові навички комендори одержували безпосередньо у сутичках з ворогом. Так, на пароплаві «Чапаєв» за короткий час підготували дві артилерійські обслуги. 30 серпня екіпаж установив дві гармати, а другого дня моряки успішно провели бій з фашистськими бомбардувальниками, що намагалися потопити пароплав з цінним вантажем¹⁸.

На чолі моряків, які засвоювали комендорську справу, були комуністи і комсомольці. Навчилися вести вогонь майже всі заступники капітанів по політчастині. З 275 комсомольців понад 250 вивчили зенітну гармату і ввійшли до бойових обслуг, чимало оволоділи кулеметами, гвинтівками, засвоїли сигнальну справу. 34 артилерійські обслуги на суднах були комсомольські. Загалом на суднах підготували 277 артилеристів-зенітників і 434 кулеметники¹⁹, внаслідок чого транспортні судна могли успішно виконувати завдання військового командування.

Партійні організації пароплавства поширювали бойовий досвід, набутий екіпажами окремих суден у перші місяці війни. З цією метою політвідділ розіслав усім помполітам і секретарям партійних організацій суден листа з інформацією про роботу комуністів в умовах війни на транспортах «Ворошилов» і «Чапаєв». Так, чапаївці відбивали повітряні нальоти і нерідко збивали ворожі літаки-торпедоносці²⁰. Лист обговорювали екіпажі всіх суден пароплавства, внаслідок чого зміцнилась дисципліна, посилилась пильність моряків, рівень військової підготовки. Збивати фашистські літаки почали комендори кораблів «Торос», «Курск», «Ворошилов», «А. Серов», «Крым» та ін.²¹.

Великою заслугою моряків Чорноморського пароплавства була організація однієї з перших переправ через Дністер у районі Бугаза, завдяки чому з задністровських та бессарабських районів було евакуйовано устаткування підприємств, майно колгоспів, населення, перевезено війська і техніку з'єднань 9-ї армії. Згідно з рішенням обкому партії та командування Одеського військового округу керівництво переправою здійснював молодий, але досвідчений моряк — капітан-наставник В. Г. Баглай. Пароплавство виділило в його розпорядження буксир «Драч» та дві баржі, а згодом і буксир «Ульянов» та катер «Зенит». Для барж моряки спорудили на Дністрі за 36 годин нові причали. Диспетчерське керівництво на переправі здійснювали працівники порту Бугаз. Капітан Баглай спільно з представниками військових частин, підприємств, колгоспів і МТС встановлював порядок навантажування барж, черговість переправи. Вся ця робота, особливо після 10 липня, проходила під безперервними бомбардуваннями. Оскільки засобів протиповітряної оборони своєчасно не виділили, під загрозою опинилася велика кількість людей, майна. Тоді капітан Баглай разом з представником військового округу майором Александровим використав для захисту переправи частини Червоної Армії, що відступали. До 20 липня евакуацію в основному було завершено. Важкі танки переправилися на лівий берег останніми за допомогою залізничного порома. В ті дні ворог посилив бомбардування й артилерійський обстріл. В. Г. Баглая контузило, але він свого поста не залишив. За наказом командування він з частиною суден відійшов в Одесу, а начальник порту Бугаз кому-

¹⁸ ПАОО, ф. 13, оп. 3, од. зб. 235, арк. 49; ф. 188, оп. 1, од. зб. 13, арк. 119.

¹⁹ Там же, ф. 13, оп. 3, од. зб. 238, арк. 34; оп. 1, од. зб. 65, арк. 24.

²⁰ Там же, ф. 2490, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1, 2.

²¹ Там же, ф. 188, оп. 1, од. зб. 65, арк. 40; од. зб. 40, арк. 84; од. зб. 65, арк. 25; од. зб. 9, арк. 9; ф. 13, оп. 3, од. зб. 238, арк. 35.

ніст В. Я. Голубцов, знищивши переправу, вивів у Чорне море решту кораблів²².

Просування німецько-фашистських військ вглиб нашої країни викликало необхідність евакуації народногосподарських цінностей і населення. Від успішного виконання цього завдання багато в чому залежала перебудова народного господарства на воєнний лад, дальший розвиток усієї воєнної економіки країни. В інтересах зміцнення оборони на морському транспорті було обмежено пасажирський рух і збільшено евакуацію та перевезення боєприпасів, військової техніки, продовольства та поповнень для фронту. Вже в березні 1942 р. порівняно з першим місяцем війни такі перевезення на Чорноморському басейні збільшились майже на 1200%²³. З метою найефективнішого забезпечення всім необхідним Червоної Армії всі транспортні судна були підпорядковані штабу Чорноморського військово-морського флоту.

Транспортні судна успішно здійснювали евакуацію населення і народного добра з портів північно-західної частини Чорного моря. Протягом липня 1941 р. морем було переправлено близько 120 тис. т вантажів і понад 60 тис. чоловік населення²⁴. В серпні кількість евакуаційних вантажів ще збільшилася.

У надзвичайно складних умовах моряки Чорноморського пароплавства евакуювали дунайські порти. На початку серпня вони закінчили переправу на Чорне море не тільки устаткування, реманенту, сировини, але й під артилерійським вогнем і бомбардуванням вивели весь флот, включаючи великі пасажирські судна «Советская Бессарабия» та «Северная Буковина».

Вдень і вночі, незважаючи на бомбардування, кипіла героїчна праця на причалах Одеського порту (начальник П. М. Макаренко). Вантажі, що евакуювалися, тут першим прийняв 8 липня 1941 р. теплохід «Кубань» (капітан Г. І. Вислобоков). 9 липня почалось завантаження теплоходу «Крым»²⁵.

У перший період евакуації багато суден вирушали з Одеси, Миколаєва і Херсона не до берегів Кавказу, а в Маріуполь, що збільшувало обертальність транспортних кораблів. З Маріуполя вантажі йшли далі залізницею. З Новоросійська й Туапсе народногосподарські цінності, вивезені морем з України, направлялись у Баку й Махачкалу, а потім Каспійським морем у Красноводськ і далі на схід сухопуттям. Таким чином, працівники морського й залізничного транспорту організували безперервний конвейер, яким переміщувалися вантажі з небезпечних районів. Першим у Маріупольський порт прибув 16 липня пароплав «Ленин» з родинами військовослужбовців. 18 липня теплохід «Грузія» доставив другу партію евакуйованих та устаткування одеського заводу «Більшовик», а 21 липня прийшли теплоходи «Армения» та «Абхазия» з 3 тис. цивільного населення й устаткуванням заводів²⁶. Значний вклад в евакуацію з Одеського порту внесли екіпажі суден «Спартаковец», «Черноморец», що вивозили в Ростов устаткування Одеського судноремонтного заводу, а також «Чапаєв», «Азов» і «А. Серов»²⁷. Теплохід «Калинин» (капітан І. Ф. Іванов) евакуював устатку-

²² Поточний архів Одеського обкому КП України, сектор обліку, од. зб. 9, арк. 4; Філіал державного архіву Одеської області в Ізмаїлі, ф. Р-751, оп. 1, спр. 58, арк. 249; ПАОО, ф. 13, оп. 3, од. зб. 235, арк. 37—38.

²³ ЦВМА, ф. 1087, оп. 017219, спр. 91, арк. 151.

²⁴ ЦАММФ, ф. 65, оп. 3, спр. 2 (2), арк. 550—551.

²⁵ ПАОО, ф. 13, оп. 3, од. зб. 235, арк. 42.

²⁶ ЦАММФ, ф. 65, оп. 2, спр. 2677, арк. 41.

²⁷ ПАОО, ф. 188, оп. 1, од. зб. 40, арк. 50, 102, 125, 143; ф. 189, оп. 1, од. зб. 12, арк. 35.

вання заводів «Кінап», консервних ім. В. І. Леніна та ім. М. І. Калініна, частину устаткування Одеської електростанції й верстатобудівного заводу ім. В. І. Леніна. Всього калінінці перевезли близько 15 тис. т устаткування, 6 тис. т цементу, майже 2 тис. т військових вантажів і 10 тис. чоловік цивільного населення. Чимало трудових подвигів звершили у ті дні штурмани теплоходу Е. І. Соловйов і В. М. Чернецький, боцман К. П. Лебедев, секретар парторганізації С. В. Побережний, механік М. Х. Зарманьян, тесляр І. А. Лобанчик, матрос С. Новиков та ін.²⁸

Евакуація устаткування промислових підприємств, хлібних ресурсів, населення тривала на Україні до жовтня 1941 р. в основному залізничним транспортом, але значний вклад у вирішення цього важливого державного завдання зробили і моряки. Так, через Одеський порт вивезено було 34 великих підприємства. Загалом же морським шляхом з України було евакуйовано близько 60 великих підприємств, або приблизно 15% загальної кількості вивезених²⁹. Вся ця величезна робота здійснювалась моряками Чорноморського пароплавства поряд з їх повсякденною участю у перевезенні великої кількості боеприпасів, військової техніки і поповнень для частин Червоної Армії, які билися з німецько-фашистськими загарбниками на півдні України.

Є. І. ЦИМБАЛ

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 473, оп. 1, од. зб. 31, арк. 385; газ. «Моряк», 10 листопада 1945 р.

²⁹ Підрахунки зроблені автором на основі архівних документів.

ПОДВИГИ КОМУНІСТІВ У БОЯХ ЗА СЕВАСТОПОЛЬ (1941— 1942 рр.)

Оборона Севастополя є однією з яскравих сторінок славного літопису Великої Вітчизняної війни. Восьмимісячна оборона відіграла велику роль у зриві гітлерівського плану «блискавичної війни», відтягла значні сили ворога з найважливішого харківського напрямку і зірвала наступ німців навесні 1942 р.

У планах німецького командування окупації Криму з його головною базою Чорноморського флоту — м. Севастополем відводилось особливе місце. Кримський плацдарм розглядався як ворота Кавказу, як ключ до Каспійського моря, до бакинської нафти¹.

В доповненні до директиви № 34 Верховного головнокомандування німецьких збройних сил групі армій «Південь» від 12 серпня 1941 р. ставилося завдання: «Оволодіти Кримом, який, будучи авіабазою противника, є особливо великою загрозою румунським нафтовим районам»². В директиві Гітлера головнокомандуючому сухопутними силами від 21 серпня ставилося завдання оволодіти Кримом до настання зими³, а Севастополем — не пізніше 1 листопада⁴.

¹ М. И. Калинин. Исторические победы Красной Армии. Журн. «Агитатор и пропагандист Красной Армии», 1944, № 18.

² «Военно-исторический журнал», 1959, № 6, стор. 87.

³ «Военно-исторический журнал», 1959, № 12, стор. 77.

⁴ Очерки истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1955, стор. 109.

У другій половині жовтня німецько-фашистські війська вийшли до гирла Дніпра й Перекопського перешийка, а 28 жовтня 1941 р. — у степові простори Криму⁵.

29 жовтня в Севастополі було введено стан облоги⁶. 30 жовтня частини гарнізону зайняли укріплення на передовому оборонному рубежі. Того ж дня німці почали штурм Севастополя. В бій з ворогом вступили батареї берегової оборони. Бій з німецькими танками й мотопіхотою вела батарея Чорноморського флоту (далі — ЧФ) № 54 під командуванням лейтенанта І. І. Заїки⁷.

Так почалася героїчна оборона Севастополя, що за характером бойових дій ділиться на три етапи: перший з 30 жовтня по 21 листопада, другий — з 22 листопада по 31 грудня 1941 р. і третій — з 1 січня по 3 липня 1942 р.⁸. Після 250-денної героїчної оборони Севастополь за наказом Верховного головнокомандування був евакуйований. Евакуювати гарнізон повністю не вдалося, тому що порт обстрілювали німецько-фашистські війська. Окремі підрозділи й групи бійців вели боротьбу і в липні⁹. Частина захисників Севастополя пробилася в гори до кримських партизанів. Під Севастополем фашисти втратили убитими і пораненими майже 300 тис. солдатів і офіцерів, чимало бойової техніки. Лише за останні 25 днів боїв знищено 90 тис. і поранено 60 тис. фашистів, підбито 250 танків, близько 250 гармат, понад 300 літаків¹⁰.

Головним і вирішальним фактором успішної оборони міста були високий політико-моральний стан військ гарнізону і населення міста російської слави — Севастополя. Оцінюючи подвиг севастопольців, газета «Правда» писала: «Подвиги севастопольців, їх беззавітна мужність, самовідданість, лють і боротьбі з ворогом житимуть у віках, їх увінчає безсмертна слава...»¹¹.

Душею оборони міста були комуністи. На всіх ділянках вони показували зразки мужності й героїзму, йшли туди, де потрібні були особлива витримка і самовладання.

В ніч на 5 листопада 1941 р. гітлерівці розгорнули наступ на селище Дуванкой (нині Верхньо-Садове), прагнучи оволодіти долиною Бельбек, вийти на Сімферопольське шосе й прорватися до Севастополя. Але на другу ніч бійці 18 батальйону морської піхоти під командуванням комуніста майора Кагарлицького відбили важливу висоту на північному схилі долини, на північ від Дуванкоя. Коли настав день, фашисти, прагнучи приховати наступ, пустили попереду піхоти отару овець, але бійці розгадали хитрість ворога і влучним вогнем відбили атаку. Було ясно, що ворог не заспокоїться. Передбачаючи можливість танкового обходу, военком батальйону старший політрук Є. О. Мельник вирішив зустріти і знищити танки ще на підході до висоти. Він з добровольців відібрав 5 чоловік: В. Цибулько, Ю. Паршина, І. Красносельського, Д. Одинцова. Очолив групу М. Д. Фільченков.

⁵ Архів Міністерства Оборони СРСР (далі — архів МО СРСР), ф. 32, п. 1, т. 1, оп. 22150 сс., спр. 72, арк. 249.

⁶ Героическая оборона Севастополя 1941—1942 гг. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1946, стор. 11.

⁷ Центральный Военно-Морской архив (ЦВМА), ф. 2094, оп. 017268, спр. 27, арк. 3.

⁸ ЦВМА, ф. 1087, оп. 017217, спр. 32, арк. 185; МО СРСР, спр. 32, п. 1, т. 1, оп. 22150 сс., спр. 72, арк. 127; ф. 288, оп. 9900, спр. 18, арк. 147.

⁹ Сообщения Совинформбюро, т. III, изд. Совинформбюро, 1944, стор. 10; История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 гг., М., 1961, т. II, стор. 410.

¹⁰ Архів історичного відділу Головного штабу Військово-Морського Флоту СРСР (далі — архів ІВ ГШ ВМФ), спр. 3713, арк. 35.

¹¹ Газ. «Правда», 4 липня 1942 р.

В день 24-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції п'ятеро героїв-чорноморців здійснили безсмертний подвиг. Ціною свого життя вони зупинили ворога. А було це так: вранці 7 листопада ворожа авіація бомбардувала висоту, а потім під прикриттям танків до висоти рушила піхота. Спершу з'явилось 7 танків. Допустивши їх на близьку відстань, Фільченков дав сигнал до бою. Хоч сутичка була нерівна, скоро три фашистські танки загорілися, а решта повернула назад. Та згодом танки з'явилися знову. Тепер їх було 15. Кулеметним вогнем було зупинено головний танк. Але у радянських бійців закінчилися патрони, залишилось обмаль гранат. В. Цибулько й І. Красносельський загинули. А ворог послав нове підкріплення. Тоді М. Фільченков обв'язався гранатами і кинувся під гусениці танка. Одинцов і Паршин наслідували приклад комісара¹². Ворога було зупинено. Батьківщина високо оцінила героїчний подвиг воїнів, удостоївши всіх п'ятеро посмертно звання Героя Радянського Союзу.

27 листопада 1941 р., коли ворог потіснив підрозділи 8 бригади морської піхоти, відхід першої роти 4 батальйону прикривав секретар партійного бюро роти Ярошецький з п'ятьма червонофлотцями. «Вмерти, але виконати завдання!»,— наказав комуніст Ярошецький. Мужньо блилися чорноморці, але сили були нерівні, і вони всі загинули героями, виконавши бойовий наказ.¹⁴

В найтяжчі дні третього наступу гітлерівців на Севастополь 24 червня 1942 р. тридцять вісім воїнів-саперів 178-го окремого саперного батальйону Чорноморського Флоту на чолі з старшим лейтенантом О. М. Пехтиним, політруком Є. М. Бурцем зайняли рубіж оборони. Тяжко поранений комуніст О. М. Пехтин прийняв бій і знищив близько десяти фашистів. Перед своїм останнім боєм він написав листа: «Я віддаю своє життя за країну Рад... Друзі, відіб'ємо ворога від нашого міста-героя Севастополя! Хай кожний з нас стане героєм севастопольської оборони. Привіт, друзі!.. Смерть, тільки смерть німецьким окупантам! Пам'ятайте Сашка Пехтина»¹⁵.

Особистим прикладом надихали бійців на бойові подвиги армійські політпрацівники. 7-й бригаді морської піхоти було наказано 8 листопада 1941 р. зосередитись у районі висоти Безіменної неподалік од хутора Мекензія-II й перейти в наступ. Розгорівся жорстокий бій, ворог шалено оборонявся. Неодноразові спроби вибити його з рубежа не увінчалися успіхом. Тоді ротний політрук Дудник, ведучи за собою бійців, пішов у рукопашний бій. Фашисти не витримали натиску й відступили¹⁶.

В грудневих боях інструктор політвідділу цієї ж бригади С. М. Нечипас, коли загинув командир роти, прийняв на себе командування, і протягом трьох днів рота утримувала позицію¹⁷.

17-го грудня під час однієї з контратак 7-ї бригади ворожий кулемет притиснув до землі наступаючу п'яту роту. Тоді комуніст Личкатий підповз до кулеметної точки й закидав її гранатами. В цьому бою загинув командир взводу. Під зливою ворожих куль піднявся Личкатий і скомандував: «За мною! За Батьківщину, за партію — вперед!». Фашисти почали відходити. Але ворожа куля наздогнала хороброго комуніста¹⁸. Нині партійний квиток І. Личкатого, пробитий ворожою кулею, зберігається в музеї Чорноморського флоту.

¹² Архів ІВ ГШ ВМФ, спр. 34697, арк. 41.

¹³ Там же, спр. 20023, арк. 2—4.

¹⁴ ЦВМА, ф. 2092, оп. 017227, спр. 108, арк. 60.

¹⁵ Там же, оп. 017228, спр. 63, арк. 132—133.

¹⁶ Е. И. Жидилов. Мы отстаивали Севастополь, М., 1960, стор. 82.

¹⁷ ЦВМА, ф. 2092, оп. 017227, спр. 135, арк. 149.

¹⁸ Там же, фпр. 127, арк. 28—29.

Комуніст В. Мельниченко та червонофлотець П. Лук'янов у розвідці знищили п'ятьох фашистських солдатів, але були оточені гітлерівцями. Мельниченко дістав з кишені кандидатську картку і на внутрішньому аркуші партійного документа чітко написав: «Комуністи в полон не здаються». В короткій сутичці двоє смільчаків знищили понад 30 фашистів. Тяжко поранений Мельниченко продовжував битися. Незабаром на допомогу прийшли бойові друзі й відбили фашистів¹⁹.

У грудневих боях батальйон капітана К. І. Подчашинського з 7-ї бригади морської піхоти обороняв висоту 42,4. Коли 25 грудня його було оточено, комуністи на чолі з Подчашинським мобілізували всіх, хто міг тримати в руках зброю, й організували оборону по колу. Після тригодинного бою батальйон прорвав кільце й вийшов з оточення²⁰.

7 червня 1942 р. розгорівся жорстокий бій за висоту Білу, що її обороняла 5 рота 2 батальйону 79 морської стрілецької бригади. Ворог, підтриманий артилерією й авіацією, мав намір з ходу оволодіти висотою. Не домігшись успіху фронтальною атакою, він зробив обхідний маневр і оточив п'яту роту. В нерівному бою рота зазнала великих втрат: її рештки було зведено в один взвод, очолений політкерівником М. П. Яковлевим. 10 годин група хоробрих моряків вела бій у повному оточенні, потім сміливою атакою вийшла з кільця оточення²¹.

Славу героїв Севастополя з повним правом поділяють і чорноморські льотчики. Під проводом комуністів, прославлених командирів — генерал-майора М. О. Острякова, бригадного комісара М. Г. Степаненка — захищали вони Севастополь. Прикладом для льотчиків був сам командуючий ВПС Чорноморського флоту генерал-майор М. О. Остряков, учасник боїв в Іспанії. В дні оборони Севастополя Остряков не тільки вміло організовував бойові дії авіації, але й разом з бойовими товаришами особисто громив ворога. 24 квітня 1942 р. обірвалося життя молодого талановитого генерала. За виявлений героїзм і мужність М. О. Острякову 14 червня 1942 р. було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу²².

Севастопольські соколи йшли на таран, спрямовували свої палаючі машини в стан ворога. Так, 12-го листопада 1941 р. дві наші ескадрильї вилетіли на штурм переднього краю противника в районі Бельбецької долини. Одну з ескадрильї вів капітан М. Т. Хрустальов. Коли наші літаки почали бомбардувати об'єкти, в повітрі з'явилася група фашистських винищувачів. У повітряному бою машина Хрустальова загорілася, і капітан спрямував палаючий літак на скупчення ворожої техніки²³.

Складні завдання в обороні розв'язували бойові кораблі Чорноморського флоту. Вони підвозили резерви, постачали блоковане місто продовольством, артилерією, боеприпасами. Тільки з січня 1942 р. й до кінця оборони у військових перевезеннях взяло участь близько 50 бойових кораблів, які зробили 203 вантажні рейси. В артилерійській підтримці військ узяв участь 31 корабель²⁴. 27 червня 1942 р., коли корабель «Ташкент» в останній раз залишав Севастополь, його протягом трьох годин 96 раз атакувала авіація противника, скинувши понад 300 бомб, від яких корабель одержав серйозні пошкодження. При нормі 700—800 чоловік «Ташкент» прийняв у Севастополі близько 2300 дітей, жінок та поранених бійців. Рішучі дії всіх комуністів, особливо

¹⁹ Газ. «Красный Флот», 23 квітня 1942 р.

²⁰ ЦВМА, ф. 2092, оп. 017227, спр. 124, арк. 344.

²¹ Журн. «Морской сборник», 1962, № 6, стор. 37.

²² Архів ІВ ГШ ВМФ, спр. 20023, арк. 2.

²³ Летчики-чорноморці в боях за Родину, Севастополь, 1959, стор. 126—128.

²⁴ ЦВМА, ф. 1087, оп. 017228, спр. 100, арк. 25

командира корабля капітана 3 рангу В. М. Єрошенка та комісара Г. А. Коновалова, політрука другої бойової частини Г. Беркаля вселили певність у перемогу, мобілізували особовий склад на бойові дії. Зенітники корабля збили 2 літаки «Ю-88»²⁵. Через великі пробіони в корпусі в корабель налилося понад 1900 т води. Найменший прояв паніки і розгубленості міг призвести до загибелі. З допомогою інших кораблів «Ташкент» прибув у Новоросійськ. 28 червня корабель відвідав командуючий Північно-Кавказьким фронтом Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний і представив увесь його особовий склад до урядових нагород²⁶.

26 червня 1942 р. есмінець «Бездоганний» узяв курс на Севастополь, маючи на борту близько 350 воїнів з озброєнням і боеприпасами, але був атакований понад 20 ворожими літаками, які влучили в есмінець бомбами. Вибухнув котел, корабель почав тонути. Командир капітан-лейтенант комуніст П. М. Буряк віддав свій останній наказ: «Всьому особовому складу залишити корабель», а сам, стоячи на містку, на очах у всіх занурився разом з кораблем у воду²⁷.

За ініціативою комуністів масового характеру в обороні Севастополя набрав снайперський рух, особливо в період так званого відносного затишшя (з січня по травень 1942 р.). Зачинателі руху в частинах Приморської армії сержант І. Левкін і заступник політрука Гусев були нагороджені орденами Червоної Зірки, а Л. Павлюченко (Приморська армія) і старший сержант Н. Адамія (7 бригада морської піхоти) стали Героями Радянського Союзу²⁸.

16 березня 1942 р. в Севастополі відбувся зліт снайперів, який підбив підсумки цього патріотичного руху й накреслив конкретні заходи до дальшого його розгортання. Тільки в 769 стрілецькому полку кількість снайперів у травні, порівнюючи з квітнем, зросла у 12 раз²⁹. За 18 днів червня 1942 р. в частинах морської піхоти, які билися за Севастополь, число снайперів збільшилось на 962 чоловіки³⁰.

Від влучного вогню севастопольських снайперів фашисти зазнали величезних втрат. Тільки за квітень 1942 р. снайпери й мисливці-внищувачі знищили 1547 фашистів, а за 3 дні травня — 394³¹. Всього за період оборони Севастополя снайпери винищили близько 10 тис. солдатів і офіцерів³².

В обороні Севастополя прославились її організатори і керівники: командуючий Чорноморським Флотом і Севастопольським оборонним районом зіце-адмірал Ф. С. Октябрьський, його заступник по сухопутній обороні, він же командуючий Приморською армією генерал-майор І. Є. Петров, член Військової Ради Флоту і дивізійний комісар М. М. Кулаков, члени Військової Ради Приморської армії дивізійні комісари М. Г. Кузнецов та І. Ф. Чухнов, командири і комісари з'єднань і частин: М. В. Благовещенський, В. Л. Вільшанський, К. С. Вершинін, Р. І. Володченко, П. Г. Горпищенко, М. Є. Єхлаков, Є. І. Жидилов, Т. К. Коломієць, О. Г. Капітохін, І. А. Ласкін, П. А. Моргунов, П. Г. Новиков, О. С. Потапов, М. В. Скутельник, М. Г. Соловйов, П. Є. Солонцев та ін.

Чимало вірних синів Комуністичної партії і радянського народу

²⁵ ЦВМА, ф. 2092, оп. 017228, спр. 116, арк. 204, 205.

²⁶ Там же, арк. 208.

²⁷ Там же, арк. 219.

²⁸ Газ. «За Родину», (Приморська армія), 27 квітня 1942 р. Архів ІВ ГШ ВМФ, спр. 20023, арк. 1—2.

²⁹ Архів МО СРСР, ф. 288, оп. 4926 сс., спр. 6, арк. 476.

³⁰ Архів ІВ ГШ ВМФ, спр. 24641, арк. 50.

³² «Блокнот агітатора ВМФ», 1944, № 14.

³¹ Архів МО СРСР, ф. 32, п. 1, т. I, оп. 22150 сс., спр. 76, арк. 32.

віддали своє життя в боротьбі з фашизмом за місто-герой Севастополь. На Сапун-горі височить пам'ятник радянським воїнам, які загинули, обороняючи місто-герой. На ньому викарбовані слова:

«Слава вам, храбрые, слава, бесстрашные,
Вечную славу поет вам народ,
Доблестно жившие, смерть сокрушившие,
Память о вас никогда не умрет».

Г. І. ВАНЄВ

ПІДПІЛЬНА ПРЕСА «НАРОДНОЇ ГВАРДІЇ» (1942—1943 рр.)

В умовах німецько-фашистської окупації України у Львові в жовтні 1942 р. на базі окремих підпільних груп виникла підпільно-партизанська організація. До її складу входили українці, поляки, росіяни, представники інших національностей. Комуністи, колишні члени КПЗУ й КПП, комсомольці, безпартійні радянські патріоти боролися проти німецьких окупантів і їх пособників — українських і польських буржуазних націоналістів. На чолі організації стояла Рада, яка влітку 1943 р. прийняла назву Військової Ради. До її складу в різний період входили В. Я. Грушин, А. Т. Дацюк, Й. Г. Матвішин, М. Д. Березін, Т. А. Гевський та ін. При Раді була створена редакційна колегія в складі: М. Д. Березін — редактор газет і листівок українською мовою, К. Курлюк — редактор газет і листівок польською мовою, В. Я. Грушин — член редколегії та технічні редактори В. Н. Сергованцев і А. І. Гапа.

Преса «Народної гвардії західних областей України» була гострою і наступальною зброєю у боротьбі з фашистськими загарбниками та буржуазними націоналістами.

Видавничу діяльність підпільна організація почала восени 1942 р. з випуску листівок-мініатюр, а потім систематично видавала підпільні газети й листівки, які тепер зберігаються в архівах. Це хвилюючі сторінки героїчної розповіді про боротьбу в тилу ворога, літопис стійкості, мужності, патріотизму, відваги.

Перші листівки підпільників гнівно таврували кривавий окупаційний режим, закликали до боротьби з фашистами. У листопаді 1942 р. було організовано спеціальне видання двох номерів інформаційних бюлетенів, присвячених 25 роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції¹.

У грудні 1942 р. вийшов перший номер газети «Глос вольності» («Голос свободи») польською мовою, яка виходила один раз на місяць до липня 1943 р. Всього вийшло сім номерів. Крім того, виходили щотижневі огляди, в яких друкувались повідомлення про становище на фронтах.

Вже з першого номера «Глос вольності» закликав поляків, українців, усі слов'янські народи об'єднатися проти спільного ворога — фашизму. Під рубрикою «Становище на фронтах» газета друкувала зведення Радінформбюро та інших інформаційних агентств.

З 1 березня 1943 р. два рази на місяць українською мовою почала виходити газета «Боротьба» тиражем близько 500 примірників, друківаних на ротаторі. Передова стаття її першого номера — «Спільна справа — проти спільного ворога» писала про поділ світу на два ворожі та-

¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 2, од. зб. 9, арк. 57—59, 63—65.

бори, викривала агресивну політику гітлерівського імперіалізму, а також реакційну діяльність українських буржуазних націоналістів та їхні плани створення «самостійної» України, розвінчувала комедію з організацією і розгромом гітлерівцями так званого уряду соборної України Я. Стецька. «Настало нечуване та безприкладне банкрутство реакційної української ідеології та планів створення протинародної української держави,— писала газета.— Не може бути і мови о якійсь іншій українській державі, крім Радянської держави українського народу — робітників і селян». Газета звертала особливу увагу на єдність братніх народів у їх боротьбі проти спільного ворога — фашизму, а також проти української і польської реакції, яка, нацьковуючи один народ проти другого, веде політику зради й капітуляції. «Ми закликаємо всі живі сили українського та польського народів,— писала газета,— до спільного фронту, на прапорі якого написаний славний лозунг — «За нашу та вашу свободу»².

Передову статтю першотравневого номера 1943 р. газета «Борьба» назвала «Перше травня — день боротьби з гітлерівськими окупантами». «Рік річно день Першого травня був для міжнародного пролетаріату і працюючих мас днем боротьби за свої права, свободу і демократію... І сьогодні цей день є днем боротьби... між фашизмом і демократією, між імперіалізмом і прогресивними силами всього миру на чолі з Радянським Союзом... В цей день народні маси цілої Європи підносять голос бунту, в цей день думки і діла мешканців Москви, Варшави, Праги, Парижа — є одні»³.

Першотравневому святу присвятила свій п'ятий номер газета «Глос вольності», розповівши про міжнародну солідарність трудящих, про героїчну боротьбу Червоної Армії, партизанів України, Білорусії, Польщі, Чехословаччини, Франції, Югославії.

У травні 1943 р. почала виходити ще одна газета українською мовою — «Новини дня». Вона висвітлювала події міжнародного життя, критикувала окупаційний режим фашистських загарбників та їх пособників — націоналістів різних мастей, закликала саботувати заходи окупантів.

У квітні 1943 р. після розгрому німецько-фашистських військ на сході гітлерівці разом з українськими буржуазними націоналістами розпочали формувати дивізію «СС-Галичина». Через кілька днів «Народна гвардія» випустила спеціальну листівку «До українського народу»: «28 квітня проголошено створення добровільної дивізії «Галичина». Це друге сватання Гітлера до українців з Галичини. Перед 22 червня 1941 року була така дивізія. Вона виконала ганебну гітлерівську роботу на плечах українського народу... Несвідома молодь убивала свого ж брата міліціонера, службовця, бійця, командира. І до чого ж дослужилася? ...Сьогодні Україна є другий фронт Червоної Армії. Хай же злучиться до неї і Галичина... Хай не один українець Галичини не ганьбить українського народу і не вступає до гітлерівської дивізії «СС-Галичина»⁴. Листівка була випущена великим тиражем і розповсюджена серед населення. Слово радянських патріотів вплинуло. Молодь ховалась, уникала «добровільного» служіння в дивізії, а ті, хто й потрапляв туди, нерідко тікали.

Діяльність підпільників викликала занепокоєння окупантів. В доповідній записці генерал-губернатору про становище в Галичині у жовтні 1943 р. вказувалося: «Зформування Галицької дивізії поставило в

² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 2, од. зб. 9, арк. 95.

³ Там же, арк. 98.

⁴ Там же, арк. 92.

один фронт проти творчої праці позитивного табору українства (українсько-німецьких націоналістів — В. В. і Г. В.) всіх його ворогів: більшовиків, поляків і український табір... Всі ті сили на свій лад повели шалену кампанію проти дивізії та її добровольців. Наслідком того всього дійшло до масового дезертирства з української служби батьківщини. Близько 30 000 українських юнаків бракує в таборах праці»⁵.

Газета «Боротьба» викривала колонізаторську політику німецьких загарбників щодо селян: «Селяне, ваш обов'язок окупантові контингентів не віддавати. Збіжжя ховати в безпечні, тайні сховища, а як не маєте змоги, то радше знищити його, але не віддавайте своєму найлютішому катові. На німецьких фільварках, в збірних пунктах, в млинах — конфіскуйте збіжжя та роздавайте між селян або підпалюйте, нищьте. Не придивляйтеся безчинно злодействам ворога, ставте організований спротив — ворог... б'є лише там, де не відчуває спротиву. Карати зрадників та слуг окупанта — це наш наказ... Селяне, цьогорічна протиконтингентова акція нехай проходить під кличем: «Ні одного зернята окупантові». Хліб для народу сел та міст західних областей України... Селянине, хліб — це твій піт, твоя кров, краще знищ, але вовкові не віддавай»⁶, — писала вона.

Великого значення підпільна преса «Народної гвардії» надавала встановленню зв'язків з радянськими партизанськими загонами, які діяли в західних областях України. Так, у шостому номері газети «Новини дня» повідомлялося про рейд партизанського з'єднання двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака. «З кінцем червня група радянських партизанів з Білорусії, — повідомляла газета, — через Волинь увійшла на терен Галичини. Партизани просувались на південь, захоплюючи часоно міста Золочів, Тернопіль, Скалат, Бучач, Заліщики... 17—18 липня досягнули Карпат...»⁷.

«Боротьба» і «Новини дня» закликали радянських людей до посилення збройної боротьби, розповідали про героїчні діла партизанів на землях Галичини та в інших місцях. Так, 10 липня 1943 р. «Новини дня» повідомляли, що «штурмовий відділ Народної гвардії імені Івана Франка вколіїв уночі на 15.VI військовий потяг між станціями Підбірці — Борщівці під Львовом. На цій же ділянці спалено станцію блоків. Перерва в русі була 5 годин». 15 серпня газета «Боротьба» писала: «В селі Домажир підпалили німецький маєток. Гори вороже добро, сповіщай луною несвідомих, хай тремтить ворог, скоріше дочекаємося його загибелі... Творить партизанські загоны, побільшуйте ряди Народної гвардії західних областей України! Безчинність — це загибель, боротьба — визволення... Молодь, в загонах Народної гвардії твое місце»⁸.

25 листопада 1943 р. замість газети «Боротьба» вийшов перший номер газети «Партизан» — органу партизанського руху західних областей України. «Народна гвардія західних областей України стає партизанською організацією, яка прийняла нову назву «Партизанського руху західних областей України», — писала газета. — Віднині кістяком руху є партизанські загоны, які оперують в терені. В цей спосіб «Народна гвардія» органічно злилася з тим велетенським всенародним партизанським рухом, який охопив усі окуповані області Радянського Союзу. Члени нашої організації носять почесне звання партизана. Партизан —

⁵ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників, Львів, 1949, стор. 104.

⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, ол. '24, од. зб. 2, арк. 129—130.

⁷ Там же, ф. 3, оп. 2, од. зб. 9, арк. 29.

⁸ Там же, ф. 5001, оп. 24, од. зб. 2, арк. 131.

це людина, яка з полум'яною любов'ю до своєї Вітчизни стає на безкомпромісну збройну боротьбу з німецькими окупантами»⁹.

Поряд з газетами підпільники випускали спеціальні оперативні листівки українською, польською і німецькою мовами. Так, у жовтні 1943 р. у листівці до польського народу писалось: «З наближенням героїчної Червоної Армії, наближається день і нашого визволення... Не Лондон наш союзник, нашим найближчим союзником є Радянський Союз. Свобода великої Польщі не в імперіалізмі, а лише з Радянським Союзом. В цьому гарантія Польщі — спасіння її від німецько-фашистської навали...». А коли під Москвою було створено Національний Комітет «Вільна Німеччина», підпільники приймали по радіо зміст його листівок, друкували їх на восківках, розмножували на ротаторі і розповсюджували головним чином у казармах серед німецьких солдатів. «Брати, німецькі солдати! — писалося в одній з листівок. — Гітлер і його кліка то злодіяги і обманщики, яких ще не знав світ... На їх совісті мільйони злодіянь. Вони довели німецький народ до смертельної катастрофи... Солдати, німецькі брати! Спасайте своє життя, спасайте честь свого народу! Переходьте на бік Червоної Армії... За майбутнє наших і ваших дітей! За мир! За Німеччину без нацистів і гестапо, за вільну, демократичну Німеччину!»¹⁰.

На сторінках газет і листівок підпільники викривали мерзенну роль українських буржуазних націоналістів. Так, у січні 1944 р. газета «Партизан» в статті «Шляхами зради» писала: «Вітчизняна війна викликала могутню хвилю патріотизму, який виявляється в нечуваних досі подвигах... Вона об'єднала народ в один суцільний організм з одною волею, одним прагненням, одною метою — осягнути перемогу над ворогом. Вітчизняна війна довершила також своєрідну селекцію: все що було дійсно зв'язано з народом — в цей переломивий момент зміцнило та скріпило цей зв'язок із ним; навпаки, все що під покровом ультрапатріотичної фразеології... — відійшло від нього, опинилось у таборі ворога, вступило на шлях мерзеної зради... Волелюбний український народ не дав себе потульно винищити — він відповів загарбникові безпощадною народною війною»¹¹.

Успіхи Радянської Армії в 1944 р. активізували діяльність «Організації партизанського руху західних областей України».

У зв'язку з існуванням у Москві «Союзу польських патріотів», який по радіо і в листівках закликав поляків до боротьби за вільну і незалежну Польщу, Військова Рада «Організації партизанського руху в західних областях України» в березні 1944 р. прийняла рішення про видавання газети «Гонор і ойчизна» («Честь і вітчизна») польською мовою від імені «Союзу польських патріотів». Перший номер газети з'явився 15 квітня 1944 р., а всього їх вийшло сім.

У квітні 1944 р. окупаційні власті, налякані розмахом діяльності підпільників, послали репресії й заарештували велику групу радянських патріотів. Вихід підпільної преси було припинено. Згодом організація відновила випуск газет «Новини дня» українською мовою і «Гонор і ойчизна» — польською.

В. Д. ВАРЯГІНА, Г. С. ВАКУЛЕНКО

⁹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 2, од. зб. 9, арк. 2 зв.

¹⁰ Львівський державний історичний музей, інвентарний № 726 (оригінал).

¹¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 24, од. зб. 2, арк. 140.

МУЗЕЙ БОЛГАРО-РАДЯНСЬКОЇ ДРУЖБИ В СОФІЇ

У відповідності з рішенням Політбюро ЦК БКП від 16 червня 1953 р. в Болгарії було створено Музей болгаро-радянської дружби, перед яким поставлено завдання розкрити історичні корені та значення дружніх зв'язків двох братніх народів. Музей був відкритий у 1954 р. як відомча установа Загальнонародного комітету болгаро-радянської дружби. Всебічна діяльність його, спрямована на зміцнення братерської єдності народів, дістала визнання широкої громадськості. Згідно з постановою Ради міністрів він затверджений як Центральний музей країни, який за 12 років свого існування перетворився на наукову й культурно-освітню установу національного значення.

Його працівники беруть активну участь у розробці та популяризації марксистсько-ленінського висвітлення історії болгаро-російської і болгаро-радянської дружби. Це єдиний музей у країні, що всебічно вивчає й експонує історичні матеріали з політичних, економічних і культурних зв'язків між обома народами від VI ст. н. е. до наших днів.

Музей має п'ять відділів. Перший охоплює період від VI ст. н. е. до середини XVIII ст., другий — з середини XVIII ст. до визволення Болгарії від турецького іґа (епоха Відродження), третій — 1879—1917 рр., четвертий — від Великої Жовтневої соціалістичної революції до 9 вересня 1944 р. і п'ятий — від 9 вересня 1944 р. до наших днів. Крім того, Музей окремими виставками ілюструє успіхи Радянського Союзу на шляху побудови соціалізму і комунізму.

Згідно з тематичним планом співробітники розробляють питання з різних галузей науки і культури. Консультантами виступають відомі історики, економісти, літератори, мистецтвознавці, мовознавці Болгарської Академії наук, Софійського університету та інших наукових установ. Як члени Наукової ради й консультанти у роботі Музею беруть участь академіки Д. Косев і Ж. Натан, професори В. Хаджиниколов, Х. Христов, К. Василев, В. Карамихов, Х. Гандев, С. Русакієв, Д. Ангелов, А. Милчев, В. Велчев, Б. Ангелов, І. Унджієв, Й. Митев та ін.

Одночасно з творчою науково-дослідною діяльністю музейні працівники ведуть велику роботу по збиранню матеріалів для поповнення експозиції. Члени колективу наполегливо працюють в архівах, інститутах, музеях, бібліотеках тощо. Експедиції працівників відвідали багато міст і сіл країни, розшукуючи та збираючи матеріали у приватних осіб, на підприємствах, в громадських організаціях. Велику роль у цьому відіграють відрядження до Радянського Союзу і встановлення постійних творчих зв'язків та співробітництва з Головним архівним управлінням СРСР, архівами, музеями, бібліотеками, а також науковцями Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси та інших міст. Тільки протягом останніх трьох років Музей одержав з радянських архівів та музеїв понад 25 тис. мікрофільмів з історичними матеріалами, п'ять документальних фільмів тощо, де висвітлюється ряд питань болгаро-російських та болгаро-радянських взаємин періоду нової і новітньої історії Болгарії.

За планом першого відділу розробляються теми: спільне слов'янське походження болгар і росіян; економічні, політичні і культурні взаємозв'язки між Болгарською державою та східними слов'янами, зокрема Київською Руссю; збереження та збагачення літературної справи Кирила і Мефодія на Русі; захист і дальший розвиток слов'янської писемності на Русі під час візантійського іґа в Болгарії; допомога Русі у визволенні болгарського народу від влади Візантії і зміцненні Другого Болгарського царства; болгарські книжники на Русі після вторгнення турків у болгарські землі в XIV ст.; активні літературні

зв'язки між болгарськими і російськими монастирями; Росія як притулок для болгар-біженців; проникнення в Болгарію у XVI—XVIII століттях російських рукописних і друкованих книг та їх значення для розширення болгаро-російської дружби; глибока віра болгарського народу у визвольну місію Росії.

Значні матеріали зібрані у другому відділі музейних фондів. Вони містять дані, що розкривають такі теми: політична й культурна допомога Росії болгарам в епоху болгарського Відродження; російський вплив на болгарську літературу і мистецтво; боротьба болгарського народу за національне визнання при активній і широкій підтримці російської демократичної громадськості; міцні зв'язки видатних представників болгарського Відродження — В. Друмева, Ніколи та Спиридона Палаузових, М. Дринова, Н. Герова, Р. Жинзифова, Л. Каравелова, Т. Бурмова, Т. Миндова та інших — з визначними російськими політичними діячами та вченими — М. Погодіним, Ю. Венеліним, Ф. Голубинським, О. Єгоровичем, І. Аксаковим, Н. Поповим та іншими; братерська моральна й матеріальна підтримка болгар російським народом в кінці XVIII—XIX ст. Чимало документів пов'язано з темами: болгарські колоністи на Україні; допомога слов'янських благодійних комітетів болгарському національно-визвольному рухові, а також болгарській молоді, що вступала у російські навчальні заклади; вплив російських революціонерів-демократів на розвиток революційного руху в Болгарії; захист російським народом болгар під час Квітневого повстання 1876 р. Документи відображають зміцнення болгаро-російської дружби в період російсько-турецької війни 1877—1878 рр., зокрема захоплену зустріч російських військ у Болгарії, масову допомогу болгарського народу армії-визволительці.

Найбільші труднощі у роботі Музею виникають при обладнанні експозиції третього відділу, оскільки болгаро-російські відносини цього періоду (1879—1917 рр.) найменш досліджені в історичній та іншій літературі. Проте виявлені останнім часом у радянських архівах і музеях матеріали значно збагатили згаданий музейний фонд. Найважливішими темами цього відділу є: допомога Росії у створенні молодой болгарської держави (адміністрації, суду, організації банкової справи тощо), а також в розвитку освіти, культури й мистецтва болгарського народу. Про вплив прогресивної російської культури в Болгарії і культурні зв'язки між двома братніми народами свідчать численні документи, листи болгарських письменників, артистів, музикантів та інших діячів, які здобули освіту в Росії або підтримували контакти з видатними представниками російської науки і мистецтва. Інші матеріали висвітлюють боротьбу болгарського народу за збереження і зміцнення традиційної болгаро-російської дружби на противагу домаганням проницьких правлячих кіл. Значна частина документів показує вплив російського робітничого руху на болгарський революційний рух. Чимало експонатів пов'язано з перебуванням Д. Благоєва в Росії та його зв'язками з Г. Плехановим і групою «Визволення праці». Інтерес викликають документи про співробітництво російських і болгарських студентів соціал-демократів у Женеві, перевезення в Росію газети «Искра» через Болгарію, діяльність російських політичних емігрантів на болгарській землі. Широко представлені відомості про першу російську революцію 1905—1907 рр. та її вплив на Болгарію, а також про участь болгар у цій революції. Зібрано оригінальні матеріали про допомогу російського «Червоного хреста» Болгарії в 1912—1913 рр. Інші документи містять дані про врегулювання відносин між Болгарією та Росією у галузі торгівлі й сільського господарства. У фондах зібрано понад 400

томів книг російською та болгарською мовами, надрукованих до і після визволення Болгарії від турецького іґа. Ці книги також відбивають політичні та культурні зв'язки болгарського і російського народів.

Особливо широку й всебічну роботу колектив Музею проводить за тематичним планом четвертого відділу. Значна частина матеріалів показує, з яким захопленням зустріла прогресивна болгарська громадськість перемогу Великого Жовтня, як болгарські трудящі під керівництвом Болгарської комуністичної партії стали на захист молоді Країни Рад від іноземних інтервентів. Документи свідчать також про участь болгарських революціонерів у Великій Жовтневій соціалістичній революції та громадянській війні, у будівництві соціалізму в Радянській республіці. Музейні колекції розкривають вплив ідей Жовтневої революції на все громадсько-політичне життя в Болгарії, на боротьбу трудящих проти капіталізму. На заклик БКП повсюдно пройшли в Болгарії багатолюдні мітинги, збори і маніфестації за роззброєння армії Врангеля та вигнання її штабу з країни. Надзвичайно революціонізуючий вплив на свідомість болгарських робітників і селян мали успіхи СРСР у промисловості і соціалістичному сільському господарстві. Безперервно ширився рух народних мас за нормалізацію дипломатичних, економічних та культурних відносин з Радянським Союзом. У 1921—1923 рр. в Болгарії проходило збирання коштів для голодуючих Поволжя. Знайдено багато документів та знімків про широкий рух, що розгорнувся в СРСР на захист учасників Вересневого повстання 1923 р. та жертв білого терору в Болгарії, про братерську допомогу болгарським революціонерам-емігрантам, борцям проти фашизму, у Радянському Союзі. Ряд матеріалів пов'язано з виступами трудящих Болгарії особливо в 1927 році і пізніше за відрядження робітничих і селянських делегацій у СРСР, за дружбу з Країною Рад. Під натиском народних мас у 1934 р. були встановлені дипломатичні відносини між Болгарією і Радянським Союзом. Документи розкривають діяльність першого в країні болгаро-радянського товариства (1934—1941 рр.) по пропаганді досягнень СРСР у галузі науки, мистецтва, культури і соціалістичного будівництва. Про прагнення обох народів налагодити міцні торговельні зв'язки свідчать такі факти, як участь СРСР у виставці товарів у Пловдиві, заснування болгаро-радянської торговельної палати, укладення договорів про повітряне сполучення, мореплавство тощо.

Матеріали дають уявлення про розповсюдження в Болгарії, всупереч цензурним перепонам, радянської оригінальної та перекладної літератури, а також преси, про відкриття в Софії у 1937 р. радянського книжкового магазину «Руска книга», про вшановування в Болгарії класиків російської і української літератури й мистецтва та радянських культурних діячів, відвідування болгарськими культурними діячами СРСР. Документи свідчать про великий успіх виставки радянських художників-графіків, організованої в Софії, радянських п'ес, поставлених на болгарській сцені, кінофільмів, товариської зустрічі футболістів обох країн у 1940 р. та інших культурних і спортивних заходів, які перетворювались у хвилюючу демонстрацію братерської дружби. Показано також вплив творів радянської літератури і мистецтва на розгортання антифашистської визвольної боротьби болгарського народу.

Музей проводить велику роботу за тематичним планом п'ятого відділу. Численні експонати яскраво ілюструють вирішальну роль перемоги Радянської Армії в успішному здійсненні Вересневого антифашистського збройного повстання 1944 р. і встановленні народно-демократичного ладу в країні, захист Радянським Союзом територіальної цілісності, національної незалежності і державного суверенітету Болгарії, всебіч-

ну безкорисливу допомогу СРСР у відбудові зруйнованого війною й пограбованого гітлерівцями народного господарства, благотворний вплив радянської соціалістичної культури на культурну революцію в Болгарії. Кваліфіковані радянські спеціалісти, вчені, артисти, режисери, музиканти, художники прагнули передати братньому болгарському народові досвід, здобутий в різних галузях соціалістичного будівництва. Музей постійно реєструє й збирає поточні матеріали, що розкривають всебічні економічні й культурні зв'язки народів-братів.

Фонди Музею створюють необхідну джерельну базу для науковців, журналістів, викладачів і всіх дослідників, що вивчають історію віковичної братерської дружби наших народів. Ці джерела постійно використовуються також видавництвами, редакціями газет та журналів, широкими колами активістів товариств болгаро-радянської дружби.

В результаті наполегливої науково-дослідної роботи колектив Музею написав і опублікував ряд праць. У 1964 р. було видано художній альбом, присвячений історії болгаро-радянської дружби. Альбом являє собою документальну працю, деякі його матеріали публікуються вперше. Всі документи обґрунтовано розкривають факти та події, зв'язані з дружніми взаєминами обох народів з кінця ХІХ ст. до наших днів. Музей видав також понад 45 тис. кольорових репродукцій художніх картин свого фонду, надрукованих на поштових листівках. У 1965 р. із залученням на громадських засадах відомих учених створено кабінет, головним завданням якого є публікація збірників документів, та написання цільної історії болгаро-російської та болгаро-радянської дружби.

Разом із Спілкою наукових працівників для громадськості був прочитаний цикл лекцій за тематикою Музею. Працівники його виступають на підприємствах, в учбових закладах, бібліотеках з повідомленнями про визначні історичні події, видатних політичних діячів.

Музей систематично влаштовує важливі ювілейні виставки, зокрема присвячені впливу на Болгарію революції 1905—1907 рр. і Великого Жовтня, навчання болгар у Росії, а також по таких темах, як «Пушкін і болгарський народ», «Любен Каравелов і Росія» та ін.

Музей підтримує зв'язки з заводами, фабриками, партійними й громадськими організаціями. У його залах відбуваються зустрічі з болгарами — учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни і будівництва соціалізму в СРСР. Вже традицією стало проведення в музеї піонерських та комсомольських зборів, де виступають із спогадами активні борці проти фашизму. Нерідко тут проходять зустрічі болгарських комсомольців з іноземними студентами.

Всебічна діяльність Музею по збиранню, науковій обробці та пропаганді документальних і речових матеріалів про політичні, економічні та культурні болгаро-російські й болгаро-радянські відносини, його масова політико-виховна та культурно-освітня робота високо цінується громадянською Болгарією та Радянського Союзу і набуває дедалі ширшого розмаху й дійових форм.

Зараз колектив Музею розгорнув велику дослідницьку і пропагандистську роботу по підготовці до ІХ з'їзду Болгарської комуністичної партії, який відбудеться в цьому році, а також до 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Працівники Музею прагнуть відшукати нові документи, пов'язані з цими знаменними датами, розкрити нові сторінки непорушної братерської болгаро-радянської дружби та її значення в будівництві соціалізму і комунізму.

ДИМИТР КРУМОВ,

*директор Музею болгаро-радянської дружби
в Софії*

ХТО ЗАСНУВАВ ОДЕСУ?

Вивчення матеріалів, що стосуються початкового періоду історії Одеси, виявляє виразну тенденцію до перебільшення ролі Йосипа Дерібаса в її заснуванні. Так, одне з найбільш серйозних джерел історії старої Одеси — видання, присвячене 100-річчю міста¹, у передмові стверджує, що «головна роль у штурмі Хаджібея (турецька фортеця Єні-Дунья) належала Дерібасу... він був засновником і першим будівником Одеси»². Нашадок цього діяча — Олександр Дерібас у книзі «Старая Одесса» неодноразово заявляє, що Йосип Дерібас, завойовник Хаджібея, заклав тут місто і став його першобудівником³. Цієї ж думки дотримуються й інші буржуазні історики, що досліджували дане питання: А. О. Скальковський, К. Н. Смольянинов, В. К. Надлер, А. Я. Орлов та ін.

176 років тому, під час другої російсько-турецької війни 1787—1791 рр., коли російські війська здобули турецький оплот на Чорному морі Очаків, постало питання про повне визволення всієї української землі від оттоманських загарбників.

Останнім опорним пунктом ворога на лівобережжі Дністра був укріплений замок Єні-Дунья (у перекладі — Новий світ), який вартував чудову незамерзаючу бухту — майбутню одеську гавань. Ця фортеця, побудована турками в 1764 р., стояла на високій кручі понад морем, неподалік невеликого татарського селища Хаджібей. Завдання здобути її доручили відомому воєначальнику генералу Гудовичу. До ночі на 22 вересня 1789 р. (за н. с.) корпус Гудовича був уже за 10 км від Хаджібея.

За диспозицією, захопити фортецю мали два військові підрозділи: піхотний авангард, очолюваний Дерібасом, та артилерійські батареї під командуванням майора Меркеля.

Тут доречно згадати, що до піхотного загону Дерібаса входили два українські козацькі полки під проводом Чепіги і Головатого. Шлях до Хаджібея був для козаків не новий. У 1769 і 1770 рр. вони доходили до мурів Єні-Дунї, але «самої крепости взять не могли, по неже весьма из камени укреплена»⁴. Не приділяючи належної уваги активній участі українських козаків в операціях проти Хаджібея, буржуазні історики замовчують і факт допомоги з боку козаків, які жили тут (нині приміський район Одеси — Пересип) ще за турків.

Вирішальну роль у штурмі мала відіграти артилерія Меркеля, головним завданням якої була не тільки підтримка наступу піхоти, а й боротьба з сильним турецьким флотом, що своїм вогнем сприяв обороні фортеці. Цей факт також не знайшов відповідного висвітлення.

Піхота наступала з боку Водяної балки (нині вулиця Фрунзе) і Нарішкінського спуску (тепер — Селянський спуск). Батареї з пересипського плацдарму громили флот і укріплення противника.

Вранці 22 вересня 1789 р. над ворожою фортецею уже майорів російський прапор.

Ця історична для Одеси подія так описана А. Орловим: «Дійшовши до місцевості, зайнятої нині селом Дофіновкою, генерал Гудович відрядив адмірала Дерібаса з корпусом (авангард), що складався з козаків під проводом кошового Чепіги і судді Головатого та піхоти.

¹ Одесса. 1794—1894. К столетию города, Одесса, 1895.

² Там же, стор. V.

³ А. де-Рибас. Старая Одесса, Одесса. 1913, стор. 1. 12.

⁴ А. Я. Орлов. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год, Одесса, 1885, стор. 6.

Полковник Хвостов з корпусу Дерібаса, пройшовши ярмом поблизу Хаджібея, дістався до самого кріпосного валу. Водночас артилерія під командою майора Меркеля почала громити укріплення. Першим увірвався у фортецю майор Воєйков»⁵.

За диспозицією генерала Гудовича, Дерібас участі в самому штурмі не брав, оскільки атакував незахищені продовольчі склади турків у Карантинній балці (нині спуски Кангуна і Вакуленчука) за півтора кілометра від фортеці.

Хто ж фактично захопив її? Дерібас, атакувавши продовольчі склади, Хвостов, подолавши форштадт (форт) і рів, Воєйков, що першим увірвався в фортецю, Меркель, який спрямував вогонь на турецький флот і укріплення, чи російські солдати та українські козаки корпусу генерала Гудовича? Основна роль у перемозі завжди визнається за тим великим військовим з'єднанням та його командиром, яке виконувало стратегічне завдання. Таке завдання здійснювали в 1789 р. не Меркель, не Воєйков і не Дерібас, що проводили тактичні операції, а війська корпусу генерала Гудовича. Отже, честь завоювання хаджібеївської фортеці Єні-Дунья належить генералу Гудовичу та його з'єднанню, але аж ніяк не Дерібасу.

Крім військових подвигів чи авантур Дерібаса, слід детальніше спинитися і на його ролі в заснуванні та будівництві нового російського міста Хаджібея — Одеси. Щоб з'ясувати це, звернемося до історичних джерел.

А. О. Скальковський, один з найсерйозніших дослідників історії Одеси, — «одеський Геродот», як його часто називають, — посилаючись на рескрипт Катерини II, пише, що «Дерібас начальствував над містом, портом і весловою флотилією з 27 травня 1794 року по 10 січня 1797»⁶, тобто був градоначальником Одеси де юре тільки 2 роки і 7 місяців. Звідси випливає, що Хаджібей (Одеса до 1795 р. носила цю назву) з моменту оволодіння фортецею Єні-Дунья у 1789 р. і до часу призначення Дерібаса градоначальником у 1794 р. не мав цивільного адміністратора. Вся влада — військова й цивільна належала коменданту російської фортеці.

Чи був у цей час у Хаджібей Дерібас? За свідченням того ж джерела, він у 1790 р. брав участь у здобутті Тульчі, Ісаки та Ізмаїла і майже весь 1791 рік представляв Росію на мирних переговорах з Туреччиною, що закінчилися 29 грудня 1791 р. укладенням Ясського миру. В документах немає згадок про діяльність Дерібаса в Хаджібей до 1794 р.

Градоначальником Хаджібея — Одеси Дерібас був лише два з половиною роки, причому невідомо, коли він фактично почав виконувати свої обов'язки. А між тим у житті Одеси сталася в 1794 р. історична для неї подія — 2 вересня було закладено перші палі Хаджібеївського порту. Ця дата вважається днем заснування Одеси. Крім того, в 1793 р. завершилось спорудження російської фортеці на території нинішнього парку ім. Т. Г. Шевченка й трьох її форштадтів у старому місті. З документів не можна пересвідчитися в участі Дерібаса у цих знаменних подіях.

За своє короткочасне урядування у місті Дерібас двічі — весною і літом виїздить до Петербурга, до своєї родини. Відсутність його у Хаджібей підтверджує і О. Дерібас: «Два листи адмірала Йосипа Дерібаса

⁵ А. Я. Орлов. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. Одесса, 1885, стор. 7.

⁶ А. А. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, ч. II, Одесса, 1836, стор. 237.

адресовані з Петербурга... перший лист, датований 13 квітня 1795 року..., другий, датований 4 червня 1796 року»⁷.

Що ж корисного для Одеси міг зробити Дерібас, коли врахувати той значний час, що його потребувала організаційна та матеріальна підготовка до будівництва порту й міста? Слід взяти до уваги також тодішню обмеженість будівного сезону, відсутність будівельних матеріалів, бездоріжжя, нестачу робочої сили, продовольства і т. ін. У будівні сезони 1795 і 1796 рр., як видно, Дерібаса в Хаджібеї не було.

Відповідь на це питання мимохить дає професор В. К. Надлер. У своїй праці, де йдеться про військову кар'єру Дерібаса, він змушений визнати, що «Дерібас, очевидно, був створений і підготовлений самою долею до такої різноманітної і бурхливої діяльності. Інша справа, наскільки він був здатний саме до ролі градоначальника й адміністратора». І далі: «У будівництві порту адмірал мав чудового помічника в особі інженера Деволана, і головна заслуга в цій справі належала, отже, не йому. Те ж саме слід зауважити й щодо спорудження Одеської фортеці. І тут головна справа здійснилась без Дерібаса (курсив наш.— П. А.), як видно з рескрипту імператриці Катерини, де прямо говориться про Деволана, як особу, що її «невтомною діяльністю й заповідливістю усі чинені роботи й будови виконуються з бажаним успіхом»⁸.

Але хто ж, якщо не Дерібас, був справжнім засновником Одеси? Чому не висвітлювалась участь українського й російського населення в будівництві міста? Причин тут багато: і невір'я імператорського двору в творчі можливості народу, і низькопоклонство перед іноземцями, і вороже ставлення імператора Павла I та його царедворців до Суворова, і місцеві — одеські умови, за яких виник культ Дерібаса, а також особисті взаємини цього останнього з О. В. Суворовим. Звернемося до нечисленних, але незаперечних документів і фактів.

22 вересня 1789 р. здобуто турецьку фортецю поблизу Хаджібея. Про заснування міста Одеси мова ще не йде. Дерібас — поза цією територією.

Рескрипт від 25 жовтня 1791 р. (за ст. ст.) проголосив створення експедиції будівництва укріплень і військових установ у цій країні (на відьованих у Туреччини землях). Начальником її призначено командуючого військами на півдні України О. В. Суворова. «Доручивши генералу графу Суворову-Римнікському війська, розташовані в Катеринославському намісництві, Тавріді та в новоздобутих областях (за Ясським миром), звеліла (Катерина II.— П. А.) йому привести в дію передбачені укріплення*. Для складання креслень, планів і керування роботами призначити інженер-майора Деволан»⁹.

Отже, головним технічним помічником Суворова в експедиції був талановитий інженер Франц Деволан, який безпосередньо за вказівками полководця здійснював будівництво нових фортець і міста. Територію для цього вибрав особисто Суворов, а проекти і спорудження виконував Деволан. Про це чітко свідчать рядки катерининського рескрипту: «Давши у підмогу вам інженер-полковника Деволана, представлений яким план пристані і міста Хаджібея затвердивши, наказує-

⁷ А. де-Рибас. Назв. праця, стор. 12, 13.

* Мається на увазі Третя оборонна або Дністровська лінія, яка складалася з фортець — Середньої (Тирасполь), Аджідер (Овідіополь), Хаджібей (Одеса) і Очаків.

⁸ В. К. Надлер. Одесса в первые эпохи ее существования, Одесса, 1893, стор. 26.

⁹ А. А. Скальковскій. Назв. праця, стор. 218.

мо приступити, не гаючи часу, до можливої і поступової оного дії»¹⁰.

У тому ж рескрипті на ім'я графа Платона Зубова-Таврійського і Херсонського генерал-губернатора і віце-адмірала Дерібаса, що призначався начальником нової гавані, говорилося: «*Роботи чинити під наглядом генерала графа Суворова-Римнікського (курсив наш — П. А.)*, якому доручені від нас усі будови укріплень та військових установ у цій країні»¹¹.

Перший план міста і порту, затверджений Катериною II 27 травня 1794 р., був складений Деволаном за вказівками Суворова.

Отже, на підставі цих матеріалів слід відтворити історичну правду і визнати, що засновником і першим будівником Одеси був не Дерібас, а О. В. Суворов.

П. О. АЛЕКСАНДРОВ

¹⁰ А. А. Скальковскій. Назв. праця, стор. 218.

¹¹ Одесса. 1794—1894. К столетію города, стор. XI.

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

У XVI ст. виникла славнозвісна Запорізька Січ, яка поступово перетворилась на політичний і культурний центр України. Вона впливала на різні сторони життя українського народу, в тому числі на освіту та мистецтво.

В цей період на Україні вже існували школи, в яких навчались молитов, читання і письма та церковного співу. Ці школи були зосереджені, головним чином, в церквах і монастирях. Справжньою ж національною українською культурою була народна творчість, зокрема музична. В цей час у народі виникають думи та історичні пісні, в яких відображено глибокі соціальні мотиви, патріотизм українського народу, формується велична постать виконавця їх, народного рапсода-кобзаря або бандуриста. У 1738 р. на Україні для музично обдарованих дітей була організована школа, де вони вчилися «...пению, игре на скрипке, гуслях и бандуре»¹. Для цієї школи відбирали дітей місцевих жителів і навіть молодих козаків з Війська Запорізького. Слід відзначити, що бандуристи, які тут навчалися, зберігали свій традиційний репертуар. Звичайно, ця школа готувала виконавців для царського двору та багатших поміщиків. Але деякі з музикантів залишалися на Україні, сприяючи своєю діяльністю розвитку кобзарського мистецтва.

Як свідчать історичні пам'ятки, на Запорізькій Січі також існували навчальні заклади, які, крім загальної, давали музичну освіту. Але особливе місце в культурному житті Запорізької Січі належало так званій «полковій музиці», до складу якої входили кобзарі або бандуристи, довбиші (виконавці на ударних інструментах), сурмачі, трубачі, а також скрипалі, цимбалісти, органісти (виконавці на ручних органах) тощо, хоч деякі з них у документах про полкову козацьку музику згадуються рідко. Так, наприклад, в універсалі Богдана Хмельницького за 1652 р. музикан на Задніпров'ї, організованим у цех, говорить про те, щоб вони слухались свого цехмістра Грицька Ілляшенка-Макущенка. Тут же повідомляється, що керівник музичного цеху за спеціальністю був цимбалістом².

¹ Первое полное собрание законов, т. X, стор. 7656.

² Документи Богдана Хмельницького. К., 1961, стор. 275.

Бандуристи або кобзарі — найбільш яскраві представники козацької полкової музики. Вони та інші музиканти на Січі вважалися такими ж воїнами, як і козаки. Кобзарі носили бандуру поряд зі списом або шаблею, не розлучаючись з нею ні в курені, ні в походах, ні в боях.

Козаки-бандуристи любили своє мистецтво, дорожили інструментом. У думі «Смерть козака-бандуриста» розповідається про воїна, у якого в бою з татарами коня поранили й порубали, ратища поламали і піхви без шаблі булатної залишили, і жодного набою в ладівниці не зосталось. «Тільки осталася козакові бандура подорожня...». Сум огортає його душу, що він покалічений, понівечений, без зброї і коня, не може наздогнати своїх бойових друзів.

Сидить козак на могилі,
На кобзі грає-выграває,
Жалібно співає:
«Гей, кобзо моя,
Дружно моя,
Бандуро моя мальована!..»³

Кобзарі користувалися пошаною серед козацтва. Вони відігравали значну роль не тільки в художньому, а й політичному житті українського народу. Виконуючи у супроводі бандури запальні думи та пісні, в яких відображалось тяжке життя трудящих, вони піднімали маси на боротьбу з іноземними загарбниками: татарами, турками, польською шляхтою тощо. Недарма шляхетський суд виніс смертний вирок бандуристам Прокопові Скрязі, Василю Варченку, Михайлові — зятеві Сокового та іншим⁴.

Яскрава постать українського рапсода-кобзаря змальована в художній літературі, про бандуристів, патріотів своєї батьківщини, знаходимо палкі рядки в народних піснях та думках. На честь їх великий син нашого народу Тарас Шевченко назвав збірку своїх полум'яних поезій — «Кобзар».

У XVIII ст. бандуристи потрапляють в Росію. Кращих виконавців запрошували придворними музикантами до поміщицьких маєтків, а також і до царського двору. Так, наприклад, Г. Любисток за високу майстерність у виконанні свого репертуару дістав дворянське звання і чин полковника. Але справжньою мистецькою стихією кобзарів було Військо Запорізьке, трудовий народ, неозорі степи України. Ось чому Г. Любисток з царського двору намагався втекти на Україну, але охорона перехопила його і повернула назад⁵.

Кобзарське мистецтво було відоме також у Польщі, Франції, Німеччині та інших країнах Європи і Азії. «Польские паны, по словам Глембовского, — писав відомий російський музикознавець Фамінцин, — содержали у себя на службе молодых козаков, которые плясали, играя на бандуре, а затем пели песни для увеселения общества»⁶. Отже, крім дум та історичних пісень, бандуристи виконували також жартівливі музичні твори та пісні до танцю. Із Західної Європи козаками на Україну був завезений популярний на той час струнний щипковий інструмент туорбе. Українські митці-бандуристи модернізували його: ліквідували на грифі ладки і збільшили кількість струн, розмістивши їх, як і на

³ Українські народні думи та історичні пісні, К., 1955, стор. 37

⁴ К. Ф. І. О. Кодезская книга и три бандуриста, журн. «Киевская старина», 1882, кн. IV, стор. 161—166.

⁵ В. Г. Придворный бандурист в бегах, журн. «Киевская старина», т. XXIII, 1888, стор. 21.

⁶ А. С. Фаминцин. Домра и средные ей музыкальные инструменты русского народа, Спб., 1891, стор. 126.

кобзі, на кузові цього інструмента, що дістав українську назву — торбан. Це був новий тип удосконаленої бандури, який побутував серед привілейованої козацької старшини і представників панівного класу, тому його часто називали ще «панською бандурою».

З Західної Європи козаки завезли на Січ також скрипку, віолу (басовий інструмент типу віолончелі), тромбон та інші музичні інструменти, з яких утворювали навіть невеличкі оркестри. Один з них, наприклад, був запрошений грати на весіллі сина гетьмана Богдана Хмельницького — Тиміша. В документах з цього приводу повідомляється: «П. Тиміш післав свою музику: органіста, 3 скрипників, віоліста і пузаніста (велика труба, бас). Грали йому по-польськи (слід розуміти «своє», українське), аж тоді розвеселився і велів іти в танець козакам...»⁷.

Велике значення в музичному побуті козаків мала так звана «троїста музика», до складу якої входили три виконавці: скрипаль, цимбаліст і бубніст (траплялись й інші за складом ансамблі). Троїста виконувала в основному танцювальну музику, супроводжувала також народне лялькове видовище «Вертеп», яке було популярне серед січовиків.

Друге місце в полковій козацькій музиці належало духовим інструментам. Як повідомляє Д. Багалій, в документі Запоріжжя під назвою «Реєстр заслуги музики войскової року 1711 октоврия» говориться про виплату грошей «...Семенови слипому трубачови — 50 золотых, Лукьянови трубачови — 15 коп., Даныловому сынови слепому — 10 коп., а всей музыци войсковой окром грошевой платы постави сукна дарму всем шести человекам через рок давати»⁸. Труби, сурми тощо разом з ударними інструментами в козацькому війську використовувались як сигнали в походах і боях та в урочистих випадках (зустріч послів, гостей та ін.). Посилаючись на відповідні документи, Ф. П. Шевченко з приводу цього пише: «З військовою музикою урочисто зустрічали і відправляли іноземні посольства (Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 105, 157; Архив ЮЗР, ч. III, т. IV стор. 500, 550). Військова музика супроводжувала козаків у поході, про що згадує Алеппський (Путешествие антиохийского патриарха Макария, вып. 1, стор. 95). У реєстрі є і значна кількість людей з прізвищами: Дуда, Дудар, Дудник, Дудка, Дударенко, Скрипка, Скрипченко, Кобзар, Бубонистий, що також свідчить про певне заняття цих людей. Можливо, вони мали якийсь відношення до військової музики»⁹.

Труби, як суто військовий інструмент, згадуються в текстах народних пісень. Кожна труба мала певне призначення: сповіщати про сидання коней, посадку вершників, вирушення у похід тощо. Очевидно, у Війську Запорізькому існувала певна сигналізація, яку в потрібний час трубачі виконували на своїх інструментах. Ця традиція збереглась у кінних військових частинах до нашого часу.

Мати ж моя рідная,
Ісправ же мені три трубн
І всі медянії,
А четверту золотую.
А я в першу заграю,
Як коника осідлаю,

А в другую заграю,
Як на його сідаю.
А в третю заграю,
З воріт виїжджаючи.
А в четверту заграю,
Серед полку стоячи.¹⁰

⁷ М. Грушевський. Історія України-Русі, т. IX, ДВУ, 1928, стор. 479.

⁸ Месская полтавская книга, стор. 305. див. журн. «Киевская старина», т. XXXIX, 1892, стор. 296.

⁹ Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 185.

¹⁰ Цит. за рефератом Г. Хоткевича. Украинские народные музыкальные инструменты, М., 1937 (рукопис).

До складу козацької полкової музики, крім труби, входила також сурма, яка відрізнялася від неї принципом звукодобування. В трубу вставлявся спеціальний мундштук для губ (як в сучасних мідних духових інструментах), а в сурму — подвійна гобойного типу тростина. Це впливало відповідним чином на тембр інструмента. У труби він був гучним і закличним, а в сурми — дещо гугнявим з жалібним відтінком.

Про сурму як сигнальний військовий інструмент довідуємось з тексту думи «Три брати Самарськії»:

Просимо ми свого меншого брата,
Нехай наш найменший брат на ноги козацької вставає,
У тонкій військовій суремки зіграє,
То будуть козаки чистим полем гуляти,
Будуть наші ігри козацької зачувати,
Будуть вони до нас приїжджати...¹¹.

Далі в цій же думі устами найменшого брата говориться: «Хоч я, братця, буду в тонкій суремки жалібненько іграти...». Це наводить на думку, що сурма використовувалася не лише для сигналізації. Очевидно, на ній можна було виконувати й «жалібненькі» мелодії з допомогою вирізаних на сурмі семи отворів для пальців. Не може бути сумніву в тому, що на трубах, сурмах та ударних інструментах у козацькому війську виконували спеціальну похідну музику та урочисті п'єси на зразок сучасних гімнів. Грали на цих інструментах також танцювальні мелодії. Полкова музика, як пише В. А. Дядиченко, згадується в усіх полках. Відомостей про сотенну музику майже не збереглося. Трапляються лише окремі згадки про те, що загони, які вирушали в похід, повинні були обов'язково мати з собою трубачів або сурмачів. До складу полкової музики входили трубачі («трембачи»), сурмачі, довбуші (літавристи), «пищалки». В деяких полках на чолі полкової музики показаний старший — «атаман трубецкой», або «старший музыкант»¹². В цій же праці вказується і на кількісний склад військових музикантів: Гадяцький полк — п'ять трубачів, два довбуші, два «пищалки»; Чернігівський — три трубачі, три довбуші, два сурмачі; Лубенський — п'ять трубачів, один довбуш, два сурмачі та ін.¹³

Зрозуміло, всі ці інструменти об'єднувались в один ансамбль, який очолював «старший музикант». Як уже відзначалось, серед них були також виконавці на струнних музичних інструментах (скрипках, цимбалах, бандурах тощо). Проте духова музика мала велике значення саме у військовому житті, в походах Війська Запорізького. Поряд з духовими інструментами на Січі побутували й інші. Серед них Д. Яворницький називає вагани (дримби), ліри, волинки, сопілки та ін. З його праць довідуємось, що козаки «...збиралися у невеличкі гуртки і по-своєму веселились: грали на кобзах, скрипках, ваганах, лірах (релях), басах, цимбалах, козах, свистіли на сопілках-свистунах, — одним словом, на чому попало, на тому й грали, і тут же танцювали»¹⁴. Що ж до волинки, то Д. Яворницький про неї устами бувалого корінного козака розповідає: «Ти казав, діду, що запорожці грали на кобзах, — що це воно таке? — Це от що: кожа з ягняти надута, а в кожу вставлен пищик з дирочками, як хочеш грати, то бери кожу під ліву руку, а

¹¹ Українські народні думи та історичні пісні, стор. 32.

¹² Див. В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959, стор. 463.

¹³ Див. там же, стор. 464.

¹⁴ Д. И. Яворницкий. История запорожских козаков, т. I, Спб., 1892, стор. 292.

пищики у рот, тоді рукою придавлюй кожу, а пальцями перебирай по дирочках, от воно тобі і гратиме, то воно тобі і кобза (коза.— А. Г.)»¹⁵.

Особливе місце в козацькій полковій музиці належало ударним інструментам: тулумбасам (літаврам), барабанам та бубнам. Тулумбаси у Війську Запорізькому використовувались в основному для зв'язку. З їх допомогою скликались ради козаків чи старшин, повідомлялось про загрозі ворогів, а іноді навіть передавались різноманітні накази по козацькому кошу чи полку під час бою. У статті «Запорожские выборы и порядки половины XVIII века» говориться: «...ради наибольшего собрания козаков, довбыш или литаврщик бил на литаврах, к чему еще много съехалось, так что многим не токмо чего слышать, но ниже того видеть можно было»¹⁶.

Тулумбаси були найрізноманітніші за розмірами. В деякі з них били відразу вісім чоловік. Ці великі літаври називали ще набатом і тримали лише в самій Запорізькій Січі. В походи брали малі тулумбаси, які довбиші прив'язували до сідла свого коня. Такі інструменти мала кожна військова частина козаків. Часто траплялось, що набати, менші тулумбаси, барабани та бубни використовували під час сутичок з ворожим військом. Сильні, як гарматні постріли, звуки набата разом з гуркотом тулумбасів та пронизливою тріскотною барабанів і бубнів викликали у ворожому війську замішання і примушували до втечі. Ось що повідомляється про роль ударних інструментів у виконанні окремих тактичних завдань: «Пошли 3-го числа з полночи и увойшовши больш 20 верст, стали на ночлег при очерету, а на всех становиськах заказано имети огонь, трубки курить и бить в барабаны (загальна назва ударних інструментів.— А. Г.), але з якою могли тихостію и молчанием, так себе содержали, не разбираючись и сами и коней никуда на пускаючи»¹⁷.

Серед інших ударних інструментів, які входили до складу козацької полкової музики, є відомості й про бубни. В архівних матеріалах історії Запорізької Січі за XVII ст., опублікованих Д. Яворницьким, зустрічається згадка про бубни як необхідну приналежність війська: «...за присылку в Сечь провианта и клейнодов («знамен и бубен») 1698 года...»¹⁸. Особливо вони були потрібні під час виконання танцювальної музики. А козаки дуже любили танці. Д. Яворницький писав: «А танцюють, бывало, так, що проти них ніхто на цілм світі не танцюе: весь день буде музыка грати, весь день будутъ і танцювати та ще й приказувати:

Грай-грай! От закину зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався, який козак вдався.

Коли ж музыка перестает грати, то вони берутъ в руки лавки, з одного кінця візьметься один, а з другого другий, стануть один проти одного і танцюють»¹⁹.

Закидаючи «ноги аж за спину», козаки виконували високі стрибки, виявляючи свою спритність, фізичну загартованість, здобуту ними у бойових походах і війнах. Цей танцювальний рух носить тепер образну народну назву «кільце».

Найулюбленишим танцем козаків слід вважати гопак, який виник в їхньому середовищі. В минулому його виконували виключно чоловіки. У творач Т. Шевченка, наприклад, читаємо:

¹⁵ Журн. «Киевская старина», т. VII, 1883, стор. 504.

¹⁶ Журн. «Киевская старина», т. VI, 1883, стор. 133.

¹⁷ Журн. «Киевская старина», т. XXXIX, 1892, стор. 305.

¹⁸ Журн. «Киевская старина», т. XV, 1886, стор. 525.

¹⁹ Д. И. Эварницкий. История запорожских козаков, т. I, стор. 292—293.

Кобзар вшкварив, а козаки —
 Аж Хортиця гнеться —
 Метелиці та гопака
 Кругом оддирають...²⁰

Принцип виконання гопака — це імпровізація, коли танцюристи демонстрували все, що могли, аби один одному не заважати. Козаки під час таких імпровізацій «викидали самі різноманітні колінця», які певною мірою імітували епізоди з їхнього військового життя. Цікаво відзначити, що проста присядка пов'язується у нашій уяві з образом хвацького вершника-козака, який, підстрибуючи в сідлі, нестримно мчить на ворога. В іншому варіанті присядки, що носить народну назву «присядка з розтяжкою внизу», імітуються рухи козака, який, наздогнавши ворога, піднімається на весь зріст, сильно опираючись ногами в стремена, бо так зручніше рубати шаблею або колоти списом. Такими ж за характером виконання є танцювальні рухи «повзунець», «яструб» та багато інших. Танці в художньому житті запорізьких козаків посідали значне місце. Танцювали вони як у супроводі бандури, так і цілих інструментальних ансамблів.

І зрештою, останнє. Як відомо, поряд з казеннокоштною та січовою школами за часів «Нової Січі» існували й музичні школи, в яких навчали «вокальної музики і церковного співу». При них були створені групи виконавців-лицедіїв, які своїми силами ставили відому народну лялькову драму під назвою «Вертеп». Виступали вони не лише перед козаками, а й перед широкими верствами народу. В цій драмі головна роль була відведена козаку-запорожцю, який добре грав на бандурі, співав і танцював. Козак у своїх монологів, в піснях і танцях висловлював думки і сподівання, близькі трудящим масам. Саме це й зробило вертепну драму популярною серед українського народу, забезпечило їй довге життя в художньому побуті населення²¹. Крім того, Військо Запорізьке мало й своїх так званих лицедіїв — організаторів різноманітних карнавалів, які часто влаштовували запорожці після повернення на Січ з військового походу. Ці лицедії-балакуни були душею козацтва, так би мовити, заспівувачами в їхніх розвагах. «Досі з величезної когорти артистів-воїнів, — пише театрознавець О. Казмиров, — нам стало відомо лише одне ім'я — ім'я колишнього самарського полковника Гната Чмиги»²².

Художнє життя Запорізької Січі було багатогранним, змістовним і цікавим. Козаки своє дозвілля проводили в співах, танцях, у них побувала вертепна драма, влаштовувались своєрідні карнавали тощо.

Характерною рисою козацького мистецтва слід вважати те, що воно весь час поповнювалося найрізноманітнішими за змістом і формою піснями, танцями, які приносили на Січ збіднілі селяни, розорені ремісники з усіх кінців України. Це збагачувало мистецьку скарбницю Запорізької Січі, а водночас створювались на цій основі нові за характером і колоритом художні твори. Таким чином, досить розвинене художнє життя на Січі впливало на формування культури нашого народу в цілому.

А. І. ГУМЕНЮК

²⁰ Т. Шевченко. Кобзар, К., 1956, стор. 54.

²¹ Див. більш детально в праці О. Казмирова. Український аматорський театр, К., 1965, стор. 8 і далі

²² Там же, стор. 16.

На допомогу викладачу історії

АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Учитель на уроках історії має розкривати непримиренну протилежність науки і релігії, класову роль релігії і церкви, соціальне коріння релігійної ідеології. Це нелегке завдання, якщо метою є виховання войовничих атеїстів.

Сучасні проповідники релігійного культу (особливо сектанти) намагаються за всяку ціну затягнути в тенета релігії молодь. В таких умовах учителі мають невпинно удосконалювати форми та методи атеїстичного виховання учнів. В цій благородній справі велику допомогу може подати художня література, зокрема українська, оскільки художній образ, який особливо активно діє на уяву учня, викликає відповідні емоції. Переживання ж допомагають краще пізнати світ, закономірності його розвитку, вникнути в суть історичного процесу, сприяють виникненню високих ідеалів.

Кращі вчителі Чернівецької області застосовують аналіз творів української художньої літератури для атеїстичного виховання учнів на уроках історії СРСР і УРСР у 7 класі.

Під час вивчення суспільного ладу і культури скіфів використовуються уривки з відомого науково-фантастичного роману В. Владка «Нашадки скіфів», де докладно і яскраво змальовано звичаї, заняття та вірування скіфів. Можна дати учням завдання (як позакласне читання) самостійно прочитати роман, а потім, враховуючи матеріал підручників з історії СРСР та УРСР і висвітлене в романі, описати звичаї та вірування скіфів.

При вивченні теми «Східні слов'яни в давнині» вчитель нагадує учням те, що їм відомо з історії стародавнього світу, розповідає, що стародавні слов'яни, як і населення інших країн, обожнювали сонце, вогонь, землю, вітер, грозу та інші стихійні явища природи. Безпорадність стародавніх слов'ян перед грізними силами природи породила їх політеїзм. Тут можна з успіхом використати повість І. Франка «Захар Беркут», яка, хоч і відноситься до пізнішого історичного періоду, але дає в художній формі пояснення причин появи релігії та характеристику її різних форм. Це тим більш корисно, що дане питання слабо висвітлюється в підручнику.

Коли ж мова йде про запровадження християнства на Русі та його класову суть, виклад матеріалу доцільно розпочати з висловлення Амброджо Доніні (в книзі «Люди, ідоли і боги»): «Ідея одного володаря на небі не могла виникнути до того, як конкретно утвердилась влада одного володаря на землі». Ця думка вдало конкретизується в романі С. Скляренка «Святослав»¹, який теж можна використати на уроках історії для ефективної атеїстичної роботи. Родові звичаї полян, їх вірування, жертвоприношення цікаво описані на стор. 12, 19, 24, 25, 47, 48 роману. Вчитель історії, використовуючи образи княгині Ольги,

¹ Семен Скляренко. Святослав. Роман. К., 1960. стор. 656.

Святослава, Володимира та інших членів князівського роду, може дохідливо пояснити нелегкий процес переходу від політеїзму до монотеїзму на Русі. В романі переконливо розкрито класову суть християнської релігії, її експлуататорську роль як у Візантії, так і на Русі.

Учитель наводить слова священника з роману С. Скляренка «Володимир»: «Все повинно бути так, як є: князеві — своє, бояринові — належне, убогому бог такожде дав усе — тіло, руки, душу...»². Потім він пропонує учням поділитись своїми думками щодо цього висловлення. Розгортається жвава бесіда. Учениця Таня П. сказала: «Християнство утверджує встановлений феодальний порядок: влада — князеві, багатство — знаті, боярам, а простим людям — працюючі руки і залежність...». А Валя К. додала: «Князю, феодалам вигідна релігія, тому що вона закликає народ до сліпої покори, до покори володарям земним і небесним».

В такий спосіб учні самостійно зробили вірний висновок про антинародну суть релігії.

Слід зауважити, що учні з захопленням читають історичні романи. Потрібно тільки дати цьому читанню правильний напрямок, відповідно до шкільної програми з історії.

Розповідаючи про Галицько-Волинське князівство, учитель не може обминути питання про експансію католицизму на Схід. Адже ще в X ст. папа послав до княгині Ольги проповідників на чолі з пресвітером Адальбергом. Невдалим були місії папських послів і до Володимира Святославича. Особливий інтерес до Русі стали проявляти папи в найтяжчий для східних слов'ян період — під час навали татаро-монгольських орд. Зазнавши невдачі в намаганні схилити до католицизму Романа Мстиславича і Данила Романовича дипломатичним шляхом, католицька церква вдається до іншого засобу — благословляє на розбій лівонських рицарів.

Вчитель історії школи № 5 м. Чернівців В. В. Мусієнко під час вивчення даної теми широко використовує роман А. Хижняка «Данило Галицький». Хижацьку роль католицької церкви письменник показав з такою художньою силою і так повно й переконливо, що читання уривків з роману справляє на учнів велике враження. Образи представників папської курії, католицького духовенства, рицарів-хрестоносців виликають в учнів почуття гніву і презирства.

Під час висвітлення теми «Боротьба народних мас України проти феодально-кріпосницького і національного гніту в XVI на початку XVII ст.» доцільно використати твори Івана Вишенського — сучасника подій кінця XVI — початку XVII ст. Критика католицизму і єпископів-уніатів набирала в його творчості гострого характеру. Ненавидячи панів незалежно від їх національності, Іван Вишенський поставив свій видатний публіцистичний талант на службу інтересам поневолених.

Характеризуючи Брестську церковну унію 1596 р., учитель використовує роман «Наливайко» І. Ле. Письменник показує католицизм як уособлення чорних сил: агенти Ватікану завжди кубляться в таборі найлютіших ворогів українського народу. В романі на багатому фактичному матеріалі розкрито, якими методами і засобами діяли вершители волі пап римських при розв'язанні «східної проблеми», метою якої було окатоличення і поневолення східно-слов'янських народів.

Автор так пише про папського нунція, який провадив політику Ватікану щодо України: «Правиця тримала на грудях коштовне розп'яття з слонової кісті, елейні вуста от-от «Вені креатор» проспівують, а ліва рука вправно підтримувала під одягом важкий меч». Папа рим-

² Семен Скляренко. Володимир. Роман. К., 1963, стор. 337.

ський в справі «навернення в лоно святої церкви» більше покладался не на розп'яття, а на меч фанатичного воїна.

Висвітлюючи тему «Визвольна війна українського і білоруського народів (1648—1654 рр.). Возз'єднання України з Росією», учителі підводять учнів до розуміння такого положення «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією»: «Польські пани з допомогою Ватикану заходами жорстокого примусу насаджували на Україні католицизм, запроваджували церковну унію, проводили політику насильного ополячування українців, глумилися з української мови і культури, намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язок з російським народом»³. Щоб на яскравому, переконливому матеріалі конкретизувати це важливе положення, учитель В. В. Мусієнко широко використовує роман Н. Рибакі «Переяславська Рада».

Роман «Переяславська Рада» дає великі можливості як для ілюстрування суспільних зрушень тієї епохи загалом, так і для атеїстичного виховання учнів зокрема.

При вивченні теми «Посилення феодально-кріпосницького гноблення на Україні в XVIII ст.» варто розповісти учням про критику тогочасного суспільного ладу, офіційної релігії та церковно-служителів з боку відомого українського філософа-гуманіста, письменника Г. С. Сковороди, який, тяжко вболіваючи за долю народу, викривав володарів світу — духовних і світських. Особливо різкою була його відповідь ченцям Києво-Печерської лаври, які запрошували його до монастиря, щоб «стати стовпом церкви і окрасою обителі». «Я столботворення умножать собою не хочу,— писав філософ-гуманіст.— Довольно и вас столбов неотесаных во храме божием...».

Розповідаючи про грандіозний народний рух на Правобережній Україні — Коліївщину, вчителі широко використовують славнозвісну поему великого українського поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». В поемі переконливо показано жорстоку розправу польських панів над борцями за визволення українського народу і підступну роль в цій справі католицької церкви:

«Україна плаче. Стогне-плаче!
За головою голова
Додолю пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
кричить: «Те деум! Алілуя!»

Великою заслугою Т. Г. Шевченка є те, що він не лише викривав зло, а й переконливо і пристрасно кликав до боротьби проти самодержавно-кріпосницьких устоїв, релігії взагалі і Ватикану зокрема. Полум'яний пафос поеми «Гайдамаки», її народність, антикріпосницький, атеїстичний характер, велика сила художньої правди в зображенні історичних подій — все це говорить за широке використання цього видатного твору для атеїстичного виховання учнів.

Досвід чернівецьких учителів по атеїстичному вихованню учнів із застосуванням творів художньої літератури на уроках історії в 7 класі показує, що в цій роботі не може бути будь-якого шаблону. Враховуючи особливості класу, свої можливості, слід використовувати в більшому чи меншому обсязі не лише згадані твори, але й інші.

В атеїстичному вихованні учнів на уроках історії вчителі повинні досягти особливо глибокої переконливості, і в цьому, поряд з іншим важливим матеріалом, допоможе художня література, як ефективний засіб.

І. О. ТКАЧ

³ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1648—1654), К., 1954, стор. 6.

Документи та матеріали

УКРАЇНА, РІК 1941...

(Опір фашистським загарбникам на окупованій території УРСР у світлі нових документів)

Напад фашистської Німеччини на нашу Батьківщину в червні 1941 р. був несподіваний. Так довгий час писали в історичних працях. Щоправда, пізніше стало ясно, що до відповідних інстанцій надходили відомості — аж до приблизної дати нападу, з яких випливав єдиний висновок: війна буде, і до того ж скоро. Не було хіба що самого плану операції «Барбаросса»... До означення «несподіваний» додавалися ще епітети віроломний і зрадницький. Малось на увазі те, що гітлерівці розпочали наступ, не оголосивши війни, та ще й невдовзі після укладення з нами договору про ненапад. Але всі знали, що фашизм, цей найзаклятіший ворог комунізму, оголосив нам війну задовго до захоплення ним влади в Німеччині.

І все ж напад був справді несподіваний для нашого народу і для збройних сил зокрема тому, що ми на той час не були готові до зустрічі сильного противника, не виробили своєї контртактики і тому протягом більш як року змушені були відступати під масованими ударами ворога, хоча, як відомо, в Радянській Армії не бракувало ні військової техніки, ні людських ресурсів, ні бажання розгромити агресора.

Восени 1940 р. верховне командування гітлерівських сухопутних сил розіслало всім своїм великим штабам висновки з узагальненого досвіду так званого «Західного походу» (проти Франції та інших держав). Там зокрема говорилося: «Вдалі несподівані удари — як при розв'язанні оперативних завдань, так і тактичних, — мали вирішальний успіх». І далі: «Навальний прорив без боязні ударів у фланги приводив до розвалу ворожого фронту... Сміливе й швидке просування вперед усіма наявними засобами не давало можливості (противникові) відновити фронт»¹. Ці положення було викладено в теоретичних статтях німецьких військових фахівців, зафіксовано в уставах і настановах, застосовано в усіх воєнних кампаніях вермахту ще до нападу на Радянський Союз; нарешті, на їх основі гітлерівські військові місії вчили й переучували армії своїх сателітів — румунську, угорську, італійську, фінську, а також словацьку.

Зустріти належним чином цю тактику наші збройні сили не зуміли. На превеликий жаль, нашим збройним силам довелося вчитися «на практиці», в ході самої війни. Зокрема це з самого першого дня війни покликало до боротьби рештки розбитих частин Червоної Армії в тилу агресора — боротьби, яка злилася з партизанським рухом нашого народу і стала його важливою складовою частиною. Опором, що його чинила загарбникам у 1941 р. Радянська Армія, ми тут спеціально займа-

¹ National Archives of the USA. Committee for the Study of War Documents. Microcopy No T-454, Roll No 281, p. 238. Частина цих мікрофільмованих документів німецьких штабів, які стосуються становища на тимчасово окупованій території України, зберігається в архіві Інституту історії партії ЦК КП України. Далі посилання на цей фонд подаються спрощено: серія, мікрофільм, сторінка: наприклад, тут — T-454, м. 281, стор. 238.

тися не будемо. Це питання більш чи менш розроблене в історичній літературі, і ми обмежимося лиш кількома прикладами.

19 липня 1941 р. розвідувальний відділ командуючого тилом групи фашистських армій «Південь» в огляді за перші чотири тижні війни зазначав, як непередбачений факт, надзвичайну впертість в обороні радянської піхоти. Можна собі уявити, говорилось у документі, що б сталося, коли б їм дали змогу підготуватися²... Це, так би мовити, загальне враження противника на південному відтинку фронту, де він зазнав досить-таки відчутних втрат.

З окремих ділянок фронту варто згадати оборону в районі Коротеня — хоча б тому, що тоді, в 1941 р., фашистське командування аналізувало ці бої в спеціальних військових журналах, віддаючи належне кадровим частинам, до складу яких входило багато узбеків. Звичайно, гітлерівці не могли збагнути, як же жителі Середньої Азії могли так мужньо захищати землю України. Вони взагалі не уявляли собі, чим стали в дружній радянській сім'ї народи колишніх колоніальних країн царської Росії, і в цьому питанні жорстоко прораховувалися.

На особливу увагу заслуговує загальновідома оборона Одеси, як і оборонні бої загалом на одеському напрямку, починаючи від румунського кордону. Як зазначено в документі німецької військової місії в Румунії від 18 січня 1942 р. «Реорганізація та використання румунського війська з часу існування місії», 3-я та 4-а румунські королівські армії на день взяття Одеси (16 жовтня 1941 р.) втратили убитими й пораненими — 106 560 чоловік. Згідно з іншим документом тієї ж місії від 15 січня 1942 р., названі армії до 1 листопада 1941 р. втратили понад 130 тис. чоловік, причому 4-а армія, що безпосередньо вела бої за Одесу, на 1 липня 1941 р. нараховувала в своєму складі 158 841 чоловік, а втратила до 1 листопада 1941 р. близько 120 тис.³

Окремо слід зупинитися на опорі в тилу фашистських загарбників. Гітлерівці всебічно підготувалися до нападу на СРСР. Чимало з того, на що вони розраховували, на першому етапі війни справдилося (зокрема щодо готовності наших збройних сил), та коли дійшло до питань ідеологічних, до морально-політичного стану населення, згуртованості нашого соціалістичного суспільства, тут їх спіткала повна невдача.

Німецькі фашисти розраховували, що на Україні їх чекають як «визволителів від більшовизму». В директивах про поведінку війська в Росії, розісланих військовим частинам напередодні нападу, писалося: «Велика частина населення відкидає більшовизм (особливо селяни). У небільшовицьких руських людей національна самосвідомість пов'язана з глибокими релігійними почуттями. Радість і вдячність за визволення від більшовизму часто будуть виявлятися в церковній формі. Подячним молебням та процесіям не перешкоджати й не заважати»⁴.

Згодом гітлерівці стали жертвою свого нецтва, незнання радянської людини. Одержавши такі директиви, підлегли начальники й штаби в своїх доповідях нагору силкувалися зобразити, ніби українці зустрічають їх церковними дзвонами, з хлібом і сіллю. Окупанти навіть інсценізували передачу німцям «ключів од міста»... Щоправда, те місто порівняно молоде, ніколи не мало ні захисних мурів, ні брами, а отже — і ключів, проте церемонія була влаштована, і фашисти потішили свого «фюрера» відповідним звітом. Їм так важко було відмовитися від узяті на себе місії «визволителів», що навіть коли партизани

² Т-501, м. 7, стор. 423.

³ Там же, м. 269, стор. 74, 137.

⁴ Т-501, м. 79, стор. 801.

били їх, як то кажуть, і в хвіст, і в гриву, вони певний час за інерцією доповідали про «антибільшовицькі» настрої серед населення.

Готуючись до нападу на СРСР, гітлерівські верховоди передусім покладались на свою силу та «непереможність» свого вермахту, але мусили віддавати належне мужності радянських воїнів. У пам'ятці про особливості російського воєнного мистецтва, датованій 31 травня 1941 р., написано: «Російський солдат, захищаючи свою батьківщину, битиметься мужньо»⁵. Готувалися вони і до неминучої на території СРСР партизанської боротьби. З огляду на це, вперше тільки перед нападом на соціалістичну державу, вони створили спеціальний військово-адміністративний орган — тил групи армій на чолі з командуючим тилом, у розпорядження якого передали досить значні військові сили. Але й тут вони прорахувалися. Розмах партизанської війни в тилу перевершив усі їхні передбачення.

У вже згаданому документі розвідки штабу командуючого тилом групи армій «Південь» від 19 липня 1941 р. зазначено: «Новим для нас... є активна діяльність у тилу дрібних та великих підрозділів»⁶.

У звивині р. Сан в районі Лісько (до 1945 р. цей район належав УРСР) основні сили з боями відступили на схід, а гарнізони 24 дотів ще тривалий час вели запеклі бої. Вони тримали під вогнем важливу дорогу і міст через Сан, а також перемелювали значні сили 454 охоронної дивізії, яка мала своїм завданням «очищати тил». 28 червня, тобто на сьомий день війни, штаб дивізії в донесенні писав: «Уже перевірені доти пізніше знову зайняли росіяни, які знищили 2 танки і 1 легкову машину». Навіть фашисти змушені були визнати, що наші солдати «показали себе впертими бійцями. Лишившись без керівництва, вони виконують свій обов'язок і, на противагу першій світовій війні, б'ються до останнього»⁷.

В ряді інших документів наводяться деякі подробиці. Фашисти послали парламентарів до гарнізонів, проте герої відмовились капітулювати. Тоді ворог зняв з фронту спеціальний протитанковий підрозділ. Артилерійський обстріл тривав кілька днів, окремі доти затихали. Але коли до них наближались сапери чи піхота, їх зустрів кулеметний вогонь. 3 липня, тобто на дванадцятий день війни, штаб командуючого тилом сповіщав, що на кожний дот довелось витратити в середньому по 150 снарядів. Але й після цього останні доти оборонялися ще кілька днів⁸. Благородний обов'язок істориків — дослідити всі подробиці подвигу цих невідомих героїв.

Подібні випадки мали місце також у районі Перемишля і в Київському укріпленні. Окремі групи, підрозділи, а іноді й цілі частини Радянської Армії, власне, й поклали початок партизанському рухові. Вони або пробивалися до лінії фронту й на шляху громили німецькі тили й обози, або — коли фронт був уже далеко — здійснювали напади з лісів та інших укриттів, приймаючи до своїх лав нових бійців з навколишніх населених пунктів.

Так, наприклад, ще 25 липня 1941 р. в наказі начальника СС та поліції при штабі командуючого тилом групи армій «Південь» Йеккельна зазначалося, що в лісах на південь від шосе Ровно — Новоград-Волинський залишилися значні частини 124-ї радянської стрілецької дивізії, які нападають на підрозділи вермахту та його тили. На протисування району між цим шосе та лінією Острог — Шепетівка — Полон-

⁵ Т-501, м. 280, стор. 1045.

⁶ Там же, м. 7, стор. 423.

⁷ Там же, стор. 384.

⁸ Т-501, м. 5, стор. 412.

не, включаючи басейни річок Горинь та Случ, було кинуте есесівську бригаду «Герман» та поліцейський полк «Південь». Про операції проти цих груп повідомлялося і в звіті штабу тилу за другу декаду серпня. Частина їх з боями відходила на північний схід (згадуються бої в районі Ємільчине Житомирської області) й далі в напрямі Овруча. Одночасно значні підрозділи завдавали ударів по тилах німецьких загарбників у районах Летичева та Могилева-Подільського⁹.

29 вересня штаб 454 охоронної дивізії доповідав про те, що на північ та північний схід від Овруча аж до Прип'яті «становище напружене. Значні частини дивізії скуті боротьбою з партизанами»¹⁰. Рештки оточених частин Радянської Армії стали ядром партизанських груп і на Лівобережжі, в районах Київської, Полтавської, Сумської та інших областей УРСР.

Масовий партизанський рух проти фашистських загарбників у тилу їхніх армій не розгорнувся одразу ж після приходу гітлерівців. Причиною цього була розгубленість, викликана несподіваними й тяжкими поразками, а почасти й відсутністю досвіду партизанської боротьби. Оскільки досвід громадянської війни вже належав історії він прислужився до ідейно-патріотичного виховання, але як формою ведення війни ним ніхто не займався. Коли ж з'ясувалося, що доведеться тимчасово поступитися ворогові певними територіями, терміново почало організовуватися партійне підпілля і партизанські загони. Військові частини допомагали добровольцям з місцевого населення створювати бази озброєння, боеприпасів та продовольства в тилу у ворога. Та надто багато людей знало про це. Окупанти швидко дізнавались про склади, захоплювали їх, розстрілювали всіх причетних до цього людей, особливо на Лівобережній Україні. У німців навіть була введена графа в звітах: скільки виявлено і захоплено партизанських баз, складів. Масовий підпільний рух, зокрема партизанський, розгорнувся трохи згодом.

Проте було б невірно твердити, ніби в перші тижні окупації партизанські групи зовсім не діяли. Штаб тилу групи армій «Південь» у додатку до звіту за першу декаду серпня 1941 р. зокрема відзначав, що почастишали висадки парашутних десантів, виступи партизанів з числа червоноармійців, які відбилися від своїх частин, і стихійно утворених загонів¹¹.

Щоб доповнити характеристику партизанського руху та інших видів опору окупантам у 1941 р., слід згадати й про військовополонених. Багато їх утікало на маршах, з ешелонів, з пересильних та стаціонарних таборів. Якщо поблизу не було великих лісів, утікачі ховалися по селах, а потім, щоб не потрапити під облогу, пробиралися в ліси до партизанів або ж самі утворювали партизанські групи. Німецькі документи, що є тепер у наших руках, свідчать про те, що підпільні групи й партизани охоплювали своїми діями фактично всю окуповану територію.

Певну картину становища на залізничному транспорті Правобережної України восени 1941 р. дає звіт обер-лейтенанта Шмідта. Очевидно, цей офіцер був начальником ешелона, в якому деякі тилові установи переїздили з Бердичева до Кривого Рогу. Вояж той тривав з 24 вересня по 5 жовтня. На дільницях Козятин — Біла Церква — Знамянка ешелон часто стояв на станціях та на перегонах, чекаючи, поки спеціальні команди ліквідують аварії, викликані диверсіями. Вночі німці

⁹ Т-501, м. 5, стор. 558—559, 970—972.

¹⁰ Там же, стор. 1279.

¹¹ Т-501, м. 5, стор. 663.

взагалі не наважувались випускати поїзди з станцій¹². В телеграмі від 1 жовтня 1941 р. в штаб тилу повідомлялося, що залізнична лінія Сміла — Олександрія знову перервана в районі Знам'янки. Того ж таки дня у воєнному щоденнику штабу тилу є запис про численні диверсійні акти на дільниці Фастів — Кременчук; у записі від 12 жовтня згадуються вибухи на залізниці в районі Корсуня; 17 жовтня — повідомлення про велику пожежу на ст. Знам'янка¹³. Окупанти видали наказ переселити мешканців за 1—2 км від залізниці й стріляти в кожного цивільного, який наблизатиметься до забороненої зони. Інший наказ вимагав хапати заложників і вішати на станціях після кожної диверсії. Однак і це не допомогло — диверсії тривали.

Далі на південь, поблизу Кіровограда, як зазначено в огляді таємної польової поліції за вересень, почастишали акти диверсій на залізниці та виступи дрібних партизанських груп. Полки та батальйони 213 охоронної дивізії розривалися між Кіровоградом та Черкасами, але «навести порядок» не могли. 8 жовтня штаб дивізії повідомляв у штаб тилу групи армій «Південь», що у лісах під Черкасами повно партизан, які одержують поповнення за рахунок колишніх військовополонених. Для боротьби з ними фашистське командування вимагало подати допомогу авіацією. Рапорти свідчать про численні диверсії на дільниці Чернігів — Гомель, у районі Мени — Щорса, Новомосковська — Павлограда, на Полтавщині та в інших місцях¹⁴.

Визначною базою партизанської боротьби в 1941 р. на півдні України був Нікопольський район (дніпровські плавні й острови). Ось що відомо про це з німецьких документів. Ще перед приходом гітлерівців там утворився загін з рештків військових частин чисельністю 250 чоловік під командуванням майора Михайла Захарова. До них приєднався винищувальний батальйон (150 чоловік) під керівництвом заступника голови райвиконкому Андрія Решниченка (можливо, Різниченко). Третьою по чисельності була група з 130 чоловік під керівництвом військового лікаря болгарина Івана Коростояна (Карастоянова?). До них влилися 25 співробітників харківського НКВС на чолі з Єрмаковим та Задубиніним, 24 чоловіки з Криворізької міліції на чолі з Іваном Чорним та Олександром Українцем та невелика група прикордонників з Молдавії, очолювана Петром Гаркавченком.

До цих загонів і груп прийшло чимало людей з навколишніх сіл, після чого з'єднання зросло до 850—900 чоловік. Командиром його спершу був майор Захаров, заступником — Гаркавченко (згодом він став командиром). З'єднання очолювала партизанська рада, головою якої було обрано Федора Рижикова. Серед командирів та політпрацівників у документах названі імена Федора Демченка, Короленка, Микити Руденка, Михайла Кухарського, Балабанова та ін.¹⁵. Це з'єднання, групи й загони якого мали кожен своє завдання, довгий час діяло в досить великому районі навколо плавнів, завдаючи ударів німецьким та румунським частинам. У вересні його базу виявив ворог. 19 вересня 1941 р. штаб 4-го окремого охоронного полку в своєму донесенні писав, що в районі Копилівки розвідка наштовхнулась на сильного противника і втратила 22 чоловіки убитими й пораненими¹⁶.

Перші спроби паралізувати діяльність нікопольських партизанів не вдалися. Тоді на початку жовтня спеціально для боротьби з ними було кинуто 1-у есесівську моторизовану бригаду. З 9 жовтня і майже до

¹² Т-501, м. 4, стор. 629—632.

¹³ Там же, м. 4, стор. 1294, 1231, 1236, 1237.

¹⁴ Там же, м. 7, стор. 605, 67.

¹⁵ Там же, м. 6, стор. 769—778.

¹⁶ Там же, м. 5, стор. 1079.

кінця місяця тривала каральна операція. 18 жовтня есесівці оточили плавні, але туди проник якийсь 13-річний хлопчина і попередив партизан, що їх оточило 2 500 фашистів (ім'я хлопця ще треба виявити, він потім загинув). Коли есесівці одним батальйоном поткнулись у плавні, партизани розгромили їх¹⁷. Після цього есесівську дивізію відкликали, а проти партизанів кинули 444 охоронну дивізію, 4-й окремий охоронний полк і загін таємної поліції. Бої з нікопольськими партизанами тривали до 27 жовтня; карателі зазнали відчутних втрат, але базу було розбито. Кілька груп партизанів ночами прорвалося з боями в різних напрямках, зокрема в напрямку Черкас до Чорного лісу¹⁸. Можна вважати, що Нікопольське партизанське з'єднання перше на Україні завдало загарбникам значних втрат у відкритих боях.

У жовтні та листопаді гітлерівці змушені були кинути також значні сили на боротьбу проти партизанів у районах Черкас і Лубен. Центр ваги партизанського руху в останні місяці 1941 р. переміщувався на північ, у Чернігівську та Сумську області. До кінця 1941 р. активні дії вели партизани на Полтавщині, а на півдні — центром руху став район Новомосковська — Павлограда. Туди була перекинута 444 німецька охоронна дивізія. За даними звіту її штабу, в Новомосковському партизанському районі діяло дві групи: східна і західна. До східної входили загони «Павлоград» (командир — майор Булейко), «Знам'янка» (командир Титов), заводський загін «Павлоград» (командир Кабак), «Булаховка» і «Межирич». До західної групи належали загони і групи «Дніпропетровськ» (командир Музилихін), «Дніпропетровська молодь», «Орловщина», «Вільне» (командир Іванов), «Губніха», «Миколаївка», «Перещепино», «Голубівка», «Василівка», «Кочережки» та «Новомосковськ»*. Як бачимо з самих назв загонів, там було представлено чимало населених пунктів, що свідчить, звичайно, і про склад бійців.

Каральні операції проти новомосковських партизанів починала 62-а піхотна дивізія, спеціально для цього знята з фронту. Але наприкінці року її було перекинута під Ростов рятувати становище в зв'язку з проривом радянських військ. 444 охоронна дивізія боролася з партизанами до кінця року, доповіла про їх «ліквідацію», але значна її частина була зв'язана протипартизанськими операціями, а потім ще мала з ними справу і в 1942 р. До самого кінця 1941 р. в німецьких зведеннях зустрічаються згадки про Гадяч, Зіньків, Лютеньку, Рашівку, Шишаки, Сорочинці, Миргород, Лубни, Лохвицю, Баранівку, Борки та інші населені пункти, де діяли партизани. У звіті за останню декаду місяця штаб тилу групи армій «Південь» писав: «боротьба з партизанами в районі Гадяча ще не закінчена»¹⁹.

Мабуть, не було населеного пункту, де б радянські люди, хто як міг, не «привітали» загарбників. У районі Снігірівки, де був створений партизанський загін, з кінця вересня діяла підпільна радіостанція, яка щовечора перебувала німецькі передачі вигуками: «Гітлер-убивця!», «Зрадник!», «Та це ж усе брехня!», «Заткни пельку!» та ін. У Вальдгаймі (одне з колишніх поселень німецьких колоністів) теж була створена партизанська група, яка виробила свою присягу, вела пропаганду серед населення. В с. Тягинка, згідно з німецькими документами, «азіати, що там проживають, незважаючи на повторні накази бургомистра, відмовляються збирати врожай і сіяти озимину»²⁰. У захопленій, але

¹⁷ Т-501, м. 6, стор. 769—770.

¹⁸ Там же, м. 6, стор. 769—778.

* Назви загонів узято з німецьких документів.

¹⁹ Там же, м. 6, стор. 1140.

²⁰ Там же, м. 56, стор. 314, 415—416, 383.

нескорений Одесі 4 листопада 1941 р. партизани висадили у повітря будинок, під руїнами якого знайшли свою смерть близько 80 окупантів, у тому числі група німецьких офіцерів і штаб румунської королівської дивізії на чолі з генералом Глогояну. В Харкові в ніч на 14 листопада злетів у повітря штаб дивізії, разом з 14 фашистами, в тому числі генералом²¹.

Для повнішого уявлення про масштаб партизанської й підпільної боротьби на Україні в 1941 р. нагадаємо, що командуючий тилом групи армій «Південь» мав у своєму розпорядженні: 213, 444 та 454 охоронні дивізії, 4-й окремих охоронний полк, 1-у моторизовану есесівську бригаду, 203-ю резервну бригаду, кілька окремих поліцейських батальйонів, загони жандармерії та польової таємної поліції, чимало комендатур з власними загонами охорони. Іноді його підтримувала 62 піхотна дивізія. В його ж розпорядженні були мобільний словацький та угорський корпуси. На півдні каральні функції виконував румунський корпус. Крім того, на окупованій території перебували різні частини другого ешелону, роти залізничних саперів і залізничної охорони, технічні батальйони, що мали своїм завданням відбудовувати важливі для фронту підприємства, різні команди при сільськогосподарських «фюрерах» та лісництвах тощо. Сюди не входять військові сили, що були в розпорядженні комендантів тилу кожної армії, а також частини вермахту, які охороняли район «райхскомісаріату України».

І все ж цих сил було замало для того, щоб тримати у покорі «визволених від більшовизму» українців. Вже у вересні 1941 р. командуючий тилом поставив питання перед командуванням групи армій «Південь» про необхідність придати охоронним дивізіям танки. А на початку листопада він уже просив збільшити кількість охоронних дивізій, (принаймні по дві дивізії, на тил кожної армії).

Така картина опору німецько-фашистським загарбникам на окупованій території України в 1941 р. в світлі їхніх документів. На кінець 1941 р. фашистським окупантам вдалося придушити ряд вогнищ партизанського руху. Проте ворог виявився неспроможним ліквідувати його повністю. Більше того, пізніше цей рух розгортався з новою силою.

М. Д. ДЯТЛЕНКО

²¹ Т-501, м. 278, стор. 1087; м. 7, стор. 726.

НАШ КАЛЕНДАР

40-річчя КИРГИЗЬКОЇ РСР ТА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РЕСПУБЛІКИ

У червні 1966 р. радянський народ відзначатиме славний 40-річний ювілей Киргизької Радянської соціалістичної республіки і Комуністичної партії Киргизії.

Поворотним пунктом в історії киргизького народу, одного з найдавніших у Середній Азії, була перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Відтоді фактично й починається національно-державна історія Киргизії.

Складним і важким було економічне і політичне становище у роз'єднаних між собою районах Киргизії, складової частини Туркестану. Відомо, що в дореволюційному Туркестані промисловість лише зароджувалась: у 1914 р. робітничий клас становив тільки 0,35% до загальної кількості населення¹, основна маса якого зосереджувалась у долинах і гірських котлованах, де примітивним знаряддям виробництва вела сільське господарство.

Різкими були й соціально-економічні відносини, в яких переплітались елементи патріархально-родового, феодалного і капіталістичного укладу, а класові суперечності затушовувалися родовоплемінною ворожнечею. Капіталізм став проявлятися в Туркестані посиленням національним гнітом, жорстокою експлуатацією людських і сировинних ресурсів країни. До революції переважна більшість населення Киргизії була неписьменною (близько 98%), а жінки-киргизки, як і інших середньоазійських національностей, були повністю неписьменними.

Негативний вплив на розвиток Туркестану мав іноземний капітал. Територія Середньої Азії здавна привертала увагу імперіалістів Англії, Німеччини, Японії, які прагнули до захоплення нових і нових колоній для збуту товарів своєї капіталістичної промисловості й одержання цінної сировини. Вони намагалися відторгнути Середню Азію від Росії і встановити там своє панування. У здійсненні своїх загарбницьких планів міжнародні хижакі шукали підтримки серед верхівки місцевого населення. З цією метою вони організували різні релігійні й націоналістичні організації, змови, «рухи» під прапором панісламізму та пантюркізму.

Класові, національні й релігійні суперечності, посилені подвійним гнітом «своєї» і «чужої» буржуазії, викликали опір киргизького народу. Одним з славних сторінок боротьби народних мас було повстання 1916 р., жорстоко придушене царськими саграпами.

Велика Жовтнева соціалістична революція принесла трудовим масам національних районів визволення від колонізаторського режиму та влади буржуазно-поміщицької націоналістичної контрреволюції. Величезний вплив на неруські трудящі маси, в тому числі та киргизів, справили перші законодавчі акти революції, особливо в таких життєво важливих питаннях, як аграрне й національне. Вирішальне значення для успіху революції в Туркестані, як і в усіх інших національних районах країни, мала ленінська національна політика Радянської влади. У «Декларації прав народів Росії» Радянський уряд проголосив знищення національного гніту, надання народам Росії рівноправності, повної свободи, самовизначення аж до державного відокремлення, скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень, вільний розвиток національних меншостей та етнографічних груп, які населяють територію Росії.

На V крайовому з'їзді Рад Туркестану (20 квітня — 1 травня 1918 р.) було проголошено Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, яка увійшла до складу РРФСР. У червні того ж року у Ташкенті відбувся I з'їзд Комуністичної партії Туркестану (КПТ), у складі якої розвивалися і зміцнювались партійні організації Киргизії.

Утворення Туркестанської автономії було важливою передумовою для дальшого розвитку національної державності узбецького, туркменського, таджицького, киргизького й каракалпаського народів, що населяли територію Середньої Азії. З допомогою й підтримкою ЦК РКП(б), уряду РРФСР і особисто В. І. Леніна Туркестанська АРСР досягла значних успіхів у галузі господарського і культурного будівництва. На початку 1924 р. тут, як і в усій Середній Азії, повсюдно змінили Ради, діяли партійні організації, зростали місцеві національні кадри. Ця

¹ Журн. «Народное хозяйство Средней Азии», 1926, № 4, стор. 40.

дало змогу провести національно-державне розмежування, здійснити ідею В. І. Леніна, висловлену ним ще в 1920 р., про поділ Туркестану на Узбекистан, Киргизію й Туркменію, що цілком відповідало прагненням трудових мас Середньої Азії. У вересні 1924 р. Надзвичайна сесія Туркестанського ЦВК винесла постанову про національне розмежування. В результаті цього державного акту виникли такі державні утворення: Узбекика і Туркменська Радянські Соціалістичні Республіки, Таджикика АРСР, Кара-Киргизька, Кара-Калпацька автономні області (нині — Киргизька РСР), які входили до складу Російської Федерації. У травні 1925 р. Кара-Киргизька автономна область була перейменована в Киргизьку автономну область, до якої відійшла територія майже в 200 тис. км², з населенням близько 800 тис. чоловік, половину з них становили киргизи². Тут жили також росіяни, українці, узбеки, таджики, татари та представники інших національностей. Основна маса населення (90%) займалася сільським господарством. Киргизія мала тоді близько 700 кустарних підприємств і близько 20 середніх, які в основному переробляли продукти сільського господарства, а промислових робітників було тільки понад 1600 чоловік³.

У зв'язку з розмежуванням на базі Комуністичної партії Туркестану були утворені Комуністична партія Туркестану з своїм Центральним Комітетом та Киргизька обласна парторганізація. Партійна організація Киргизії була тоді малочисельною, в її рядах налічувалось 1539 членів і 2019 кандидатів у члени партії, об'єднаних у 149 партійних осередках⁴. Перед невеликим загоном комуністів стояли відповідальні завдання по налагодженню роботи управлінського апарату, розвитку господарства й культури. Соціалістичне будівництво в Киргизії відбувалося в умовах занеженого опору з боку націоналістичних, бай-манаських та інших ворожих елементів. Необхідно було очелити трудящі маси, організувати їх для здійснення соціалістичних перетворень.

У березні 1925 р. перша обласна партійна конференція обрала обком партії. Тоді ж відбувся і з'їзд Рад, який затвердив органи влади й накреслив першочергові завдання господарського і культурного будівництва.

Киргизія — багатий район. Понад 800 тис. га родючої землі, численні гірські пасовища і цінні породи лісу, великі запаси кам'яного вугілля, рідкісні метали, сховані в надрах, величезні енергетичні ресурси та інші багатства краю треба було поставити на службу народу. І саме це успішно розв'язувала партійна організація, радянські й господарські органи області.

Швидкими темпами розвивалась у Киргизії культура. У 1925 р. понад 30% бюджетних витрат направлено було на народну освіту — будівництво нових шкіл, підготовку вчителів, організацію шкіл по ліквідації неписьменності. У 1924/25 навчальному році школу відвідувало 29% дітей, а в наступному — 39%⁵. Почала налагоджуватись видавнича справа. У листопаді 1924 р. вийшла перша газета киргизькою мовою — «Эркин Тоо» («Вільні гори»), а в березні 1925 р. — російською мовою «Батрацка правда». У 1926 р. було організоване Киргизьке видавництво.

За роки існування Киргизької автономної області в її житті відбулися значні зрушення: завершувалась відбудова народного господарства, область разом з усією країною ставала на шлях соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства, на шлях формування киргизької соціалістичної нації. Успішне вирішення усіх цих завдань проходило за умов дальшого розвитку киргизької державності. І лютого 1926 р. Президія ВЦВК прийняла рішення про перетворення Киргизької автономної області в автономну республіку. У листопаді 1926 р. третя сесія ВЦВК ухвалила постанову Президії і відтоді Киргизія стала автономною Радянською Соціалістичною Республікою. У березні 1927 р. в м. Фрунзе відбувся I установчий з'їзд Рад Киргизької АРСР, який обрав вищий орган влади — Центральний Виконавчий Комітет.

Національно-державний розвиток Киргизької АРСР є яскравим підтвердженням ленінського передбачення: «Ідея радянської організації проста, і може бути застосовувана не тільки до пролетарських, але й до селянських феодальних і напівфеодальних відносин», що «селяни, які перебувають в напівфеодальній залежності, чудово можуть засвоїти ідею радянської організації і здійснити її на ділі»⁶.

За роки першої і другої п'ятирічок Киргизія досягла значних успіхів у всіх галузях народного господарства. Було створено нові галузі промисловості — машинобудівну, енергетичну, газову, м'ясоконсервну, цукрову, кольорової металургії та ін. Лише в роки другої п'ятирічки введено в дію 61 велике підприємство, в тому числі 24 електростанції. На колгоспних і радгоспних полях працювало 3984 трактори, 484 зернові комбайни і 716 вантажних автомобілів⁷.

² ЦДА Киргизької РСР, ф. 20, оп. 2, од. зб. 166, арк. 50—51.

³ Там же, арк. 58, 65.

⁴ ПА Киргизької філіалу ІМЛІ, ф. 10, оп. 2, од. зб. 7, арк. 101.

⁵ ЦДА Киргизької РСР, ф. 21, оп. 7, од. зб. 140, арк. 153.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 208.

⁷ История Киргизии, т. II, Фрунзе, 1963, стор. 372, 373, 376.

В республіці було введено загальну початкову освіту. У 1940/41 навчальному році у Киргизії працювало 1645 шкіл, 6 вузів, 33 технікуми та інші спеціальні середні учбові заклади⁸. У 1940 р. виходило 69 газет і 12 журналів⁹.

Велику допомогу трудящим Киргизії подавали ЦК ВКП(б), уряди РРФСР, України, Білорусії та інших республік. У роки першої п'ятирічки почалося творче співробітництво між Ленінградом і Киргизією. Ленінградські вчені подавали допомогу киргизькому народові у вивченні й освоєнні природних багатств, у підготовці наукових кадрів, інженерно-технічних працівників і творчої інтелігенції. В Киргизію на будівництво цукрових заводів Україна направила спеціальне обладнання і бригади кваліфікованих монтажників, текстильники Москви й Іваново-Вознесенська взяли шефство над киргизькими бавовнярами.

Знаменною подією в житті радянського народу було прийняття Надзвичайним VIII з'їздом Рад СРСР нової Конституції, яка закріпила завоювання народу в боротьбі за соціалізм. Згідно з новою Конституцією Киргизька Автономна Соціалістична Республіка була перетворена в Киргизьку Радянську Соціалістичну Республіку.

На основі Конституції СРСР V Надзвичайний з'їзд Рад Киргизької РСР у березні 1937 р. затвердив Конституцію Киргизької РСР. 5—16 червня 1937 р. I з'їзд КП(б) Киргизії обрав Центральний Комітет і ухвалив програму дальшого розвитку промисловості, сільського господарства і культури республіки.

Віроломний напад фашистської Німеччини перервав мирну працю радянських людей. Під час Великої Вітчизняної війни господарство Киргизії було переведено на воєнний лад. Разом з росіянами, українцями, білорусами та іншими народами багатонаціональної Росії в рядах Радянської Армії героїчно билися і киргизи. За мужність і відвагу, проявлені в боях з ненависним ворогом, понад 70 воїнів з Киргизії удостоєні звання Героя Радянського Союзу, понад 100 тис. — нагороджені орденами і медалями¹⁰.

У післявоєнні роки в Киргизії вирости нові міста, промислові підприємства, сільське господарство оснастилося новою технікою, відкрилися нові учбові заклади і культурно-освітні установи. Нині в республіці діє понад 5 тис. промислових підприємств, валова продукція яких перевищила рівень 1913 р. у 80 раз, а електроенергії виробляється стільки, скільки її давала у 1913 р. вся царська Росія¹¹.

Значних успіхів досягнуто у сільському господарстві. В республіці нині налічується 268 великих багатогалузевих колгоспів, 67 радгоспів і одна машинно-дослідна станція. На ланах працює 29 тис. тракторів, 10 тис. вантажних автомашин, 3,7 тис. зернових, 600 бурякозбиральних, 1119 бавовнозбиральних і 911 кукурудзо-збиральних комбайнів та інша сільськогосподарська техніка. Ще більш перспективи розвитку народного господарства Киргизької РСР накреслені в рішеннях березневого і вересневого Пленумів ЦК КПРС (1965 р.) та XXIII з'їзду КПРС.

Небаченого розквіту досягнуто в культурному будівництві. Академія наук Киргизької РСР очолює роботу 43 науково-дослідних установ, де працює близько тисячі докторів і кандидатів наук, а всього в республіці працює понад 3700 наукових працівників¹². На киргизьку мову перекладаються твори класиків марксизму-ленінізму, світової, російської і радянської літератур. Молода киргизька література відома далеко за межами республіки не тільки в Радянському Союзі, а й за рубежом. Численні твори киргизьких письменників присвячені дружбі киргизького і українського народів. Киргизькою мовою видані твори Т. Г. Шевченка, Ів. Франка, Лесі Українки. Перекладено багато творів киргизьких радянських письменників. На українську мову перекладено роман Т. Сидикбекова «Люди наших днів», поезії Т. Сатилганова, А. Усенбаєва, Дж. Боконбаєва, А. Токомбаєва.

Виросла й зміцніла Комуністична партія Киргизії. Якщо 40 років тому комуністи Киргизії налічували 3500 чоловік, велика частина яких була малописьменною, то в 1965 р. партійна організація республіки налічувала понад 85 тис. комуністів, 45% з них з вищою та незакінченою вищою й середньою освітою, 28% — з неповною середньою, 27% — з початковою освітою¹³.

Трудящі Киргизії, відзначаючи славний ювілей республіки і КП Киргизії, пишуться великими досягненнями, за які Радянський уряд двічі нагороджував республіку орденом Леніна. Високі урядові нагороди зобов'язують до нових звершень, записаних у Директивах розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., одностайно схвалених XXIII з'їздом КПРС.

В. В. МИРТОВ

⁸ Киргизия в цифрах. Статистический сборник, Фрунзе, 1963, стор. 156, 160.

⁹ Там же, стор. 170.

¹⁰ Киргизия в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов, Фрунзе, 1965, стор. 7.

¹¹ Газ. «Советская Киргизия», 29 квітня, 20 листопада 1965 р.

¹² Газ. «Советская Киргизия», 4 березня 1966 р.

¹³ Поточний архів ЦК КП Киргизії.

І. Д. ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ

(до 60-річчя з дня народження)

26 червня 1966 р. минає 60 років з дня народження славного сина українського народу, видатного радянського полководця, двічі Героя Радянського Союзу, генерала армії Івана Даниловича Черняховського. Він належить до плеяди визначних радянських полководців, народжених соціалістичним ладом, чне обдарування повністю розкрилось в роки Великої Вітчизняної війни. Визволення України, Білорусії, Литви, розгром німецько-фашистського угруповання на укріпленому плацдармі в Східній Пруссії — були здійснені з активною участю славного генерала.

Іван Данилович Черняховський народився 26 червня 1906 р. в с. Оксаннін Уманського повіту Київської губернії (тепер Черкаської області) в сім'ї селянина-батрака. В с. Вербова, розташованому поблизу ст. Вапнярка Одеської залізниці, минуло його тяжке безрадільне дитинство.

В 1919 р. після смерті батька й матері Іван Черняховський розпочав самостійне трудове життя.— працював пастухом, потім підручним слюсаря в залізничних майстернях на ст. Вапнярка.

Навесні 1923 р. майбутній полководець переїхав до Новоросійська, де працював на цементному заводі «Пролетарій». В 1924 р. Новоросійський окружний комітет комсомолу як одного з кращих комсомольців послав 18-річного юнака навчатися в Одеське піхотне училище. Відтоді він назавжди пов'язав своє життя з Радянською Армією. Роки, проведені в стінах училища, а згодом — Київської артилерійської школи, заклали міцний фундамент військових знань, виховали у Черняховського свідому воїнську дисципліну, сувору вимогливість до себе.

З 1932 р. по 1936 р. І. Д. Черняховський навчається на командному факультеті Академії механізації і моторизації Червоної Армії (тепер ордену Леніна Академія бронетанкових і механізованих військ Радянської Армії). Це були роки наполегливої праці, оволодіння марксистсько-ленінською теорією, радянською військовою наукою, вивчення методів тактичної підготовки військ і бойової техніки. Військові знання й досвід, набуті в академії, дали блискучі результати в роки боротьби з німецьким фашизмом.

Велику Вітчизняну війну полковник І. Д. Черняховський почав командиром танкового з'єднання. В перших же боях його воїни показали високі бойові якості. Всю країну облетіла звістка про танковий бій під Шауляєм (Прибалтика), де з'єднання Черняховського завдало серйозної поразки 8-й танковій дивізії гітлерівців. Саме тут були захоплені перші полонені — німецькі солдати й офіцери.

Вияткову мужність, стійкість і героїзм виявили черняхівці в дні оборонних боїв на рубежі Західної Двіни, полях Прибалтики, біля стін стародавнього Новгорода. В травні 1942 р. І. Д. Черняховському було присвоєно звання генерал-майора, а в липні його призначено командуючим 60-ю армією.

На початку липня 1942 р. ударному угрупованню німецько-фашистських військ вдалося пробити оборону радянських військ, форсувати р. Дон і вийти до Воронежа. Проте тут їх зупинили війська Воронежського фронту, в складі яких діяла і армія генерала Черняховського. Після успішних оборонних боїв війська Воронежського й Брянського фронтів в січні 1943 р. перейшли в наступ. 25 січня армія І. Д. Черняховського повністю очистила від ворога Воронеж, а 8 лютого визволила Курськ. 14 лютого 1943 р. постановою Ради Народних Комісарів Союзу РСР І. Д. Черняховському було присвоєно звання генерал-лейтенанта.

3 лютого по серпень 1943 р. його армія брала участь у оборонних боях на Курській дузі, а 26 серпня разом з іншими з'єднаннями фронту перейшла у наступ. Прорвавши ворожу лінію укріплень, 60-а армія за 10 днів боїв заглибилась на 140 км, визволивши Рильськ, Глухів, Білонілля, Ворожбу, Шостку, Путівль та сотні дрібних населених пунктів.

Блискуче виявив себе генерал Черняховський у визволенні Києва в складі 1-го Українського фронту. Армія Черняховського була одним з перших з'єднань, що під ураганим вогнем з ходу форсували Дніпро і захопили плацдарм по той бік ріки. В результаті цієї битви 306 солдатів і офіцерів армії, зокрема і сам Черняховський, одержали звання Героя Радянського Союзу.

1944 р. був роком вирішальних перемог Радянської Армії над німецько-фашистськими загарбниками. Війська, керовані Черняховським, брали активну участь у визволенні Правобережної України. За керівництво бойовими діями армії в лютому — березні 1944 р. уряд нагородив славного полководця орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня.

5 березня 1944 р. І. Д. Черняховському було присвоєно звання генерал-полковника. В квітні того ж року під час підготовки до розгрому центральної групи німецьких військ, зосереджених у Білорусії й Литві, його було призначено командуючим військами 3-го Білоруського фронту. 23 червня 1944 р. радянські війська почали наступальні бої за визволення Білорусії. Прорвавши оборону противника, війська

3-го Білоруського й 1-го Прибалтійського фронтів 26 червня оволоділи Вітебськом, а наступного дня — великим залізничним вузлом — Оршею. Після успішного проведення цієї операції І. Д. Черняховському було присвоєно звання генерала армії.

Розвиваючи наступ, війська Черняховського форсували р. Березину, оволоділи м. Борисів і 3 липня 1944 р. визволили Мінськ. В результаті цієї операції військами 1, 2 і 3-го Білоруського фронтів було замкнено кільце навколо основних сил центрального угруповання фашистів.

Продовжуючи наступ, війська Черняховського 13 липня вступили на територію Литви і в п'ятиденному бою знищили гарнізон гітлерівців у Вільнюсі. Черняховці перші вступили на ворожу територію — у Східну Пруссію.

29 липня 1944 р. за особистий героїзм під час бойових дій у Білорусії й Литві генерала армії І. Д. Черняховського було нагороджено другою медаллю «Золота Зірка».

На початку 1945 р. Верховне Головнокомандування Радянської Армії готувало небувалий за своїм розмахом наступ одночасно по всьому фронту — від Балтійського моря до Карпат. Складовою частиною цієї гігантської стратегічної операції була Східно-прусска операція 3-го і 2-го Білоруського фронтів.

Наступ почали 13 січня війська 3-го Білоруського фронту. Добірні фашистські частини чинили жорстокий опір, доводилось брати штурмом кожен населений пункт. Проте ніщо вже не могло зупинити переможної ходи радянських військ. 27—28 січня війська Черняховського підійшли до Кенігсберга, оточивши його з трьох боків.

Йшов тридцять шостий день наступу. 18 лютого 1945 р. під час переїзду з одного з'єднання в інше був смертельно поранений і того ж дня помер двічі Герой Радянського Союзу І. Д. Черняховський. В урядовому повідомленні говорилось: «В особі товариша Черняховського держава втратила одного з найталановитіших молодих полководців, що висунулись у ході Вітчизняної війни»¹.

Радянський народ свято зберігає пам'ять про визначного полководця генерала армії І. Д. Черняховського. Ім'я його увічнено спорудженням пам'ятників на батьківщині полководця — Умані та у Вільнюсі, де його поховано, перейменуванням м. Інстебурга Калінінградської області в м. Черняховськ. Його ім'я носить колгосп у с. Вербове Томашівського району Вінницької області, де пройшли дитячі та юнацькі роки полководця, а також ряд площ, вулиць, парків у містах Радянського Союзу.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО

¹ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1965, стор. 467.

ІВАН ПЕТРОВИЧ КРИП'ЯКЕВИЧ

(до 80-річчя з дня народження)

Широкі кола наукової громадськості відзначають 80 років з дня народження визначного українського радянського історика, академіка АН Української РСР, заслуженого діяча науки Української РСР Івана Петровича Крип'якевича. Численні книги, статті, збірки документів, опубліковані І. П. Крип'якевичем протягом його більше ніж шістдесятирічної наукової діяльності, є цінним надбанням нашої історичної науки. В них висвітлюються проблеми, пов'язані з різними періодами історичного минулого, в першу чергу — питання політичної та культурної історії України доби феодалізму.

Іван Петрович Крип'якевич народився 25 червня 1886 р. у місті Львові. Після закінчення гімназії вступив на філософський факультет університету. В 1904 р. як студент-першокурсник почав працювати над дослідженням рукописних джерел у магистратському архіві м. Львова. Протягом 1905 р. молодий історик опублікував у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» чотири наукові статті, причому всі вони ґрунтувались на глибокому вивченні джерел. Питаннями історії Львова Іван Петрович займався і в наступні роки, надрукувавши дві змістовні розвідки про становище та суспільно-політичну діяльність українського населення міста в першій половині XVI ст., а також брошуру «Львів, його минувшина й теперішність». Вже в цих працях Крип'якевич звертав увагу на питання класової боротьби. Він вказував, що національне гноблення українського міського населення проводилось католицьким патріціатом, який розтоптав права трудових низів («поспільства») незалежно від їх національності¹. Дослідник підкреслював, що трудящі виступали за

¹ І. П. Крип'якевич, Львівська Русь в першій половині XVI в., Записки Наукового т-ва ім. Шевченка, т. 79, 1907, стор. 10.

дружбу між народами, відзначав, що «між біднішими не знати ніякого ворогування»².

Вже в студентські роки І. П. Крип'якевич почав досліджувати історію запорізького козацтва. За дорученням археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка він у 1906—1907 рр. виїжджав до Кракова, щоб виявити нові документи з цього питання, а також докладно вивчив матеріали про початковий період козаччини львівських архівів. В результаті була підготовлена збірка документів «Матеріали до історії української козаччини» («Документи по рік 1631», том I), видана як VIII том «Жерел до історії України-Русі».

Під час навчання в університеті І. П. Крип'якевич брав діяльну участь в суспільно-політичному русі. В 1906 р. його заарештували і три тижні без суду тримали у в'язниці за участь в демонстрації студентів, які вимагали відкриття у Львові українського університету.

В 1908 р. Крип'якевич заснував при українському студентському товаристві «Академічна громада» гурток, який організував курси самоосвіти для робітничої молоді, влаштовував доповіді в сільських читальнях. Після закінчення університету Іван Петрович працював гімназійним вчителем у 1909—1910 рр. в м. Рогатині, а з 1912 р.— у Львові. Наприкінці 1910 р. І. П. Крип'якевич виїхав до Варшави і Москви для збору архівних матеріалів про визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького. В Москві він працював у Рум'янцевському музеї (тепер бібліотека ім. В. І. Леніна), в архівах міністерств юстиції та закордонних справ (тепер — Центральний державний архів давніх актів СРСР). У 1911 р. І. П. Крип'якевич був обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка та секретарем його историко-філософської секції. В ці роки він опублікував ряд наукових статей і одночасно популяризував історичні знання на сторінках газет та журналів. В бібліографічному відділі «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» публікувались також численні його рецензії на монографії, статті вітчизняних та закордонних авторів. У ювілейному томі «Записок», виданому Товариством на честь 40-річчя літературної діяльності Івана Франка, учений вмістив статтю «Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр.». У ній ґрунтовно охарактеризовано міжнародну обстановку в Європі, наведено свідчення документів про високий міжнародний авторитет Запорізького війська.

Поряд з науковою діяльністю І. П. Крип'якевич займався журналістикою. В 1911—1914 рр. він був редактором журналу для дітей «Дзвінок», а в 1913—1914 рр. редагував «Ілюстровану Україну», в якій друкував також статті на історичні теми. В 1912 р. Іван Петрович став засновником української школи в Жовківському передмісті Львова. Після загарбання західноукраїнських земель панською Польщею він взяв активну участь в організації львівського таємного українського університету. Це було формою протесту проти заборони польського буржуазного уряду приймати до львівського університету студентів українського походження. Західноукраїнські комуністи підтримували таємний університет у Львові і вимагали від влади його легалізації. І. П. Крип'якевич читав у ньому лекції з історії України, вів семінар, керував науковою роботою студентів-істориків, які видавали літографським способом свій журнал під назвою «Історичний вісник» (№ 1—3). Літографським способом було надруковано також курси лекцій І. П. Крип'якевича з історії України (до 1663 р.) і з української історіографії XVIII—XIX ст.

В 20-х роках І. П. Крип'якевич підтримував тісні зв'язки з науковими установами УРСР, а в 1928 р. відвідав Київ і Харків. Він вміщував свої наукові праці в журналах, що виходили в Українській РСР, а на сторінках львівських «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» друкував огляди історичних праць, опублікованих у радянських видавництвах.

В 1928 р. І. П. Крип'якевич був переведений вчителем до гімназії в м. Вопрівці Познанського воєводства за те, що вийшов з залу засідань, коли доповідач — директор гімназії — виступив з образливими для українського народу заявами. Проте Іван Петрович до Вопрівця не поїхав. З 1929 р. до 1934 р. він працював вчителем гімназії у м. Жовкві, а в 1934—1939 рр.— у Львові. З 1934 р. він був головою историко-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка та редактором історичної серії «Записок» товариства. Однією з найбільших його праць цього періоду є «Студії над державою Богдана Хмельницького».

Окремі статті, написані вченим у дорадянський період, присвячені питанням історіографії («Археографічні праці Миколи Костомарова», «Михайло Максимович — історик»), книгознавства («Ставропільська літографія в 1847—1854 рр.» і серія статей в журналі «Українська книга»), історичної географії («Княжий Самбір та Самбірська волость»). І. П. Крип'якевич займався також джерелознавчим аналізом літописів, зібрав відомості про зафіксовані в них астрономічні та природознавчі

² І. П. Крип'якевич, Львівська Русь в першій половині XVI в., Записки Наукового т-ва ім. Шевченка, т. 79, 1907, стор. 7.

спостереження. Розвідки на цю тему відкривають цікаву сторінку з історії природничих наук на Україні.

У зв'язку з загарбанням Галичини панською Польщею видавничі можливості Наукового товариства ім. Шевченка значно погіршилися, і воно не змогло здійснити пам'яченого раніше плану публікації в черговому томі «Жерел до історії України-Русі» документів з часу Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Тому І. П. Крип'якевичу довелося розпочати видання зібраних ним універсалів та листів Богдана Хмельницького невеликими частинами в журналах.

Результати багаторічних досліджень Івана Петровича знайшли відображення також в його брошурах на історичні теми: «Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в.», «Коротка історія Зборова до початку XIX в.», «Історичні проходи по Львові», «Князь Ярослав Осмомисл (1153—1187)». Статті історика часто з'являлись і у львівських науково-популярних журналах («Стара Україна», «Життя і знання», «Наша Батьківщина» та інші).

У цілому в роботах І. П. Крип'якевича дорадянського періоду зібрано величезний, новий і дуже важливий фактичний матеріал. Автором праць проведена велика, копітка робота в різних архівах по систематизації та оцінці матеріалів. Що ж стосується оцінок подій і висновків, то вони в ряді випадків застарілі і вимагають критичного підходу.

Настали знаменні вересневі дні 1939 р. З перших днів після воз'єднання західноукраїнських земель з УРСР Іван Петрович активно включився в громадську діяльність. Оцінюючи заслуги його як відомого історика та громадського діяча, трудящі м. Львова обрали І. П. Крип'якевича депутатом Народних Зборів Західної України, де він разом з усіма депутатами голосує за проведення в життя наказів трудящих. Починається новий період діяльності вченого, який віддає всі свої сили на службу трудовому народові, сприяючи створенню нових соціальних відносин. Як депутат він бере активну участь в діяльності Львівської обласної Ради депутатів трудящих, виступає в пресі.

Радянська влада відкрила не бачені раніше можливості для широкого розвитку наукової думки і культури в західних областях Радянської України. В цих умовах, оволодіваючи марксистсько-ленінською методологією, дослідник посилено працює над тим, щоб стати в ряди істориків-марксистів. У жовтні 1939 р. Івана Петровича було призначено професором і завідуючим кафедрою історії України Львівського державного університету. Громадськість цього закладу обрала його головою місцевого комітету профспілкової організації, яка в ті роки виконувала особливо важливі завдання у справі перетворення університету в радянську вищу школу. З лютого 1940 р. поряд з викладанням, І. П. Крип'якевич став завідувати Львівським відділом Інституту історії Академії наук УРСР. Наступного року Вища атестаційна комісія Всесоюзного комітету в справах вищої школи, оцінюючи заслуги вченого перед історичною наукою, без захисту дисертації присвоїла йому науковий ступінь доктора історичних наук і звання професора.

З перших днів після визволення Львова від німецько-фашистської окупації Іван Петрович у Львівському державному університеті ім. Івана Франка очолює кафедру історії України, а також деякий час працює деканом історичного факультету. Одночасно він керував Львівським відділом Інституту історії АН УРСР. У 1946—1948 рр. І. П. Крип'якевич завідував відділом стародруків Державної публічної бібліотеки УРСР і був старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР у м. Києві. В ці роки він вивчав архівні матеріали про діяльність Богдана Хмельницького та українські стародруки, які зберігаються в Києві. В 1948—1950 рр. Іван Петрович працював у музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР у м. Львові, а в 1951 р. очолив відділ історії України в Інституті суспільних наук АН УРСР. З 1953 р. до переходу на пенсію в 1962 р. він був директором цього ж Інституту, який під керівництвом І. П. Крип'якевича домогся значних успіхів у науковій роботі. У листопаді 1958 р. збори Відділу суспільних наук і Загальні збори Академії наук Української РСР обрали І. П. Крип'якевича академіком АН УРСР по спеціальності «Історія України».

В наукових працях І. П. Крип'якевича післявоєнного періоду провідне місце зайняло дослідження історичних зв'язків між братніми народами Росії та України. Цій темі присвячено журнальні та газетні статті, а також книгу «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.». На основі архівних матеріалів дослідник показав економічні зв'язки Галичини з Російською державою, роль західноукраїнських земель у торговельному обміні Росії з країнами Західної Європи. Особливу увагу Іван Петрович приділив російсько-українським культурним взаєминам, навіть численні факти про перебування на Україні російських культурних діячів і про діяльність в Москві українських вчених, письменників, митців. Найдокладніше висвітлено ним львівський період діяльності першодрукаря Івана Федорова. На основі фактів в книзі зроблено висновок, що культурні зв'язки українського та російського народів вели до взаємозбагачення їх духовного життя і сприяли зміцненню друж-

би між ними. Цінними є дослідження І. П. Крип'якевича також у галузі вивчення історичних зв'язків і дружби між українським та вірменським народами. Він сприяв організації присвячених цій темі двох наукових сесій, в яких взяли участь вірменські та українські історики.

Ряд праць дослідника пов'язано з історією середньовічного Львова. На підставі вдумливого аналізу Галицько-Волинського літопису він прийшов до висновку, що перша згадка про Львів відноситься до 1236 року. До 700-річчя цієї дати колектив науковців Інституту суспільних наук підготував «Нариси з історії Львова». Іван Петрович був відповідальним редактором цієї книги, а також автором окремих розділів (Львів княжих часів; Досягнення львівських учених). В дні святкування 700-річчя Львова вченого нагороджено почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. В жовтні 1961 р. академіку Крип'якевичу за видатні заслуги в розвитку науки та успіхи в підготовці наукових працівників в зв'язку з 300-річчям Львівського університету було присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки Української РСР.

Значною подією в науковому житті став вихід у світ капітальної монографії І. П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький», яка є підсумком багаторічних досліджень з цього питання. Вчений не лише докладно висвітлив біографію великого сина українського народу, але й на основі багатого першоджерельного матеріалу дав ґрунтовне дослідження про життя і долю українського народу напередодні і в роки визвольної війни, про історичні передумови і значення возз'єднання України з Росією. У книзі показано умови, що безпосередньо вплинули на формування світогляду Богдана Хмельницького, який присвятив інтересам народу все своє життя. таланти державного діяча, видатні здібності полководця і дипломата, хоробрість, рішучість, любов до батьківщини і ненависть до її ворогів. Велике наукове значення мають також ті розділи, де йдеться про соціально-економічні відносини, що склались внаслідок визвольної війни, а також про формування української державності, її роль у народно-визвольній боротьбі. В десятках рецензій, опублікованих різними мовами в нашій країні і за кордоном, монографію «Богдан Хмельницький» по праву охарактеризовано як цінний здобуток радянської історичної науки.

Лише в роки радянської влади вдалось здійснити давній план І. П. Крип'якевича — опублікувати повну збірку документів Богдана Хмельницького. Підготовлена спільно з І. Л. Бутичем публікація «Документи Богдана Хмельницького» містить 475 актів — всі відомі універсали та листи, видані великим гетьманом або від його імені. До збірника увійшли документи з 103 архівних фондів, що зберігаються в архівах та бібліотеках України, РРФСР, Швеції, Польщі, Австрії та ін. Серед них представлено як матеріали про внутрішню політику уряду Богдана Хмельницького, так і акти про його діяльність на міжнародній арені, зокрема дипломатичне листування. Характерною рисою видання є високий рівень археографічної обробки тексту, ґрунтовність науково-допоміжного апарату. Видання документів Богдана Хмельницького — важливий внесок у розвиток вітчизняного джерелознавства. Своєрідним доповненням збірника стало опублікування І. П. Крип'якевичем двох листів Максима Кривоноса — єдиних відомих на сьогодні документів одного з найближчих соратників Богдана Хмельницького.

Для розвитку джерелознавчих досліджень велике значення має також книга академіка Крип'якевича «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)». Зроблений І. П. Крип'якевичем покажчик опублікованих джерел став незамінним посібником для студентів, вчителів-краєзнавців і для всіх дослідників, які займаються історією Галичини в добу феодалізму. Істотним доповненням до покажчика є стаття «Літописи XVII—XVIII ст. в Галичині» (Збірник «Історичні джерела та їх використання», 1964). Тут розглядаються українські літописні записки, які велись у Львові, Крехові, Підгайцях, Добромилі, Городенці, Перемишлі, Стрию, Поморянах та деяких інших містах.

В останні роки академік Крип'якевич приділяє особливо багато уваги питанням допоміжних історичних дисциплін, передаючи свій багатий досвід та знання молодшому поколінню істориків. В статті «Стан і завдання української сфрагістики» («Український історичний журнал», 1959, № 1) не тільки проаналізовано сильні й слабі сторони наявних праць, але й намічено шляхи дальших досліджень у цій галузі. І. П. Крип'якевич вивчає також питання дипломатики, історичної географії та картографії. Окремі його розвідки та повідомлення з допоміжних історичних дисциплін друкувалися на сторінках «Українського історичного журналу» та «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР».

За ініціативою академіка Крип'якевича в 1961 р. було організовано семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін при Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові. Іван Петрович є головою оргкомітету, він неодноразово виступав на засіданнях семінару з доповідями та повідомленнями. Одна з доповідей була присвячена старовинним львівським топографічним назвам, інша — львівським бібліотечним знакам (екслібрісам).

Учений надає великого значення краєзнавству, вважає його одним з кращих засобів популяризації історичних знань. Він був одним з ініціаторів створення нарисів про міста і села України. Зібрану ним картотеку з бібліографією до історії населених місцевостей Галичини Іван Петрович передав обласній редакційній колегії, яка керує написанням нарисів та довідок про міста й села Львівщини до багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

Кожного, хто знайомий з працями І. П. Крип'якевича, вражає широта і багатогранність його наукових інтересів. Всім його книгам і статтям властива глибока ерудиція, досконале оволодіння широким джерельним матеріалом. Праці Івана Петровича є зразком для молодих науковців, про творче зростання яких він по-батьківськи піклується. При всій своїй перевантаженості науковими та громадськими обов'язками академік завжди знаходить час для консультацій своїм колегам-історикам, архівістам, працівникам музеїв, краєзнавцям. Чимало книг, збірників статей та документів вишло під редакцією І. П. Крип'якевича. Він, зокрема, був ініціатором і відповідальним редактором збірників «З історії західноукраїнських земель» (вип. 1—5) та «З історії Української РСР» (вип. 6—8), що видавалися Інститутом суспільних наук. Десятки разів професор Крип'якевич виступав як офіційний опонент при захистах дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата та доктора історичних наук. Велике значення має діяльність Івана Петровича як члена редколегії «Українського історичного журналу» і Головної редакційної колегії «Української радянської енциклопедії». На сторінках енциклопедії опубліковано ряд його статей.

Одночасно з великою науковою та науково-організаційною роботою І. П. Крип'якевич бере активну участь у громадському житті. Неодноразово він виступав з статтями на сторінках обласної та республіканської преси, з доповідями та лекціями для населення, в яких викривав ворожу діяльність українських буржуазних націоналістів, підкреслював величезні успіхи, досягнуті українським народом за роки радянської влади. З трибуни Української республіканської конференції прихильників миру прозвучав його виступ, спрямований проти паліїв війни, на захист миру і дружби між народами. Неодноразово Іван Петрович обирався депутатом районної, міської та обласної Рад депутатів трудящих. Велику роботу він проводить і як член правління створеного в 1960 р. Товариства культурного зв'язку з українцями за кордоном.

Праці І. П. Крип'якевича відомі широким колом науковців в нашій республіці і далеко за її межами. В день 80-річного ювілею, науковці і громадськість республіки від щирого серця бажають доброго здоров'я і нових великих наукових досягнень академікові Іванові Петровичу Крип'якевичу.

М. К. ІВАСЮТА

БІБЛІОГРАФІЯ

НАУКОВИХ І НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ПРАЦЬ І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА, ОПУБЛІКОВАНИХ ПІСЛЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ЄДИНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ*

З минулого Шевченкової батьківщини. Записки історичного та філологічного факультетів (Львівськ. держ. ун-т ім. Ів. Франка), т. I, К., 1940, с. 139—147.

З минулого міста Львова. «Література і мистецтво», 1941, № 3, с. 41—43.

Львів. Короткий довідник. Під ред. Г. П. Пінчука. Львів, «Вільна Україна», 1945, 84 с. (У співавторстві з Б. К. Дудикевичем, Г. П. Пінчуком і К. М. Пелехатим).

Разоблачать маневри гитлеровских ставленников.— «Правда Украины», 30 травня 1945 р.

Старий Львів. (Історичний нарис).— «Рад. Львів», 1945, № 5—6, с. 56—60.

Листування Богдана Хмельницького.— «Рад. Україна», 26 лютого 1946 р.; «Вільна Україна», 5 березня 1946 р.

Львов. Краткий справочник. Под ред. Г. П. Пинчука, Львов, «Вільна Україна», 1946, 86 с. (У співавторстві з Б. К. Дудикевичем, Г. П. Пінчуком і К. М. Пелехатим).

Невикористане джерело до історії старої книги.— Науковий збірник бібліотеки Академії наук УРСР, ч. I, К., 1946, с. 98—102.

Нерушимое братство русского и украинского народов.— «Правда Украины», 20 листопада 1946 р.

Перші зв'язки Західної України з Росією.— «Рад. Львів», 1946, № 2—3, с. 68—71.

* Більш детальна бібліографія праць вийшла окремим виданням. Див. «Іван Петрович Крип'якевич. Короткий бібліографічний покажчик», Львів, 1953, 23 с.

Чергові досліді над діяльністю Івана Федорова. Науковий збірник бібліотеки Академії наук УРСР, ч. I, К., 1946, с. 94—97.

Богдан Хмельницький. (К 290-літтю со дня смерті). «Львовская правда», 6 серпня 1947 р.

В ногу с жизнью. (О Львовском этнографическом музее АН УССР).— «Львовская правда», 26 серпня 1949 р.

Привлечь общественность к сбору документов и материалов о воссоединении украинских земель.— «Львовская правда», 19 серпня 1949 р.

Криваві вибори на Львівщині в 1897 році.— «Вільна Україна», 15 жовтня 1950 р.

На нових позиціях [в питаннях історіографії].— «Вільна Україна», 19 жовтня 1950 р.

Прикарпатське село в XVI столітті. (За архівними матеріалами Львівськ. філіалу Держ. іст. архіву УРСР).— «Вісник Акад. наук УРСР», 1950, № 12, с. 42—49.

Великий історичний акт. (До 297-ї річниці Переяславської Ради).— «Вільна Україна», 18 січня 1951 р.

Всі наші сили віддамо служінню Батьківщині.— «Вільна Україна», 1 квітня 1951 р.

З минулого Каховки.— «Вісник Акад. наук УРСР», 1951, № 4, с. 55—60.

На будівництві Каховського гідровузла.— «Радянська Україна», 5 жовтня 1951 р.

Українська республіканська конференція прихильників миру. (Промова), «Радянська Україна», 16 вересня 1951 р.; «Правда України», 16 вересня 1951 р.

Важливе дослідження з історії України. (Рец. на книгу О. О. Нестеренка «Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст.»).— «Вільна Україна», 12 листопада 1952 р.

Історія культури давньої Русі. (Рец. на книгу «История культуры древней Руси». Под общ. ред. акад. Б. Д. Грекова и проф. М. И. Артамонова, т. 1—2, М.—Л., изд-во Акад. наук СССР, 1951).— «Жовтень», 1952, № 5, с. 125—127.

На службі народу.— «Вільна Україна», 17 лютого 1952 р.

Против буржуазно-националистической фальсификации истории Украины.— «Львовская правда», 20 вересня 1952 р.

Богдан Хмельницький — поборник воз'єднання України з Росією, Львів, Кн.-журн. вид-во, 1953, 24 с.

Богдан Хмельницький — поборник воз'єднання України з Росією.— «Жовтень», 1953, № 10, с. 94—103; «Радянський студент», 10 і 17 грудня 1953 р.; «Ленінська молодь», 2 грудня 1953 р.

Воз'єднання України з Росією в 1654 році — здійснення прагнень і сподівань українського народу.— «Вільна Україна», 24 вересня 1953 р.

Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Нариси, К., 1953, 72 с.

Наш шлях освітлює вчення марксизму-ленінізму.— «Вільна Україна», 30 липня 1953 р.

Богдан Хмельницький, К., 1954, 536 с.

Богдан Хмельницький — видатний державний діяч і полководець.— В кн. 200-річчя воз'єднання України з Росією, К., 1954, с. 178—180.

Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори історії України.— В кн. Прокляті народом. Збірник, Львів, 1954, с. 174—183.

Велике свято. (До 15-річчя воз'єднання західних областей України з Радянською Україною).— «Вільна Україна», 31 жовтня 1954 р.

Навіки разом.— «Вільна Україна», 21 травня 1954 р.

Народна рада в Переяславі.— «Правда України», 18 січня 1954 р.

Наш почетный долг. (Ученые Львова в колхозах Брюховичского района).— «Львовская правда», 23 жовтня 1954 р. (У співавторстві з С. Пастернаком, В. Цибухом, М. Івасютою і В. Здуном).

Наша признательность. Трудящимся города Форт Шевченко Казахской ССР.— «Львовская правда», 14 травня 1954 р. (У співавторстві з М. Возняком і М. Матвійчуком).

Непорушна дружба.— «Колгоспне село», 21 січня 1954 р.

Нинішній день. (До 15-річчя воз'єднання Західної України з Радянською Україною).— «Вільна Україна», 3 вересня 1954 р.

Переяславська Рада.— «Вільна Україна», 18 січня 1954 р.

Про битву під Озерною.— «Вільна Україна», 23 травня 1954 р.

Роль Богдана Хмельницького в справі воз'єднання України з Росією.— В кн. Віковічна дружба народів-братів, К., 1954, с. 22—44.

Рец. на книгу: Історія Української РСР, т. I, К., Вид-во Акад. наук УРСР, 1953.— «Радянська Україна», 7 березня 1954 р. (У співавторстві з О. Мінхайловичем, С. Ковбасюком і В. Спичьким).

Этапы великой дружбы. Подготовили: И. Крипякевич, В. Грабовецкий, М. Ивасюта, М. Герасименко, И. Павлюк, П. Малый.— «Львовская правда», 15 січня 1954 р.

Навіки разом! (Економічний і культ розвиток Львівської обл.).— «Вільна Україна», 22 травня 1955 р.

На порозі восьмого століття.— «Жовтень», 1956, № 9, с. 94—106. (У співавторстві з Г. Ковальчаком).

Нариси з історії Львова, Львів, Кн.-журн. вид-во, 1956. (Розділ 2, § 2. Львів княжих часів, с. 20—31; Розділ 5, § 3. Досягнення львівських учених, с. 399—412. Параграф 3 розділу 5-го — у співавторстві з С. Гребінським і Є. Паперним).

Сторінки історії. До 700-річчя Львова.— «Вільна Україна», 30 травня 1956 р. сторінки історії. (До 700-річчя Львова).— «Радянська Україна», 27 жовтня 1956 р. (У співавторстві з Г. Ковальчаком).

Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590—1630 рр.).— 3 історії західноукраїнських земель, вип. I, К., 1957, с. 5—14.

Великий Жовтень і боротьба трудящих Західної України за возз'єднання (скороч. текст доповіді, зробленої на загальноміській ювілейній сесії, Львів).— «Вільна Україна», 29 жовтня 1957 р.

Праці німецьких славистів. (Нотатки про книги).— «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1957, № 3, с. 147.

Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького. (До 300-річчя з дня смерті). «УІЖ», 1957, № 1, с. 94—105.

З історії революційного руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріали (відп. ред. І. П. Крип'якевич), Львів, Кн.-журн. вид-во, 1957, 795 с.

Буржуазні націоналісти — фальсифікатори історії Радянської України. (Скороч. текст доповіді, зробленої на ювілейній науковій сесії у Львові).— «Вільна Україна», 9 січня 1958 р.

Бібліографія історії України в дожовтневий період.— «УІЖ», 1958, № 5, с. 166—170.

Суспільні науки — на рівень сучасних вимог і завдань.— «Вільна Україна», 15 травня 1959 р.

З приводу однієї замітки.— «УІЖ», 1959, № 3, с. 153.

Стан і завдання української сфрагістики.— «УІЖ», 1959, № 1, с. 115—119.

Поради тим, хто займається історико-краєзнавчими дослідженнями.— «УІЖ», 1960, № 3, с. 130—132.

Підробки документів Богдана Хмельницького.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 3 (41), с. 3—8.

Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). Упорядники: І. Крип'якевич та І. Бутич, К., вид-во Акад. наук УРСР, 1961, 740 с.

Нове видання книги про міста стародавньої Русі. (Рецензія на книгу М. М. Тихомирова «Древнерусские города», изд. 2-е, доп. и переработ., М., 1956).— «УІЖ», 1961, № 3, с. 126—127.

Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 5 (49), с. 7—10.

Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій, К., вид-во Акад. наук УРСР, 1962, 83 с.

Історична подія для України.— «Вісті з України», 1962, № 63.

Львівські бібліотечні знаки.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 2 (58), с. 7—10.

К вопросу о начале армянской колонии во Львове.— «Историко-филологический журнал Академии Арм. ССР», 1963, № 1, с. 163—171.

Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.).— «Іст. джерела та їх використання», вип. I, 1964, с. 263—267.

До питання про авторство листів Богдана Хмельницького.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 3 (65), с. 18.

Літописи XVI—XVII ст. в Галичині.— «Іст. джерела та їх використання», вип. I, 1964, с. 63—80.

Рец. на книгу М. Ю. Брайчевського «Коли і як виник Київ», К., вид-во АН УРСР, 1963.— «УІЖ», 1964, № 1, с. 139—150.

Топоніміка старого Львова.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 5 (67), с. 85—87.

Йосифінська (1785—1788) і Францісканська (1819—1820) метрики, перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів.— «УІЖ», 1965, № 11, с. 148—149.

Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. Лист до ред. «Українського історичного журналу», 1965, № 1, с. 158—159. Підписи: І. Крип'якевич, М. І. Марченко, А. О. Введенський та ін.

Листи Максима Кривоноса.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 2 (70), с. 57—61.

Скласти проект історичного атласа України.— «УІЖ», 1965, № 9, с. 105—106.

**Є. П. ТАЛАН. КОЛГОСПИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ПЕРІОД
ЗАВЕРШЕННЯ БУДІВНИЦТВА
СОЦІАЛІЗМУ,**

вид-во «Наукова думка», К., 1966, 157 с.

Комуністична партія, керуючись ленінським кооперативним планом, розв'язала найважче історичне завдання соціалістичної революції — переведення одноосібних селянських господарств на шлях соціалізму. Колгоспний лад показав свою нездоланну життєву силу як в роки мирного будівництва, так і в період Великої Вітчизняної війни. На його основі радянське селянство під керівництвом Комуністичної партії, з допомогою держави в короткий строк після закінчення війни відбудувало сільське господарство у районах, що зазнали фашистської окупації. Важливі заходи по зміцненню колгоспного ладу були здійснені в роки п'ятої і шостої п'ятирічок.

Соціально-економічні зміни у житті радянського села, успіхи колгоспного будівництва викликали посилений інтерес радянських істориків до розробки цієї теми. Адже питання розвитку соціалістичного сільськогосподарського виробництва, суспільних відносин на селі належать до найбільш складних, цікавих, а також недостатньо досліджених наукових проблем. На їх вивченні особливо позначився негативний вплив суб'єктивістських та волюнтаристських поглядів. В літературі, присвяченій радянському селу, висвітлюються головним чином окремі питання історії колгоспного ладу. Узагальнюючої праці про його розвиток в Українській РСР у роки п'ятої і шостої п'ятирічок до останнього часу не було. Саме тому книга Є. П. Талан привертає особливу увагу.

Структура книги дозволила автору розкрити основні економічні і політичні сторони розвитку і діяльності колгоспів у вказаний період. При написанні її Є. П. Талан широко використала й ввела в науковий обіг матеріали партійних і державних архівів та опубліковані джерела.

У першому розділі не тільки правильно показано становище в сільському господарстві України наприкінці четвертої і на початку п'ятої п'ятирічок, а й розкрито труднощі в його розвитку. На основі аналізу рішень вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС і жовтневого (1953 р.) Пленуму ЦК КП України висвітлені причини відставання в галузі сільського господарства та заходи економічного, політичного

і організаційного характеру, спрямовані на дальше піднесення колгоспного виробництва.

Другий розділ присвячено питанням організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Є. П. Талан показала, що тільки на основі широкої механізації та електрифікації можна домогтись неухильного збільшення сільськогосподарської продукції. Значну увагу приділено діяльності машино-тракторних станцій по впровадженню техніки у сільськогосподарське виробництво. Автором проаналізовані фактори, які обумовили реорганізацію МТС і перехід до продажу техніки колгоспам.

Однією з найважливіших умов економічного піднесення колгоспів було зміцнення їх досвідченими керівними кадрами і спеціалістами. В монографії узагальнюється позитивний досвід роботи райкомів і первинних партійних організацій по добору і вихованню кадрів, що забезпечило значне поліпшення їх якісного складу. На кінець 1958 р. в колгоспах України працювали 55 тис. спеціалістів сільського господарства. Близько 60 проц. керівників господарств мали вищу і середню освіту. Відповідна підготовка кадрів сприяла підвищенню рівня керівництва складним сільськогосподарським виробництвом. Автор не приховує і педоліків, допущених в роботі з кадрами в ці роки.

В рецензованій праці показано, що важливу роль відіграла допомога селянству з боку робітничого класу. Автор розповідає про велику політичну і трудову активність колективів підприємств тракторного і сільськогосподарського машинобудування республіки, про їх працю, спрямовану на збільшення випуску сільськогосподарської техніки. Широкого розмаху набуло шефство підприємств, наукових установ над сільгоспартілями. Характерним було не тільки посилення матеріально-технічної допомоги колгоспам, а й широкое розгортання соціалістичного змагання робітничих колективів за впровадження промислової культури праці в сільськогосподарському виробництві, за озброєння трудівників села технічними знаннями. Посилення шефської допомоги міста селу сприяло дальшому творчому розвитку економічних, політичних і культурних зв'язків між ними, зміцненню союзу робітників і селян, який В. І. Ленін називав найчудеснішою в світі силою.

Позитивною рисою дослідження є широкий показ творчої ініціативи й трудово-ентузіазму колгоспного селянства, зростання активності рядових колгоспників у

розв'язанні корінних питань артільного господарства. Абсолютна більшість трудівників села включалась у соціалістичне змагання за дострокове виконання взятих зобов'язань. Є. П. Талан показала, що при соціалізмі самовіддана праця властива не лише окремим передовикам, а й великим колективам трудівників села. Цікавий матеріал наводиться про змагання українських хліборобів з працівниками соціалістичних полів Російської Федерації та інших братніх республік. В ході його відбувався всебічний обмін кращим досвідом, розширювалась товариська взаємодопомога у здійсненні завдань розвитку сільськогосподарського виробництва. А це, природно, вело до дальшого зміцнення дружби між соціалістичними націями, їх згуртованості в боротьбі за утвердження комуністичних ідеалів.

Внаслідок піднесення продуктивності праці, зростання сільськогосподарської продукції і підвищення закупочних цін значно збільшились грошові доходи колгоспів. Переважну більшість цих коштів вони одержували від реалізації продуктів, проданих державі. Зростали неподільні фонди артілей. Так, наприклад, на кінець 1958 р. ці фонди колгоспів України становили 39 199 мільйонів карбованців, тобто зросли в порівнянні з 1950 р. в 5,6 раза.

Розвиток колгоспного ладу, зміцнення економіки сільгоспартілей у 1951—1958 рр. створили передумови для дальшого зростання добробуту і культурного рівня трудівників села. Про те, як відбувався цей процес, розповідається в третьому розділі книги. Введення шомісячного грошового авансування колгоспників стало одним з факторів, який сприяв зміцненню трудової дисципліни, підвищенню продуктивності праці. Великий інтерес викликають дані про виплати і пільги, які одержали у 1951—1958 рр. колгоспники республіки із суспільних фондів споживання, про соціальне забезпечення членів артілей, про житлове будівництво на селі.

Позитивною рисою книги є те, що в кожному її розділі показана діяльність місцевих партійних організацій і всієї Комуністичної партії України. При цьому аналізується процес розвитку і зміцнення колгоспних партійних організацій, які є

безпосередніми організаторами трудівників села в боротьбі за піднесення сільського господарства.

Узагальнення і висновки, зроблені автором, підтверджують, що колгоспна форма цілком відповідає рівневі і потребам розвитку сучасних продуктивних сил на селі. Ці висновки дозволяють з наукових позицій обгрунтувати безпідставність «теорії» переростання колгоспів у радгоспи.

В рецензованій книзі є окремі недоліки. Є. П. Талан ставила мету: дослідити розвиток колгоспного ладу на Україні в період завершення будівництва соціалізму. Проте в роботі відсутня загальна характеристика цього періоду. Не сказано, чому дослідження обмежено 1951—1958 роками.

Перший розділ монографії має назву «Стан сільського господарства республіки в 1951—1953 рр.» На нашу думку, цей розділ слід було б назвати «Стан сільського господарства республіки на кінець четвертої п'ятирічки» і вмістити в ньому відповідний матеріал включено до 1950 р.

На стор. 43—44 йдеться про роботу по електрифікації села. Аналізуючи її, автор вважає, що головним злом була незначна потужність сільських електростанцій, недостатнє їх використання. Ця думка потребує уточнення. В досліджуваній автором період проводилась неправильна лінія на будівництво дрібних, малопотужних сільських електростанцій. Заборонялось приєднувати колгоспи до магістральних ліній електропередач. А це, безперечно, породжувало труднощі в електрифікації села, обмежувало можливість використання електроенергії на виробничі потреби.

Слід було б більше зупинитись на висвітленні недоліків, допущених під час укрупнення колгоспів на початку 50-х років. Відомо, що в деяких районах республіки укрупнення проводилось без достатнього вивчення справи.

Бажано ширше висвітлити питання про форми і методи ідейно-виховної роботи на селі. Це можна було б зробити за рахунок деякого скорочення викладу цифрового матеріалу.

В цілому рецензована праця справляє позитивне враження і є цінним дослідженням важливої проблеми.

В. І. ЮРЧУК, Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН

ВОЛОДИМИР ЗАМЛИНСЬКИЙ.

КАРАЮЧА ЗЕМЛЯ,

вид-во «Каменяр», Львів, 1965, 260 с;

Л. СТЕПАНОВ. ДО ІСТОРІЇ

АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ

НА РОВЕНЩИНІ (1941—1944 рр.),

вид-во «Каменяр», Львів, 1966, 110 с.

Про героїчну боротьбу партизанів і підпільників в західних областях України в роки Великої Вітчизняної війни написано

вже чимало книг. Проте майже всі вони мають мемуарний характер і, як правило, розповідають про окремі події або окремі партизанські загони чи підпільні організації.

У зв'язку з цим вшпиктової уваги заслуговують недавно опубліковані Львівським видавництвом «Каменяр» книги наукових працівників обласних архівів В. О. Замлинського і Л. С. Степанова. Ці книги по суті є першими узагальнюючими дослідженнями з історії антифашистської боротьби в

західних областях України. Вони написані на архівних та літературних джерелах, документах та матеріалах центральних і обласних партійних та державних архівів. Більшість з цих матеріалів вперше вводиться в науковий обіг.

Структура обох книг побудована в основному вдало. Всі події подаються в хронологічній послідовності. Але для читача було б зручніше, якби Л. С. Степанов у своїй книзі дав назви розділів, а не позначив їх цифрами чи зірочками. Крім того, матеріал про діяльність антифашистського підпілля в м. Сарнах на чолі з М. К. Фідаровим краще було б подати не в кінці книги, а там, де йде мова про діяльність Сарненського підпільного райкому партії та інших організацій даного району.

Домінуюче місце в обох книгах займає матеріал про партійне підпілля і партизанську боротьбу. Автори досліджують виникнення та діяльність партійних і антифашистських організацій та груп, партизанських загонів, розкривають процес і специфіку становлення і розвитку партизанського руху на Волині і Ровенщині. Наведені авторами матеріали спростовують вигадки буржуазних фальсифікаторів історії про те, що на західноукраїнських землях нібито не було широкого народного руху проти окупантів та їх посібників, що начебто партизанський рух в тилу гітлерівських військ виник не раніше, ніж населення переконалось у неможливості жити під пануванням гітлерівців. Автори переконливо показують, що антифашистська боротьба на Волині і Ровенщині почалась з перших днів гітлерівської окупації. Вона була яскравим виявом безмежної любові радянських людей до своєї соціалістичної Батьківщини і бажання віддати все на захист своєї свободи і незалежності.

Заслугою авторів є те, що вони вперше розповіли про нові, маловідомі підпільні організації і групи та їх учасників. Так, завдяки праці Л. С. Степанова поширюються наші відомості про героїчну боротьбу ровенських підпільних антифашистських організацій на чолі з М. М. Остафовим і П. М. Мирющенком. Новою для читачів є розповідь про діяльність підпільних райкомів партії і комсомолу, а також десятків інших підпільних організацій і груп на Ровенщині.

Багато нових підпільних організацій і груп, а також активних учасників боротьби згадав у своїй книзі і В. О. Замлинський. Проте йому слід було б повніше розкрити діяльність районних партійних і комсомольських комітетів та деяких підпільних організацій і груп.

Обидва автори подають нові матеріали про зв'язок підпільних антифашистських організацій з партизанськими загонами, про допомогу підпільників партизанам, про переростання підпільних організацій і груп в партизанські загони, про діяльність Ро-

виського підпільного обкому партії на чолі з В. А. Бегмою і Волинського підпільного обкому партії на чолі з О. Ф. Федоровим, про зв'язки і допомогу населення партизанам та підпільникам, про допомогу та керівництво народною боротьбою з боку ЦК КП(б)У.

Великий інтерес викликають матеріали про саботаж населенням заходів окупантів, про ухиляння його від поїздки на каторжні роботи в Німеччину та інші форми народного опору. Л. С. Степанов розповідає про допомогу радянським військам під час оборонних боїв з боку місцевого населення, яке підбирало і доглядало тяжко поранених радянських воїнів, організувало втечі з таборів військовополонених тощо.

Автори викривають також мерзенне обличчя українських буржуазних націоналістів, які вірою і правдою служили фашистським окупантам. В книзі В. О. Замлинського подаються цікаві матеріали про народну партизанську творчість, яка відображала трагізм ворожої окупації, героїку всенародної боротьби і була разом з тим гострою ідеологічною зброєю в руках партизанів і підпільників.

Обидві книги написані на високому ідейно-теоретичному рівні, дохідливою популярною мовою і читаються з великим інтересом.

Проте в рецензованих працях є і певні недоліки. Розповідаючи про конкретні події з історії боротьби антифашистського підпілля, автори далеко не завжди вказують дати і місця подій, багато наводять прізвищ без ініціалів, трапляються фактичні помилки, неправильні формулювання, неповне висвітлення деяких подій. У книзі В. Замлинського на стор. 56 згадується про спеціальну постанову ЦК КП(б)У по організації боротьби в тилу ворога, що документами не стверджується. На стор. 87 подається неповний склад нелегального ЦК. На стор. 102 автор неправильно пов'язує можливість розгортання партійної роботи в партизанських загонах з обов'язковою участю в ній спеціального уповноваженого ЦК КП(б)У. Відомо, що сотні партизанських загонів і підпільних організацій розгортали і вели довгий час роботу, не маючи зв'язку з «Великою землею». На стор. 165 автор помилково зводить керівництво Ровенським підпіллям лише до Т. Ф. Новака. Правильно викладено це питання в книзі Л. Степанова, який показує, що в Ровно існували паралельно три підпільні організації на чолі з М. М. Остафовим, П. М. Мирющенком та Т. Ф. Новаком, які самостійно діяли і були зв'язані з спеціальним загonom Д. М. Медведєва.

Трапляються розходження в датах окремих подій. Так, В. О. Замлинський на стор. 166 пише, що розвідник Микола Кузнецов разом з М. Гнидюком, М. Струтинським, М. Шевчуком вбили на вулиці Ровно міністерського радника доктора

Ганса Гелля і фашистського чиновника Адольфа Вінтера 20 червня 1943 р. А. Л. С. Степанов в своїй книзі (стор. 92) говорить, що ця подія відбулась в середині вересня 1943 р.

В книзі Л. С. Степанова на стор. 20 говориться про те, що в липні 1941 р. на Ровенщину прибув із спеціальним завданням Київського обкому партії т. Шпарага, але автор не пояснює, з яким завданням він направлявся і що зробив. Автор також не розкриває змісту діяльності в Ровенській області комуністів Є. З. Буніна, Г. І. Михайлевича та ін., надісланих ЦК КП(б)У для створення підпільного обкому партії. Широко висвітлюючи зв'язки підпільних організацій Ровно з партизанським загonom під командуванням Д. М. Медведа, Л. С. Степанов не показав контактів підпільників м. Ровно з Ровенським підпільним обкомом партії. На стор. 60 автор пише, ніби фашистські окупанти розповсюджували на Україні провокаційну листівку за підписом «Командуючого армією прориву» в липні 1943 р., в дійсності,

як про це свідчить на ній дата, ця листівка розповсюджувалась в квітні 1943 р. Помилково зазначається, що м. Київ було визволено 7 листопада 1943 р.

Бажано було б, щоб автори значно ширше показали в своїх працях роль підпільної партизанської преси. Відомо, що Ровенський підпільний обком, крім газети «Червоний прапор», видавав газету «Червоний штандарт» польською мовою, а в ряді районів Ровенщини підпільні райкоми партії видавали районні газети.

Незважаючи на відмічені недоліки, дослідження В. О. Замлинського і Л. С. Степанова є певним кроком у висвітленні героїчної боротьби нашого народу проти фашистських окупантів і заслуговують на повне схвалення. Видання таких праць, поряд з публікацією партійними і державними архівами документальних збірників, є важливим і необхідним завданням істориків-архівістів.

П. М. КОСТРИБА, І. І. СЛИНЬКО

*Р. МИХНЬОВ. НЕОКОЛОНІАЛІЗМ
БУДЕ ЗНИЩЕНО,
вид-во «Знання», К., 1965, 46 с.*

*А. СИДОРУК. АНГОЛА
РОЗБИВАЄ КАЙДАНИ,
Політвидав України, К., 1965, 41 с;*

*В. ЩЕРБАК. ЗАХІДНОНІМЕЦЬКІ
МОНОПОЛІЇ В АФРИЦІ,
Політвидав України, 1965, 84 с.*

Одним із знаменних явищ нашої сучасності є могутнє піднесення національно-визвольного руху, що змітає з поверхні земної кулі наймерзенніший витвір капіталізму — колоніальну систему. У цій боротьбі пригноблених народів, що скидають кайдани колоніального рабства, чільне місце належить народам африканського континенту. За останні роки на політичній карті світу з'явилося більше ніж 50 нових держав, з них понад 30 — в Африці. Саме тому радянський читач з інтересом зустрічає книжки про революційну боротьбу африканських народів.

Політвидав України і видавництво «Знання», йдучи назустріч запитам трудящих, видали у 1965 р. ряд брошур, присвячених Африці. В них викриваються підступні дії імперіалістичних хижаків, насамперед монополій США, спрямовані на збереження колоніальної системи експлуатації.

Брошура Р. Михньова «Неоколоніалізм буде знищено» на численних прикладах доводить, що завоювання політичної незалежності ще не розв'язує цілком проблеми досягнення справжньої незалежності. Автор показує, що неоколоніалізм Сполучених Штатів Америки важким тягарем ля-

гає на плечі африканців. Розміри капіталовкладень США в Африці (урядових і приватних) зросли з 2 млрд. доларів у 1959 р. до 3 млрд. доларів на початок 1962 р. Брошура, яка розвінчує колоніалізм у всіх його проявах, має, проте, істотний недолік: у ній, на жаль, не показано боротьбу мас проти неоколоніалізму в конкретній формі. Мало сказано в книзі про конференції народів Африки, участь їх представників у форумах народів Азії та Африки, діяльність Організації африканської єдності і нарешті про використання африканськими прогресивними діячами трибуни Організації Об'єднаних Націй.

Брошура А. Сидорука «Ангола розбиває кайдани» висвітлює героїчну боротьбу трудящих Анголи проти португальських колонізаторів. В невеличкій за обсягом книжці автор докладно розповідає про жорстоку систему експлуатації анголезців португальськими плантаторами і чиновниками — «громадські роботи», контракцію та «волонтерство», засновані на примусовій праці, батогах та в'язниці. Португальська Ангола, пише автор, це 1,4 млн. га родючих земель, загарбаних колонізаторами, 1 лікар на 25 тис. жителів та 1 лікарня на 280 тис. і понад 99% неписьменних, це люті розправи таємної політичної поліції (ПІДЕ) з діячами визвольного руху і 72% видобутку алмазів у капіталістичному світі.

На численних фактах показано, що для анголезців єдиним виходом з становища була збройна боротьба. Перші постріли патріотів Анголи пролунали в ніч з 4 на 5 лютого 1961 р. у місті Луанді. Цей день став поворотним в житті країни. За 4 роки розрізнені загони патріотів злились у національно-визвольну армію Анголи, яка

здає дошкульних ударів війську португальських колонізаторів. Патріотична організація «Народний рух за визволення Анголи» впевнено скеровує народ по шляху до свободи і незалежності.

Написана живою мовою, добре аргументована брошура, проте, в дуже загальній формі подає історію підкорення Анголи португальцями, слабо висвітлює допомогу, яку дістає населення її від інших країн Африки, а також підтримку демократичними колами світу боротьби анголезців.

Однією з головних сил новітнього колоніалізму є Федеративна Республіка Німеччини. Розкриття форм і методів неокolonіалістської політики Бонна присвячена брошура В. Щербака «Західнонімецькі монополії в Африці». На цікаво підбраному матеріалі автор показує, як концерни ФРН, прикриваючись лозунгами «допомоги» і «рівноправного співробітництва», рвуться на африканський континент, щоб прибрати до рук багаті джерела сировини, ринки для збуту своїх промислових товарів, вигідні сфери розміщення капіталів. Так, якщо в 1950 р. експорт ФРН до країн Африки становив у грошовому обчисленні 299,1 млн. марок, а імпорт — 1032,1 млн. марок, то в 1964 р. експорт з ФРН зріс до 2997,7, а імпорт — до 4423,7 млн. марок.

З інтересом читаються сторінки, на яких автор розповідає про витончені форми і методи неокolonіалістської експансії західнонімецького монополістичного капіталу в молоді африканські держави. У Бонні враховують велику потребу африканських країн в інженерно-технічних і адміністративних кадрах, а тому, готуючи спеціалістів для цих країн, західнонімецькі монополісти мають на меті створення там соціальної опори для розширення свого політичного впливу. Технічна «допомога» приводить до все більшої активізації боннських «радників» у різних галузях громад-

ського життя: в радіомовленні, пресі, кіно тощо. В ряді африканських держав створено так звані «німецькі інститути культури», що стали центрами неокolonіалістської пропаганди.

Численні факти, що їх наводить автор, свідчать про грабіжницький характер торгівлі ФРН з африканськими країнами, про пряму або посередню участь Бонна у воєнно-політичних акціях країн НАТО, спрямованих на придушення національно-визвольного руху африканських народів. Автор слушно робить висновок, що експансія монополістичного капіталу ФРН являє собою серйозну загрозу для всіх народів Африки.

На жаль, брошура В. Щербака не позбавлена окремих недоліків. Автору слід було б підкреслити, що особлива агресивність імперіалізму ФРН зумовлена його тісними зв'язками з американським імперіалізмом, адже саме капітал США є ударним загоном неокolonіалізму. Крім того, з поля зору автора випала боротьба прогресивних сил молодих країн Африки проти експансіоністських намагань Бонна.

У брошурі є ряд неточностей, мовних огріхів тощо. Так, на стор. 25 сказано, що «доктрина Хальштейна» була проголошена в 1952 р., а насправді це сталося в 1955 р., на стор. 11 зазначається, що у ФРН зараз, як і раніше, існує концерн «І. Г. Фарбеніндустрі», в дійсності там залишилися тільки спадкоємці цього концерну і т. д.

В цілому ж брошура В. Щербака заслуговує позитивної оцінки і, безумовно, викличе живий інтерес широкого кола читачів.

Видання праць про молоді незалежні країни, в яких викривається неокolonіалізм, висвітлюється боротьба проти нього — важлива і потрібна справа.

В. Н. ГУЛЕВИЧ, В. М. ЗАЙЦЕВ

А. Н. ШЛЕПАКОВ. ИММИГРАЦИЯ И АМЕРИКАНСКИЙ РАБОЧИЙ КЛАСС В ЭПОХУ ИМПЕРИАЛИЗМА,

изд-во «Мысль», М., 1966, 500 с.

Американську націю з цілковитою підставою називають «нацією націй» або «нацією іммігрантів». Віддавна й до наших днів американське населення живиться й поповнюється з різних джерел — країн, що віддали Америці свій «надлишок» населення. Наслідки включення цього багатомільйонного потоку в економічне й суспільно-політичне життя Сполучених Штатів надзвичайно різноманітні.

Імміграція у різних її аспектах останніми роками привертала увагу радянських дослідників. Але першим фундаментальним дослідженням у цій галузі, що охоплює

проблему загалом і ґрунтується на аналізі багатьох джерел, є книга А. М. Шлепакова. Автор уважно опрацював твори своїх попередників, належно оцінивши вклад кожного з них у розв'язання проблеми, використав чимало матеріалів з архівів СРСР і США, преси й документально-статистичних видань — в результаті чого створив оригінальне дослідження, насичене різноманітними фактами з минулого й сучасного робітничої імміграції в Сполучених Штатах.

Книга носить полемічний характер, вона піддає критиці американську буржуазну історіографію та деякі її оцінки.

Ретельно вивчивши спадщину марксизму-ленінізму щодо імміграції, А. М. Шлепаков правильно оцінив основні лінії в дослідженні надзвичайно широкій проблемі. Простеживши динаміку цього проце-

су, соціальний і професіональний склад переселенців, він визначив роль трудової імміграції у формуванні й поповненні робітничого класу США на різних етапах.

Наведені автором дані створюють різьку картину нової фази «великого переселення народів», що почалося на рубежі ХІХ—ХХ ст. На початку нинішнього століття в окремі роки число іммігрантів перевищувало мільйон чоловік, а головним джерелом їх поповнення стали країни Східної і Південної Європи.

У книзі проаналізовано причини масового виїзду гнаних і голодних людей, зокрема детально схарактеризовано умови, що склалися на західноукраїнських землях, звідки у ті роки вирушали за океан тисячі емігрантів. Це були переважно пролетарі, праці, розуму й енергії яких Сполучені Штати багато чим зобов'язані своєю індустріальною могутністю: в ряді основних галузей економіки, як показано в книзі, «нові» іммігранти становили понад половину робочої сили.

Спад імміграційної хвилі, що настав під час першої світової війни, тривав у 20-і й 30-і роки. Трохи збільшилась імміграція в післявоєнний час й становить щорічно протягом останнього десятиріччя 250—300 тис. чоловік. У книзі відображено динаміку соціального й професійного складу іммігрантів. Значне місце відведено їх розселенню, розподілу між різними галузями економіки, особливо їх соціально-економічному становищу. Причому все це показано не статично, а в процесі змін, викликаних також науково-технічною революцією. Такі зміни, хоч і привели до певного нівелювання соціального статусу й життєвого рівня «корінних» та іммігрантів, однак вони аж ніяк не означали, що ці останні могли досягти вищих щаблів соціальних сходів.

Книга переконливо показує, що «пришельці», особливо «кольорові», як і завжди, належать до найменш забезпечених, найбільш дискримінованих шарів. У цьому — як підтверджують численні факти — заінтересований насамперед «великий бізнес», економічно й соціально: дискримінація приносить не тільки пряму матеріальну користь, але й допомагає монополіям роз'єднувати робітничу масу.

В рецензованій праці докладно розглянуто політику правлячих кіл щодо імміграції та еволюцію цієї політики. Розкрито глибокі мотиви, що зумовили еволюцію. На початку 20-х років, після перемоги Жовтня та революційних потрясінь у Європі настало закріплене в законах скорочення загальних масштабів імміграції та було введено принцип національно-расової «селекції».

Приймаючи висунуті радянським дослідником Е. Плетньовим суто економічні мотиви, що привели до такого рішення, А. М. Шлепаков істотно доповнює їх. Він доводить, що зміна імміграційної політики багато в чому пояснювалася соціально-

політичними причинами, насамперед страхом володарів Америки перед революційними ідеями та потенціальними носіями революції — європейськими іммігрантами. Питання еволюції імміграційної політики й законодавства, внутріполітична боротьба навколо цієї проблеми в конгресі й поза його стінами викладені особливо вдало й всебічно, з використанням багатьох архівних джерел. Особливо це стосується періоду діяльності адміністрації Вільсона й Куліджа, а також останніх 20 років американської історії.

Автор переконливо показав, що поступова і неповна відмова у новому законі 1965 р. од найбільш потворних положень зумовлена натиском демократичних сил, боротьбою за громадянські права та загальним піднесенням міжнародного вільного руху.

Ще одну важливу проблему висвітлив А. М. Шлепаков — взаємодію трудової інтелігенції з організованим робітничим рухом, виділивши в цьому кілька аспектів. Один з них — ставлення американських робітничих організацій і партій до імміграційної проблеми загалом. Американська федерація праці, виходячи з своєї «аристократичної» концепції, настійно вступала за обмеження імміграції, підтримуючи шовіністів та «рестрикціоністів» («обмежувачів»). Таку ж позицію поділяли правоцентристи в Соціалістичній партії Америки.

Американці, вихідці з інших країн, відіграли величезну роль у робітничому русі. Автор показує це на прикладі таких великих виступів, як страйк у Лоуренсі 1912 р., забастовка сталеплавильників 1919 р., страйковий бої трудящих-мексиканців післявоєнного періоду, рух солідарності з Країною Рад у роки післяжовтневого піднесення й другої світової війни.

Дедалі більше іммігрантів залучалося до профспілок, відчутною стала їхня участь у діяльності Соціалістичної партії Америки, а пізніше — в комуністичному русі. У книзі розповідається і про вклад робітників-іммігрантів у різні форми демократичного руху: товариств взаємодопомоги, культурно-освітніх організацій. Плідною й активною була діяльність українських демократичних організацій. Автор називає імена багатьох стійких борців за робітничу справу, вихідців з іммігрантського середовища.

Разом з тим слід зазначити, що автор тверезо оцінює обстановку й, не зменшуючи об'єктивних труднощів, що стояли перед робітничим класом внаслідок різномірності національних груп, показує, якими шляхами їх було подолано. Це тим більш важливо, що подібні перешкоди існують і сьогодні. Правлячі кола країни «підготовують» реакційні елементи з національних груп, і в книзі вірно розкрито роль, відведену цим елементам у зовнішньополітичних, антикомуністичних кампа-

ніх, зокрема в так званих «тижнях визволення».

В дослідженні такої багатопланової теми, як роль робітничої імміграції, перед автором постали значні труднощі, одна з яких — правильне дотримання пропорцій. Загалом А. М. Шлепаков розв'язав це завдання, хоч імміграційну політику правлячих класів та імміграційне законодавство висвітлює надто детально. Можливо, слід було більше уваги приділити асимілятивному процесу, його конкретним проявам.

Книга лише побіжно говорить про вклад вихідців з інших країн у створення американської культури. Крім того, імміграція, безперечно, впливала на соціально-економічне й політичне життя не тільки США, але й тих держав, що «віддали» своїх громадян-іммігрантів. Варто б, зокрема, розповісти про вплив масового переселення на таку, наприклад, країну, як Італія, де робітнича імміграція є давньою болючою проблемою. Цікаво б дізнатися, яка позиція щодо цього питання італійських профспілок і Комуністичної партії.

В I розділі монографії значну увагу приділено спробам відомого американського сенатора Г. К. Лоджа обмежити імміграцію. Однак показано що діяльність надто неповно, не сказано зокрема про те, що Лодж як один з найближчих друзів президента Т. Рузвельта був активним учасником групи «імперіалістів», які мали величезний вплив на політику США.

Хоч і подекуди, але трапляються в книзі фактичні неточності. Так, відомий сенатор-республіканець Том Коннеллі ніколи не був демократом. Спірне написання деяких імен і географічних назв. І зовсім непробачно, що така солідна монографія позбавлена покажчика. Це — закид і автору, і видавництву.

М. М. ШТРАНГЕ. ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ РОССИИ В XVIII В.,

изд-во «Наука», М., 1965, 308 с.

Історія суспільно-політичної думки і суспільного руху в Росії XVIII ст. недостатньо вивчена в дореволюційній і радянській історіографії. Основну увагу дослідників привертала творча спадщина представників дворянства. До речі, ця спадщина збереглася в архівах набагато краще за матеріали про життя й діяльність представників різночинної інтелігенції. Тут є праці, присвячені вивченню суспільно-політичних і наукових поглядів деяких відомих представників різночинної інтелігенції (наприклад, Я. П. Козельського, С. Ю. Десницького, О. Я. Поленова, І. А. Третякова та ін.), однак історія різночинної інтелігенції у XVIII ст. загалом, як певний етап у розвитку суспільного руху в Росії, була не вивчена. Тому опублікування рецензо-

в Праця А. М. Шлепакова ставить ряд питань, пов'язаних з дальшим дослідженням імміграційної проблеми. Цікаво було б продовжити вивчення ролі імміграції в історії Канади, латиноамериканських країн, Австралії, населення яких здебільшого формувалося за рахунок припливу зовні. Заслужовує на увагу минуле й сучасне ядро найбільших національних груп у США. Досі у нас знайшла висвітлення тільки історія ірландської й німецької імміграції у нещодавно надрукованої праці Ш. А. Богіної та української — в раніш виданій книзі А. М. Шлепакова. До того ж, ці праці не охоплюють новітнього періоду. Потребує дальшої розробки роль імміграції у створенні американської культури.

Монографія А. М. Шлепакова є серйозним кроком у висвітленні однієї з кардинальних проблем американської історії, що торкається історичної долі багатьох десятків мільйонів людей. Автор не тільки детально дослідив епоху імперіалізму, але й дав загальну картину імміграційного процесу за три попередні сторіччя переселенського руху в Америку. Усі найважливіші аспекти даної теми — соціальний, політичний, економічний, правовий — показано на широкому історичному фоні, завдяки чому читач має можливість бачити зв'язок імміграційної проблеми з найспірнішими сторонами соціально-економічного й політичного життя США. Книга написана простою чіткою мовою.

Все це дає підставу зробити висновок, що нова монографія А. М. Шлепакова — серйозного радянського спеціаліста в галузі історії США — свідчить про творчий успіх дослідника, який збагатив марксистську науку фундаментальною й цікаво написаною працею.

О. О. ФУРСЕНКО

ваної монографії М. М. Штранге — своєчасна, давно назріла справа, вона заповнює істотну прогалину в науці.

Автор розглядає широке коло проблем: походження й склад різночинної інтелігенції, роль вищих учбових закладів (Академія наук з її гімназією, Московський університет, Академія мистецтв, медико-хірургічні школи) у її формуванні, а також діяльність представників різночинної інтелігенції в кадетських корпусах, Сенатській канцелярії, Академії наук і Московському університеті та їх зв'язки з читачами. Спеціальний розділ монографії присвячений вивченню політики абсолютистської монархії щодо інтелігенції, а також тих заходів, які в 70-х роках XVIII ст. послабили діяльність представників просвітництва в Росії.

В результаті багаторічної копінткої праці в архівах і бібліотеках М. М. Штранге майже по зернині зібрав численні дані про багатьох діячів російського просвіти-

тельства і показав початковий етап формування буржуазної ідеології.

Великою заслугою автора є виявлення досі невідомих цінних фактів з життя й діяльності багатьох сотень представників різночинної інтелігенції. М. М. Штранге переконливо довів, що основну масу різночинної інтелігенції становили діти незаможних верств населення — солдатів, козаків, дрібних канцелярських службовців, нижчого духовенства. Саме вони, незважаючи на тяжке матеріальне становище і необхідність подолання тих перепон та рогаток, які ставив їм на шляху до знань феодально-кріпосницький лад Росії, були провідниками прогресивних ідей у галузі просвітництва (стор. 69 та ін.).

Значний науковий інтерес становлять спостереження про складання в 50—60-х роках XVIII ст. значного прошарку різночинної інтелігенції, діяльність якої, на думку автора, була початковим періодом епохи Просвітництва в Росії (стор. 5). Великий за обсягом конкретний матеріал рецензованого видання ґрунтовно підкріплює цю важливу тезу.

Вихована в душі ідеалів великого російського ученого М. В. Ломоносова, різночинна інтелігенція внесла великий вклад у розвиток освіти, науки і культури в Росії, стала значною громадською силою, вплив якої на російське суспільство дедалі зростав (стор. 75). Деякі представники «ломоносовського племені» не тільки виступали палкими поборниками освіти народу, але й критикували в своїх творах феодальну ідеологію та релігію, були провідниками буржуазних поглядів у ряді важливих питань філософії, політики, моралі. Для розвитку національної культури і пропаганди нової буржуазної ідеології різночинна інтелігенція писала книги, складала учбові посібники, перекладала на російську мову твори провідних мислителів Західної Європи — Вольтера, Руссо, енциклопедистів та інших, намагалася розповсюджувати свої твори не тільки серед купецтва, а й серед чиновників, міщан, нижчого духовенства, дрібнопомісного дворянства і навіть письмених селян.

Важливе значення має висновок М. М. Штранге про те, що за умов піднесення класової боротьби в Росії в 60—70-х роках XVIII ст. уряд Катерини II перейшов від політики «освіченого абсолютизму» до політики відкритого зміщення дворянської диктатури, шляхом різних репресій різко обмежив зростання різночинної інтелігенції й утруднив діяльність кращих її представників. Водночас завдяки деяким урядовим заходам зростала дворянська інтелігенція, кращі представники якої (О. М. Радішев та ін.) були зв'язані з просвітительським рухом, що його підняла різночинна інтелігенція в 50—70-х роках XVIII ст. (стор. 272, 273).

Науковою заслугою М. М. Штранге є те, що йому вдалося розкрити глибокі зв'язки між представниками російської і

української різночинної інтелігенції та показати ту величезну роль, яку відіграли вихідці з України в розвитку культури і передової громадсько-політичної думки в Росії у XVIII ст. Наведені автором численні факти свідчать, що в 50—70-х роках XVIII ст. чимало вихованців Київської академії, які здобули ґрунтовну на той час підготовку, особливо з латини, для завершення вищої освіти переходили до Академічного й Московського університетів, медичних шкіл Петербурга й Москви та інших вищих учбових закладів столиць (стор. 20—27). Вихідцями, головним чином, з небагатих сімей українських козаків та бідних сільських священників були російські учні: математик і філософ-матеріаліст Я. П. Козельський, правознавець С. Ю. Десницький (стор. 85—92, 128—131, 142—144, 194—198), медики П. І. Погорецький, Н. М. Максимович, О. Ф. Шафонський (стор. 60, 69), учень М. В. Ломоносова, викладач «російського штиля» Л. І. Січкарьов (стор. 98—101), письменники Ф. О. Емін і В. Г. Рубан (стор. 105—108, 119), перекладачі І. Г. Туманський, Н. Н. Мотоніс, Г. В. Козицький, І. У. Ванслов (стор. 131—139, 144—149) та багато інших, які сприяли розвиткові російської культури і передової громадської думки. Однією з безсумнівних позитивних якостей праці М. М. Штранге є її жвава соковита літературна мова.

Але цікаве дослідження М. М. Штранге не позбавлене і від деяких недоліків, одним з яких є недостатнє висвітлення складного й суперечливого процесу формування різночинної інтелігенції та її ідеології. Так, М. М. Штранге кілька разів правильно відзначив наявність певних розходжень у поглядах окремих представників різночинної інтелігенції на ряд важливих питань щодо їх світогляду, вказав на існування кількох течій серед різночинців (наприклад, на стор. 4, 5, 101, 108, 111, 197, 198, 269) і пов'язував це з тим, що різночинна ідеологія відбивала «настрої різних, часом антагоністичних прошарків непривілейованого населення».

Різночинців «згуртував властивий всім їм буржуазний напрям мислення» (стор. 108). Однак далі констатації цих вірних положень автор чомусь не пішов і не намагався уточнити, інтереси яких верств населення Росії відбивала та чи інша течія різночинної інтелігенції, чим, наприклад, пояснювалася помірність поглядів С. Ю. Десницького, Я. П. Козельського в селянському питанні і т. ін.

Інший приклад. У вступі до книги М. М. Штранге звернув увагу читачів на те, що нова, різночинна, інтелігенція, проникнута передовими ідеями Просвітництва, була змушена заробляти собі на життя службою в установах, які обслуговували потреби абсолютистської дворянської монархії, і вбачав у цьому одну з характерних для тієї епохи суперечностей (стор. 4). Однак у наступному викладі

матеріалу це правильне зауваження, на нашу думку, автор недостатньо враховує. В результаті він подекуди переоцінює ступінь самостійності в діях представників різночинної інтелігенції, слабо враховуючи їх службовий стан і вплив на їх погляди й вчинки ідей так званого «просвіченого абсолютизму», що їх Катерина II та її близьке оточення не тільки поділяли в теорії, але частково намагалися в 60—70-х роках XVIII ст. впровадити в життя¹. Це зауваження особливо стосується трактування автором діяльності статс-секретаря Катерини II Г. В. Козицького, якому імператриця доручила контролювати діяльність перекладачів у Росії (стор. 137—139). Зокрема, слід було б підкреслити, що більшість представників російського Просвітництва, починаючи з М. В. Ломоносова та його учнів, значною мірою ідеалізувала дії «просвіченої монархії» і переоцінювала роль науки й освіти в зміні суспільно-політичних порядків у Росії, у чому проявилася характерна для тієї епохи класова обмеженість цієї течії суспільно-політичної думки. Необхідно було також пояснити читачеві, який смисл вкладали представники різночинної інтелігенції у фразу «бути корисним суспільству» (стор. 72, 153 й ін.), бо ці слова варіант популярної тоді серед ідеологів абсолютистської монархії формули про «загальне благо». М. І. Павленко дуже добре показав, що у XVIII ст., починаючи від Петра I, всі абсолютистські уряди в Росії широко використовували в інтересах панівного класу феодалів соціальну демагогію гасла «загального блага» і «всенародної користі». Досить невизначене поняття «загального блага», що часто зустрічається в законодавчих актах уряду XVIII ст., мало запевнити підданих у тому, що держава — це надкласова сила, яка однаково піклується про бідних і багатих². Про служіння «суспільству», «всенародній користі» писали також у своїх проектах і записках представники дворян і купецтва.

Автор рецензованої праці лише згадав про те, що деякі представники різночинної інтелігенції з часом поривали з своїм середовищем, одержували дворянство і вливалися в лави правлячого класу (стор. 5).

У монографії М. М. Штранге, як нам здається, недосить чітко показано розвиток різночинної ідеології і наявність у ній певних течій, які відбивають складність соціального складу населення Росії у перехідний період від феодалізму до капіталізму. Це значною мірою пояснюється

тим, що автор обрав «перелічний» характер подачі матеріалу, викладаючи дані про біографії та діяльність різночинців, які служили в тій чи іншій установі (Сенаті, Академії наук і т. ін.). Перевага такого групування матеріалу в тому, що воно дозволяє виявити центри, в яких проходила діяльність різночинців, однак через відсутність заключного розділу зникають загальні лінії, які характеризують в цілому процес формування різночинної інтелігенції та боротьбу течій всередині її.

У цьому зв'язку можна лише пожалкувати, що М. М. Штранге чомусь відмовився від спроби дати узагальнюючий розділ з характеристикою Просвітництва як певного етапу в розвитку суспільно-політичної думки та його особливостей в Росії порівняно з країнами Західної Європи.

На жаль, у праці М. М. Штранге немає історіографічного огляду, відсутній розділ з критикою джерел та методикою їх дослідження. І хоча в літературі не було спеціального узагальнюючого дослідження з історії демократичної інтелігенції Росії у XVIII ст. загалом, однак з окремих важливих питань цієї проблеми накопичено значний матеріал у працях істориків, філософів, економістів, літературознавців, правознавців, а також істориків російської культури. На наш погляд, критичний розбір точок зору і фактичних даних, зібраних у працях попередників М. М. Штранге, безперечно, збагатив би зміст його праці, надав йому більшої гостроти і сприяв дальшому поглибленому вивченню складних питань ідейно-політичної боротьби в Росії XVIII ст. В той же час такий розділ дозволив би читачеві наочніше уявити те нове, що є в книзі М. М. Штранге. Наведемо лише один приклад. До останнього часу в літературі вважалося, що передові представники суспільно-політичної думки в Росії XVIII ст. О. Я. Поленов і Я. П. Козельський, які виступали з найбільш гострою критикою кріпосництва, походили з дворян. М. М. Штранге знайшов матеріали про те, що перший з них був сином бідного військового музиканта, походив «з солдатських снів», а другий народився в козацькій родині, яка не мала селян (стор. 85, 161, 162).

Нарешті, у вступі до книги слід би пояснити, чому автор обмежився розглядом даних про діяльність різночинної інтелігенції лише в столицях — Москві й Петербурзі — і не торкнувся інших міст.

Вказані недоліки не змінюють загальної позитивної оцінки праці М. М. Штранге, що є цінним вкладом у вивчення історії суспільно-політичної думки в Росії. Хочеться сподіватися, що ці недоліки автор усуне при підготовці нового видання цієї потрібної й корисної книги, яка безсумнівно приверне увагу не тільки спеціалістів, але й широкого кола читачів.

¹ Н. М. Дружинин. Просвещенный абсолютизм в России, Абсолютизм в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей, М., 1964, стор. 428—459.

² Н. И. Павленко. Идея абсолютизма в законодательстве XVIII в., Абсолютизм в России (XVII—XVIII вв.). Сборник статей, стор. 389—427.

LUSTRACJA WOJEWODZTWA KRAKOW-
SKIEGO 1789,

część I (powiat Krakowski i Książski), część II (powiat Lelowski oraz starostwo Kłobuckie i Brzeznickie). Wydały A. Falniowska-Gradowska i Irena Rychlikowa. Wrocław — Warszawa — Kraków. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN — 1962, 1963, s. XLVI, 675.

ЛЮСТРАЦІЯ ВОЄВОДСТВА
КРАКІВСЬКОГО 1789 р.,

частина I (повіт Краківський і Ксьонський), частина II (повіт Лельовський, а також староство Клобуцьке і Бжезницьке). Видали А. Фальньовська-Градowska та І. Рихлікова. Вроцлав — Варшава — Краків. Національний інститут ім. Оссолінських, вид-во ПАН — 1962, 1963, XLVI, 675 с.

Люстрація королівщин Краківського воєводства 1789 р., випущена Видавництвом Польської Академії наук, відкриває серію публікацій люстрацій королівщин XVIII ст. і становить цінне джерело в царині суспільно-економічних відносин, історико-географічних та демографічних даних щодо Малопольщі того часу, напередодні загибелі першої Речі Посполитої. Матеріали люстрації охоплюють тільки ту частину Краківського воєводства, яка залишилась у складі польської держави після першого поділу 1772 р. З 463 сіл — королівщин Краківського воєводства лише 143 села можна було нарахувати на польському боці, решта (близько 70% загальної кількості) відійшла до Австрії (стор. XIV). Люстрація охоплює 135 поселень (в тому числі 8 міст і містечок), 23 войтівства та 37 солтиств — вибранецтв* (стор. XV). Як зазначено в передмові, до люстрації потрапили не всі поселення, а лише ті, що становили єдине господарське ціле. Справа в тому, що люстрація 1789 р. дбала насамперед про інтереси королівського фіску, який шукав коштів для фінансування запланованої 4-літнім сеймом стотисячної постійної армії. Крім того, до люстрації не ввійшли такі підприємства, як кузні, рудні, тартаки та ін. Це обумовлювалось тим, що в основу стягнення прибутків від того чи іншого села, володіння було покладено пересічний (за три попередні перед люстрацією роки) врожай сільськогосподарських культур за такою схемою: врожай 1786, 1787 та 1788 рр., помножений на 2, мінус десятина (стор. 245 і далі) в місцевих цінах.

З огляду на це, створились певні проблеми щодо географічної номенклатури поселень і відповідних демографічних характеристик. Цю обставину треба мати на

* Господарства, що належали солтисам (сільським старостам); вони звільнялись від панщини і платили лише ланове.

увазі також при вивченні люстрацій королівщин 1765 і 1789 рр. на Україні, бо вони створювалися за таким же принципом, як і люстрації в самій Польщі. Але демографічна характеристика люстрацій Краківського воєводства подекуди має істотні пропуски й у номенклатурі населених пунктів, які ввійшли до люстрації. Так, не підлягало люстрації вільне королівське місто Краків, а тільки міське краківське староство, що складалося з двох димів, де мешкало дві родини (резиденції старости та броварні). Немає демографічних характеристик міста Ченстохова та містечок Вольбрама, Жарновця, Ольштина, Кшепіц, Лельова. Бракує даних про населення сіл Шице, Сербовіце, Дзюновіце, Шиповіце, Крочіце, Подлєсіце, Семержиче, Доброговиче, Жентковіце, Добраков, Кшивоплоти, Єзеровіце. Загальна сума прибутків від цих сіл становила 18 846 злотих. Для порівняння слід згадати, що в Рабштинському старостві (479 димів з 2374 душами населення) загальний прибуток становив 12 897 злотих. Існує певне співвідношення між кількістю прибутків від сільськогосподарської продукції і населення. Отже, у згаданій демографічній лакуні, яка охоплювала 12 сіл, було, очевидно, кілька сот димів. Але крім цього, по наведених в люстрації номенклатурі немає відомостей про стан заселеності ряду войтівств та вибранецтв. Якщо вибранецтво, як правило, складало один дим, одну або дві сім'ї, то войтівство об'єднувало кілька господарств, а іноді й значну частину поселення.

Прибутковість войтівства в с. Чатохова (у селі налічувалось 12 господарств, а у войтівстві — 3) оцінювалась у 200 злотих, с. Крассаві, кількість господарств якого не відома, 168 злотих. Поряд з такими войтівствами маємо і досить великі: войтівство в с. Біскупіце платило до королівського скарбу 750 злотих, тобто інтрата (прибуток) від нього була вдвоє більша (стор. 377).

Наведені факти свідчать, що люстрації — специфічне джерело щодо загального обсягу географічної номенклатури та демографічних характеристик і дають певне уявлення про стан території та її заселеність.

Матеріали люстрації є важливим джерелом для вивчення класової боротьби та становища народних мас, завдяки чималій кількості сулик селян і міщан та відповідей на них представників панівних верств. Яскравим прикладом сваволі феодалів є нота міста Ченстохова, що була подана люстратором з приводу судового процесу з ясногорськими монахами (паулінами), які незважаючи на численні трибунальські декрети, затверджені королем, не припинили торгівлю в межах міста. Процес тягнувся майже 300 років (стор. 379)!

Табелі димів завдяки класифікації димів на дворські (фільваркові), броварні,

гуральні, корчемні, млинарські та ін. показують ступінь майнового та соціально-розшарування малопольського містечка і села. Цілком зрозуміло, що ці дані потрібно уточнити на основі інших джерел. Зокрема це стосується питомої ваги ремісничого населення у містах. Так, у м. Бендзіні люстратори нарахували 35 ремісничих димів. До цієї категорії віднесено тільки ті господарства, що займались виключно ремісництвом. Однак відомо, що в той час деяка частина мешканців невеликих міст і містечок поєднувала землеробство з ремісництвом. Класифікація димів Краківської люстрації 1789 р. тим цікава для українських дослідників, що вона тоді ж застосовувалась на Правобережній Україні при складанні тарифів подимного. Її можна вважати першим переписом населення старої Речі Посполитої. В люстрації знаходимо дані, що дозволяють з'ясувати розмір натуральної, відробіткової та грошової ренти.

Публікація містить численні відомості про структуру посівів та врожайність сільськогосподарських культур, про місцеві ціни на хліб. Тут можна знайти описи лісів, кордонів королівщин, описи окремих господарчих об'єктів: філярків, млинів, аустерій та ін.

Видання здійснено на високому науко-

вому рівні. Передмова до першого тома — цінна джерелознавча розвідка. До люстрації додано окремий том покажчиків (індексів) — географічний та іменний. Крім того, видання має перелік згадуваних у люстрації документів (у хронологічному порядку), а також покажчик усіх інвентарів королівщин Краківського воєводства за 1765—1789 рр. Географічні карти королівщин, таблиці грошей, цін, метрології набагато полегшують користування публікацією. Люстрація Краківського воєводства 1789 р., що побачила світ завдяки великій та копіткій праці своїх видавців, служить зразком для проведення аналогічної роботи і у нас на Україні. Вчасно згадати, що крім відомих люстрацій староств Київського воєводства 1765 та 1789 рр., опублікованих 60 років тому В. Ів. Щербинною¹, у нас досі немає публікацій люстрацій XVIII ст. Видання люстрацій королівщин Подільського, Брацлавського, Волинського воєводств, а також реєстрів подимного — необхідні для таких фундаментальних праць, як «Історія міст і сіл УРСР», а також «Український історико-географічний атлас».

А. Л. ПЕРКОВСЬКИЙ

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. III, К., 1905.

Т. МИКИТИН. ПОЛКИ ІДУТЬ

НА ГАЛИЧ,

вид-во «Камеяр», Львів, 1965, 166 с.

На яскравій обкладинці книги, поруч з мечем, зображено гербовий щит, а на ньому — галицького лева, зверненого чомусь праворуч від глядача. Це груба помилка, бо за суворими правилами середньовічної геральдики усі живі, природні істоти (люди, тварини) повинні зображуватись на гербах спрямованими ліворуч від глядача, а всі фантастичні (грифони, дракони та ін.) — праворуч, що мусив би знати художник, а тим більше автор історичної повісті.

Познайомитись з книжкою Т. Микитина виявилось не так просто: в усіх книгарнях на запити про неї звичайно відповідали: «Була, та вже продали». Дійсно, наш народ дуже любить історичні твори, читає й зачитує до дірок країч з них. Саме з історичних романів та повістей — на цьому слід наголосити! — більшість наших сучасників, далека від читання праць професійних істориків, дістає уявлення про життя людей минулих часів. Тому від художніх творів з цієї тематики, оскільки вони впливають на історичну освіту мас (а часом і визначають її), треба вимагати вірного відтворення епохи, розкриття суті її соціальних та духовних процесів, а не тільки передачі побутових та мовних особливостей, того, що звичайно звуть ко-

лоритом. Автор історичного роману чи повісті повинен багато попрацювати, здобути чимало спеціальних знань, щоб виробити у себе відчуття тієї епохи, про яку він пише.

У відомого радянського поета Дмитра Кедріна є поема «Зодчі», де розповідається про осліплення Іваном IV будівничих, які створили храм Василя Блаженного у Москві, — щоб вони не змогли збудувати іншу, ще кращу церкву. Сюжет поеми явно легендарний, до того ж у ній є ряд анахронізмів (наприклад, храм розписує артіль Андрія Рубльова, який помер більше ніж за сто років до початку будівництва), проте автор досяг правдивого відображення історичної дійсності XVI ст., зрозумів її. Більше того, у 1938 р., коли історична наука на всі лади вихваляла Івана IV, Д. Кедрін зумів самостійно розібратися у джерелах і створив переконливий образ жорстокого деспота, яким і був Грозний, що доведено останніми працями радянських істориків. Можна було б навести ще ряд прикладів, коли художник досягав прекрасного розуміння того історичного часу, який змальовував у своєму творі («Петро перший» О. Толстого, «Росія молода» Ю. Германа та ін.).

В основу повісті «Полки ідуть на Галич» Т. Микитин поклав події кінця XII ст. Після смерті галицького князя Володимира Ярославича волинський князь Роман Мстиславич утверджується у Галичі і

об'єднує у своїх руках Галицьке та Волинське князівства (близько 1199 р.). Перед автором стояло нелегке завдання, тому що про Романа Мстиславича відомо дуже мало: декілька згадок у Київському та Суздальському літописних зводах, у польській хроніці В. Кадлубка та «Історії Польщі» Я. Длугоша — ось і все, чим володіє сучасна історична наука. Тому не було б нічого дивного, коли б автор просто вигадав епізоди, які супроводжували заняття Галича Романом. Головне — аби у повісті було вірно передано історичну добу, правдиво зображено людину XII ст., розкрито її світогляд. Адже феодальне суспільство XII ст. відрізнялося від феодального ж суспільства початку XIX ст. не тільки у соціально-економічному відношенні, а й рівнем суспільної свідомості народних мас.

В останні роки у нашій країні вийшло чимало історичних творів на давньоруські теми. Це стосується і України. Зокрема, майже одночасно з книгою Т. Микитина з'явилась повість В. Кулаковського «Хай славиться Русь» («Веселка», К., 1965). Звичайно автори художніх творів, присвячених ранньофеодальному періодові, детально змальовують одяг, зброю, будинки, вкраплюють у розповідь окремі давньоруські слова. А діють здебільшого у таких творах наші сучасники, принаймні — люди минулого століття, одягнені у шоломи та кольчуги, з пишними іменами Миробор, Доброслав та ін. Інакше кажучи, ми зустрічаємось з модернізацією історичної епохи.

Повість Т. Микитина з суто літературної сторони не викликає заперечень. Вона легко, з інтересом читається, автор з майстерністю будує сюжет, змальовує яскраві постаті своїх героїв, зберігає почуття міри при насиченні їхньої мови давньоруськими термінами. Та, хоч це може видатися парадоксом, майстерно написана книжка, яка невірно відтворює епоху, справляє особливо негативний вплив на історичну освіту широких читацьких мас. Відомо, що у романах Вальтера Скотта історична дійсність раннього середньовіччя передана абсолютно невірно, дуже ідеалізовано, і Марк Твен, критикуючи їх, вважав ці романи просто небезпечними для умів підростаючого покоління — саме через великий літературний талант автора. Молоді люди усього світу, що буквально зачитувались і зачитуються зараз творами Скотта, дістають спотворене уявлення про життя своїх далеких предків. На жаль, повість Т. Микитина теж хибує на згадані вище, типові для художніх історичних творів, вади. Автор модернізує історичну дійсність кінця XII ст.

До книги про князя Романа перенесено події середини XIII ст., добре відомі з Галицько-Волинського літопису. В повісті Т. Микитина діє угорський бан Філя Гордий, що з'являється на сторінках цього джерела у 20-х роках XIII ст. і гине у

1245 р.; папські послі пропонують королівську корону Романові, тоді як широко відомо, що така пропозиція вперше була зроблена через півстоліття Данилові Романовичу; опозиція з боку Володислава Кормільчича і його намагання сісти на галицький стіл мали місце вже після смерті Романа, коли вдова останнього залишилась з малими дітьми, і бояри, придушені Романом, знов підняли голову. Є й інші запозичення сюжетних ліній з Галицько-Волинського літопису — так чи не краще було б написати повість про героя цього джерела, Данила?

Проте описаний вище анахронізм — не головний недолік повісті «Полки ідуть на Галич». З перших сторінок владає в око та обставина, що її герої — люди нового часу. Якщо відкинути сюжет, одяг, зброю та ряд інших побутових і мовних подробиць, то твір Т. Микитина можна було б сміливо видати за повість з життя українського села, скажімо, сорокових років минулого століття. У повісті діють пани, куркулі, лихварі, наймити, навіть сільськогосподарський пролетаріат — ми маємо на увазі, звичайно, світогляд та вчинки героїв. Ось як розмовляють поміж собою смерди XII ст.: «Володимир помер, а бояри залишилися... як чиряки народ обсіли» (стор. 28). Зброяр Микулич каже: «Кую для бояр мечі, але часом аж руки сверблять викувати такий меч, щоб ним геть усі (курсив мій.— М. К.) боярські голови зразу, як капусту, зрубати — признався щиро» (там же). Від людини XII ст. такої класової свідомості важко чекати, адже тут думки про загальну соціальну несправедливість, про необхідність знищення бояр «усіх зразу». І такі свідомі індивіди у повісті не виняток. За твердженням автора, так само думає весь народ Галицької Русі. Один з другорядних персонажів говорить: «Без нього, без чорного люду, і князь не князь, і боярин не боярин. Хто ж тоді став би на них робити?»

— Звідки, Федоре, такі думки у тебе?

— Хіба вони мої? — здвигнув плечами ратай.— Увесь чорний люд так мислить» (стор. 52). Якби народні маси у період раннього (і не тільки раннього!) феодалізму стояли на такому високому рівні класової свідомості, тоді б не було довгих століть боротьби пригноблених проти гнобителів, тоді б перемога революції прийшла значно раніше...

Герої повісті не тільки мріють про революцію, а й добре розуміються на природі протиріч серед феодалів і навіть на... законах розвитку людського суспільства. Один з них заявляє: «Роман не дозволяє сваволити боярам, бо доки смерд вільний,— доти князь сильний. Зараз різних бояр — малих та великих — розплодилось як сарани, вільних смердів стало мало, а з ними пропала й галицька сила» (стор. 82). Автор наділив свого персонажа цілком сучасним розумінням історії, не вистачає на довершення всього слів про

пеминучість феодальної роздробленості та монгольської навали. Однак ми добре знаємо, що пригноблені народні маси того часу не мали й крихти тієї свідомості, яку приписав їм Т. Микитин. Вони щирсердо вірили у «добрих» князів та бояр, боролися проти окремих феодалів, а не проти усього панівного класу в цілому, розпорошували свої сили і гинули, так і не розуміючи необхідності об'єднання. І кому спаде на думку звинувачувати їх — так розвивався історичний процес, і применшувати труднощі, з якими поступово, а не протязі століть, формувалася свідомість народу, аж ніяк не можна.

Модернізацією віє на читача од «сторінок про втечі селян від бояр. До того ж, втікачі створюють вільні села, своєрідні республіки, завжди готові дати відсіч класовим ворогам. Таких людей, якщо вірити авторів (стор. 52), у ті часи було дуже багато. Знов історичний анахронізм: масові втечі селян від феодалів почалися через кілька століть (у XV ст.), а в XII ст. вони становили поодинокі явище, та й то втікачі були вимушені забиратися геть з рідної руської землі і йти у Берладь (вільні руські міста на дунайському пониззі).

Образ князя Романа Мстиславича — один з центральних у повісті. Його змальовано з великою майстерністю, проте автор ідеалізував свого героя. Взагалі часто в історичних творах виступають князі та інші великі феодалі з високими моральними якостями. Треба нагадати, що якоїсь одвічної, ідеальної моралі ніколи не існувало. Роман Мстиславич був сином свого, феодального класу і діяв за жорстокими законами феодальної моралі. Навіть із скупих звісток джерел відомо, що він, не вагаючись, зраджував своїх союзників, зневажав власні клятви, заманював до себе поодинокі могутні бояр, гарантуючи їм безпеку, — і підступно вбивав їх тощо. На галицько-київській обидва рази (у 1188 і 1199 рр.) він був закликаний боярами, а не народом, всупереч твердженню Т. Микитина. Тому штучно виглядає кінцева частина книги: Роман, об'єднавшись з «чорним людом», штурмом здобуває Галич, у якому засіли ворожі йому бояри та інтервенти-угри. Сидячи у сусідньому Володимирі, Роман на протязі довгих років створював у Галичі прихильну до себе боярську групу, яка й допомогла йому сісти на галицький стіл. А вже ставши галицько-волинським князем, Роман звільнився від тих бояр, що не бажали коритися владному Мстиславичу. Якраз у період 1199—1205 рр. він вигнав впливових бояр Кормильчичів, чим і викликав сильну боярську опозицію проти своїх синів, Данила і Василька. Проте і після Романової смерті частина галицького боярства залишилась вірною його дітям й допомогла Данилові повернути собі батьківський стіл.

Деякі слова про окремі неточності повісті. Треба сказати, що їх у Т. Микитина

менше, ніж в інших художніх творах давньоруської тематики. Та все ж на деякі з них необхідно вказати.

Западно «кам'яними» виглядають у повісті Володимир та Галич (стор. 29, 68 та ін.). У ті часи лише церкви та, не завжди, князівські палаци були кам'яними, а решта будівель — дерев'яними.

У кінці XII ст. місто Володимир було не багатим торговим та ремісничим центром, яким воно постає у зображенні автора (стор. 68 та ін.), а заштагним містечком, де сиділи дрібні або обділені долею князі (таким, до речі, був аж до смерті Ярослава Володимировича Галицького у 1187 р. і сам Роман). Розквітло місто лише при браті Данила Василькові та його наступнику, волинському князеві Володимирі Васильковичу, які перетворили Володимир на один з визначних торгових центрів Східної Європи XIII ст.

Дуже часто автор говорить про гривні — срібні й золоті, якими на сторінках повісті оперують як загальноживаними монетами. Насправді срібна гривна, зливков металу вагою приблизно у 200 г, становила велику цінність: за декілька гривень можна було купити село. У повсякденному житті користувались дрібними західноєвропейськими та східними монетами поряд з уламками срібних прикрас, а гривні здебільшого лежали у князівських скарбницях та скринях багатців, чекаючи на великі торгові угоди. Золоті ж гривні — раритет, ніякої ролі в економічному житті не відігравали (на тисячі срібних трапляються одиниці золотих гривень).

Навіть прості воїни-ополченці у повісті мають мечі і щити, носять лати, шоломи, кольчуги (стор. 79, 80 та ін.). Таким озброєнням могла володіти лише нечисленна дружина князя. Народне ж ополчення було споряджене списами, палицями, рогаatinaми, вдягнене замість лат у кожухи.

На Русі, на думку автора, знали Плутарха і Гомера (стор. 32, 69), проте твори цих письменників з'явилися у нас набагато пізніше. У Галичі не було «контор банкірів» (стор. 29) — вони виникли на Русі через кілька століть. Лихварі почали орендувати дорожні митниці у феодалів не в кінці XII (стор. 36), а принаймні з XV ст. «Круціата» — не війна, як пояснює автор на стор. 18, а хрестовий похід (від латинського стух — хрест).

Напрошується висновок: авторам історичних романів та повістей слід уважно вивчати не тільки події старовини, що безпосередньо є об'єктом твору, але й епоху в цілому, цікавитись, насамперед, не побутовими подробицями, а духовними рисами людей, яких вони змальовують. Не завадить також консультуватися з фахівцями-істориками як авторам, так і видавництвам, у тому числі й львівському «Каменяреві», що видав цю повість.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ ДОНЕЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

10—11 березня ц. р. на історичному факультеті Донецького державного університету відбулась наукова конференція, яку місцеві історики присвятили XXIII з'їзду КПРС. Учасники конференції заслухали й обговорили 15 доповідей, більшість яких стосується проблем історії Донецького басейну: складу робітничого класу Донеччини в роки першої п'ятирічки, діяльності донецьких партійних організацій у 1943—1945 рр. і т. п.

Великий інтерес викликала доповідь доцента І. Я. Омеляненка «Допомога партизанів і населення східних областей УРСР Червоній Армії в період зимового наступу (грудень 1942 — березень 1943 рр.)». На основі численних джерел доповідач переконливо довів безпідставність погляду, який укоренився в історичній літературі, про те, що у степових областях України, зокрема в Донбасі, партизанський рух був менш розвинутий, ніж там, де є лісові масиви. І. Я. Омелянен-

ко підкреслив, що партизанський рух являє собою перш за все соціальне явище і цим обумовлюються його форми, розмах і методи.

По-новому висвітлив у своєму виступі Д. А. Першак роль і місце Політвідділу Донбасу в організації партійно-політичної роботи в 1920 р. Доповідач вважає, що не можна погодитись з тими істориками, які всі заслуги в цій справі цілком приписують тільки Політвідділу, применшуючи роль місцевих низових партійних організацій, райкомів і Донецького губкому.

У роботі конференції взяли участь філософи й економісти. Матеріали її опубліковані у тезах¹.

О. Й. ПРИЙМЕНКО

¹ Тезиси докладов научної конференції історического факультета Донецького університету, Донецьк, 1966.

XX НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ НА ІСТОРИЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

28 березня в Ужгородському державному університеті відбулась XX щорічна наукова конференція. На пленарному засіданні з доповідями виступили ректор університету доцент Д. В. Чепур на тему «Підсумки наукової роботи в світлі проекту директив XXIII з'їзду КПРС» і доцент кафедри політекономії А. О. Гончаренко — «Зміни в системі соціалістичного планування відповідно до рішень вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу».

Під час наукової конференції працювали 17 секцій шести факультетів. На секції історичних наук були заслухані та обговорені доповіді з проблем історії СРСР і всесвітньої історії.

Доктор історичних наук І. Г. Шулґа виступив з доповіддю «З історії економічних і культурних зв'язків України з південними слов'янами в другій половині XVIII ст.». Цікавими були доповіді старшого викладача В. В. Палька, який обрав для свого дослідження тему, ще не висвітлену в радянській історіографії, — «З історії класової боротьби робітників

Закарпатської України в другій половині XIX — на початку XX ст.» і доцента С. О. Міщенка «Про поширення слов'янських книг на Закарпатті в другій половині XVIII ст.».

З інтересом були заслухані доповіді «З історії українсько-угорських культурних зв'язків у другій половині XIX — на початку XX ст.» (доцент Я. І. Штернберг), «До питання політичної консолідації в Угорщині на початку 20-х рр. XX ст.» (викладач В. І. Олаг), «До питання про формування історичних поглядів Агатаґєла Кримського» (старший викладач К. І. Гурницький), «Боротьба Угорської Народної Республіки за мир і дружбу між народами в 1958—1960 рр.» (І. Г. Повхан), «З історії розвитку фізичної культури і спорту в Угорській Народній Республіці» (старший викладач С. О. Михайлович), «Поширення бронзових виробів трансільвансько-закарпатських і причорноморських центрів металургії в пам'ятниках пізньобронзової доби Середнього Подністров'я» (доцент Е. А. Балагурі).

Напередодні наукової конференції вийшли з друку тези¹, де опубліковано зміст і тих доповідей, що не були заслухані на засіданні секції: «До питання розвитку вугільної промисловості в західних областях УРСР», «З історії антиклерикального руху селян Закарпаття в другій половині XIX — на початку XX ст.», «З історії Першого Всеугорського з'їзду Рад», «Використання жіночої та дитячої праці на промислових підприємствах Угорщини в другій половині XIX ст.», «Теорія і прак-

тика німецької соціал-демократії в селянському питанні (1890—1895 рр.)», «КПР — організатор масового селянського руху за землю в Румунії в 1944—1945 рр.», «Еволюція феодальної ренти на Закарпатті в XVI—XVII ст.».

Г. Б.

¹ Тези доповідей до XX щорічної наукової конференції Ужгородського державного університету. Серія історичних наук, Ужгород, 1966.

СЕМІНАР З АРХІВОЗНАВСТВА І СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

25 березня ц. р. у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбулося чергове засідання семінару з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. В його роботі, крім архівістів, працівників музеїв, наукових бібліотек, вчених-істориків, взяли участь і представники партійних та радянських органів, а також художники Львова.

На засіданні було заслухано доповіді викладача Львівського держуніверситету В. В. Зварича «До питання про грошовий обіг в Галичині під час панування Австро-Угорщини» й кандидата історичних наук Я. Д. Дашкевича «Нові архівні видання на Україні», а також повідомлення старшого наукового співробітника ЦДІА УРСР О. В. Маркевича про історію герба міста Львова.

В. В. Зварич у своїй доповіді дав короткий огляд австрійської грошової системи, яка з 1772 р. була поширена на території Галичини. Він підкреслив, що, загарбавши Галичину, австрійські власті зразу ж почали впроваджувати тут свою грошову систему, але і польські монети також залишилися в обігу.

У кінці XVIII ст. Австрія опинилася в скрутному фінансовому становищі в зв'язку з мобілізацією ресурсів для війни з революційною Францією. З цього критичного становища австрійський уряд намагався вийти шляхом збільшення емісії банківських білетів, так званих банкочетлів. Однак, випускаючи їх для покриття воєнних та інших видатків, уряд перевищив встановлені норми, в зв'язку з чим банкочетлі почали знецінюватися.

В. В. Зварич показав, що розлад грошового господарства привів у 1811 р. до девальвації в країні. З її допомогою австрійський уряд покрив за рахунок трудящих $\frac{1}{5}$ державного боргу.

Після закінчення наполеонівських війн створились певні умови для впорядкування грошової справи в Австрії. Пізніше революційні події 1848 р., війна в Угорщині 1849 р. знову викликали емісію випущених державою нових паперових грошових зна-

ків, кількість яких разом з банкнотами значно зростає. Великих розмірів набрав зокрема випуск замішників грошей в Галичині. Все це підривало торгівлю, економіку і державні фінанси Австрії.

Австрійський уряд змушений був перебудувати свою грошову систему. В 1856 р. у Відні відбувся австро-німецький монетний конгрес, який виробив спільну платформу для ведення грошового господарства на базі срібного монометалізму. На основі нової австрійської валюти почали випускатися і нові банкноти.

Зростання промислового виробництва, створення капіталістичної кредитної системи, утворення світового ринку, знецінення срібла і розвиток золотодобування зумовили перехід від срібної до золотої валюти. В 1892 р. Австро-Угорщина перейшла до золотого монометалізму.

Доповідач виділяє 3 періоди в розвитку грошового обігу в Галичині, а також в усій Австрійській (згодом Австро-Угорській) монархії: 1) 1772—1858 рр.— час обігу конвенційних монет, паперових грошей — банкочетлів (1796—1811), «віденської валюти» (1811—1858); 2) 1858—1899 рр.— «австрійської валюти» (металева і паперова); 3) 1899—1914 рр.— «валюти коронованої» (металева і паперова).

Великий інтерес у слухачів викликала також вищезгадана доповідь наукового працівника Інституту суспільних наук Я. Р. Дашкевича. Під час свого виступу він користувався виставкою, на якій експонувалась література, видана в 1964—1966 рр. архівами України.

Доповідач зупинився зокрема на чотирьох видах видань: 1) путівники по архівах та наукові покажчики до окремих фондів; 2) збірники архівних документів і матеріалів; 3) книги та збірники з допоміжних історичних дисциплін (архівознавства, джерелознавства, сфрагістики, нумізматики, епіграфіки, історіографії та ін.); 4) праці з суміжних дисциплін, що можуть використовуватися в архівознавстві (ономастика, дослідження середньовічної української актової мови і т. п.). Всього було розглянуто понад 50 видань.

Я. Р. Дашкевич вказав на значну активізацію наукової роботи в галузі архівознавства та інших допоміжних історичних дисциплін й відзначив великі досягнення в публікаторській справі на Україні. Архіви УРСР дедалі повніше розкривають свої багатства. Їх працівники багато роблять для того, щоб цінні архівні матеріали стали доступними для істориків і вчених інших спеціальностей. Доповідач зупинився також на окремих недоліках публікаторської роботи (необґрунтовані скорочення документів, відсутність пояснень щодо змісту їх пропущених частин, низький рівень або повна відсутність науково-довідкового апарату). Він зазначив, що проблеми архівознавства та інших допоміжних історичних дисциплін рідко стають об'єктом дисертаційних досліджень, а також порушив питання про необхідність впорядкувати тиражі архівних видань, щоб вони могли без перешкод доходити до широкої маси читачів. На закінчення доповіді Я. Р. Дашкевич повідомив присутніх про основні видання архівного профілю, що вийдуть у світ у 1966 р.

У зв'язку із створенням символічного знака міста Львова — його герба — партійні і радянські органи після обговорення представленого проекту на засіданні Спілки художників доручили розглянути це питання на семінарі в архіві. Цій темі начальник відділу ЦДА УРСР у Львові О. В. Маркевич присвятив змістовне повідомлення «Герб міста Львова в XIV—XVIII ст.», яке проілюстрував експонатами виставки архівних документів того часу.

О. В. Маркевич повідомив, що зображення лева зустрічається вперше на печатці, прикріпленій до грамот галицько-волинських князів Андрія і Льва II від 9 серпня 1316 р. і на щиті останнього галицько-волинського князя Юрія II. Герб міста Львова, яке ще в період Галицько-Волинського князівства мало своє самоврядування і користувалось магдебурзьким правом, зображений на міській печатці, прикріпленій до документа від 10 січня 1359 р.

Найдавніший герб Львова — це відкриті міські ворота, в яких зображено лева, що крокує вправо з відкритою лашею і піднятим догори хвостом. Над міськими воротами розташовані три великі вежі з бійницями, які зверху оздоблені трьома захисними маленькими баштами.

Після захоплення Галичини шляхетською Польщею зображення міського герба змінило назвало. Польський король Сігізмунд I привілеєм від 26 січня 1526 р. надав місту Львову право користуватись гербом. Він вживався на печатках радників, а також на прапорах, картинах і пам'ятниках.

У 1586 р. папа Сікст V на прохання архієпископа Суліковського надає місту Львову новий герб, в якому замість крокуючого так званого «руського лева» з'явився лев, що стоїть на задніх лапах і тримає у передній правій лапі три горбки і восьмикутну зірку. Але ця печатка не знайшла застосування. Для засвідчення документів і надалі використовувались старі печатки.

У середині XVII ст. з'явилися малі печатки із зображенням лева, що спирається на міську браму. Вони вживалися для засвідчення документів поряд з іншими, більш давніми. Після захоплення Галичини Австрією міська рада користувалась старими печатками.

У 1787 р. всі вони з реорганізацією магистрату були замінені новими. На них з'являються німецькі щити, корони, лаврові та пальмові обрамлення і стилізована в німецькому дусі міська брама, на яку спирається лев з атрибутами папської влади.

У 1789 р. привілеєм Йосифа II було затверджено новий герб Львова — німецький щит синього кольору з золотим обрамленням і золоту королівською короною. На щиті — чорний міський мур із шістьма бійницями, з чорною брамою і срібними ґратами. В брамі стоїть золотий звернений вправо лев, що тримає у передній правій лапі три малі срібні горбки, з яких середній (вищий) має насажену комету або восьмикутну золоту зірку. За муром, над брамою височить одна вежа, по боках від якої розташовані дві менші. Всі три — з гострими зеленими дахами, і кожна з них має позовжжні чотирикутні отвори, зроблені так, що утворюють повернутий трикутник.

Розглянувши численний сфрагістичний матеріал по Львову, а також джерела по історії міського герба, О. В. Маркевич прийшов до висновку, що історичний герб міста з найдавніших часів до 80-х років XVIII ст. мав у своєму зображенні міську браму з трьома вежами, в якій крокує вправо лев. Ці елементи можуть бути використані і тепер при створенні символічного знака Львова. Доповідач підкреслив, що будь-які інші зображення міського герба не можуть бути прийнятні для цієї мети, оскільки вони були нав'язані Ватиканом.

В обговоренні доповідей взяли участь М. Т. Савка, В. В. Грабовецький, В. М. Подольчак, Дудек, Ф. П. Максименко, Б. К. Дудикевич, Б. М. Мельник, І. В. Шпитковський, І. Л. Левицький, Б. К. Таранюк, О. Я. Мацюк, Н. Ф. Врадій та ін.

Учасники семінару підтримали пропозицію В. М. Подольчака і Н. Ф. Врадій передати протокол засідання в міський комітет КП України для остаточного затвердження герба Львова.

Н. Ф. ВРАДІЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ в 1964—1965 рр.

Середнє Подністров'я надзвичайно багате археологічними пам'ятками різних епох і культур. З давніх часів приваблював сюди людей м'який клімат, різноманітні природні багатства, своєрідний рельєф місцевості, родючі ґрунти. В післявоєнні роки на Поділлі центральні і місцеві наукові установи почали проводити широкі археологічні дослідження. В роботу по вивченню давньої історії Подністров'я дедалі активніше включаються і краєзнавці — аматори археології.

Для координації діяльності наукових установ і закладів, а також краєзнавців з ініціативи Кам'янець-Подільського педінституту й Інституту археології АН УРСР в 1964 р. була створена об'єднана Подільська археологічна експедиція, куди увійшли співробітники Інституту археології АН УРСР, Кам'янець-Подільського педінституту, музеїв Кам'янця-Подільського, Чернівців, Хмельницького, Тернополя. Роботою експедиції керує директор Інституту археології, член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков.

Експедиція проводить половині дослідження двома основними загонами: первісної археології (керівник С. М. Бібіков) і слов'яно-руської археології (керівники І. С. Винокур, Б. О. Тимошук). Загін первісної археології провів важливі дослідження в с. Студенці Кам'янець-Подільського району. На лівому березі Дністра, на Білій горі, обстежено печери — своєрідні горизонтальні розробки кременю шотльєвеного типу в давнину (С. М. Бібіков). Така техніка видобування кременю — нове явище в історії гірничої справи Східної Європи.

В тому ж с. Студенця виявлено залишки могильника культури шнурової кераміки (II тисячоліття до н. е.), а також нові поселення трипільської культури і раннього залізного віку (С. М. Бібіков, В. Г. Збеневич). Намічено об'єкти для дальших стаціонарних досліджень.

Загін слов'яно-руської археології провів біля с. Ружичанки, неподалік од м. Хмельницького розкопки могильника черняхівської культури першої половини I тисячоліття н. е. (І. С. Винокур). На основі 70 древніх захоронень проведено спостереження над давнім язичеським похоронним ритуалом, виявлено чимало різноманітного гончарського й ліпного посуду, бронзові, скляні, кістяні і інші вироби. Речовий матеріал цього могильника й обряд захоронення говорять про етнічну неоднорідність населення Подністров'я в той час. Поряд з слов'янами, в II — на початку III ст. н. е. тут проживали сармати, які, очевидно, поступово асимілювалися з місцевим населенням.

Поблизу м. Глибоке Чернівецької області проводились розкопки на поселенні культури карпатських курганів I тисячо-

ліття н. е. (Л. В. Вакуленко). Тут досліджено залишки двох наземних жител. Амфорна привозна причорноморська кераміка датує поселення III—IV ст. н. е.

В с. Чистилів Тернопільської області на могильнику черняхівської культури (Є. А. Харитонов, І. П. Герета) розкопано кілька давніх захоронень III—IV ст. н. е. з яскравим речовим інвентарем.

Подільська археологічна експедиція веде дослідження пам'яток і давньоруської історії. Перша історична згадка про с. Онут Чернівецької області припадає на 1219 р. Суцільні археологічні обстеження (Б. О. Тимошук) показали, що основні будови древнього Онута стояли на невисокій терасі вздовж дністровського берега. Виявлено залишки наземного дерев'яного житла з господарським підвалом, кераміку та інші побутові речі з кістки, заліза, жіночі прикраси з срібла та бронзи. Деякі дослідники на основі літописної згадки відносили Онут до категорії населених пунктів міського типу. Розкопки говорять, що Онут XII—XIII ст. не мав укріпленого городища і торговоремісничого посаду. Тому його слід віднести до населених пунктів сільського типу.

Археологічні дослідження ведуться й на території літописної Бакоти — в с. Бакота Кам'янець-Подільського району (Г. М. Хотюп, І. С. Винокур). Перші літописні згадки про це село з'явилися в 1240—1241 рр., коли татаро-монгольські орди проникають з Волині на Пониззя (сучасне Поділля) й спустошують його. Протягом 1964—1965 рр. у Бакоті виявлено залишки древньоруського городища, вали якого були зрпті за наказом монголо-татарських військових начальників. На території посаду давнього міста вздовж течії Дністра і його притоки р. Рудки виявлено залишки залізобробного виробництва.

Визначним історико-архітектурним комплексом є залишки кам'яного будинку палацового типу. Фундамент будинку відкрито на схилі гори (Г. М. Хотюп). Теразовидні уступи схилу підказали давнім зодчим своєрідне композиційне вирішення будови. Вказана споруда, як свідчать матеріали, належить до післямонгольських часів (XIV—XV ст.).

На території Кам'янця-Подільського знайдено залишки трипільського поселення III—II тисячоліття до н. е., пам'ятки раннього залізного віку і слов'янську кераміку IX—XI вв. В межах кам'яної фортеці ведуться історико-архітектурні і археологічні дослідження (Є. М. Пламеницька, І. С. Винокур). Виявлений суцільний шар давньоруських часів XI—XIII вв. дає підставу вважати, що попередником кам'яної фортеці XIV—XVII ст. було домонгольське поселення (можливо, городище).

Подільська археологічна експедиція про-

довжує інтенсивні розвідки на Середньому Подністров'ї й Південній Волині. Відкрито нові пам'ятки різних епох і культуру на лівому і правому берегах Дністра (Б. О. Тимошук, Л. Г. Кулініченко), на Південній Волині (О. М. Приходнюк).

Подільська археологічна експедиція координує діяльність дослідників різних на-

укових установ, які цікавляться районом Середнього Подністров'я й сприяє активізації краєзнавства з археології на місцях. Опорною базою експедиції стали Кам'янець-Подільський педінститут і місцеві музеї.

І. С. ВІНОКУР

П'ЯТДЕСЯТИРІЧЧЯ ПРОФЕСОРА С. І. СІДЕЛЬНИКОВА

Колектив Харківського державного університету ім. О. М. Горького 26 березня ц. р. відзначив 50-річчя з дня народження відомого вченого-славіста, доктора історичних наук, професора Степана Івановича Сідельникова.

Наукові інтереси ювіляра пов'язані з вивченням історії національно-визвольної боротьби болгарського народу. С. І. Сідельников — автор більш як 50 наукових праць, зокрема монографій «Болгарський революціонер Георгій Раковський» (Харків, 1959), «Борьба течень в первом Болгарском революционном центральном комитете» (Харків, 1962). Степан Іванович — один з авторів першого на Україні посібника з історії південних та західних слов'ян для студентів вузів. Він автор ряду статей «Української Радянської Енциклопедії». У 1963 р. він успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук «Створення і діяльність

першого Болгарського революційного центрального комітету (1868—1873 рр.)».

С. І. Сідельников як декан історичного факультету та завідуючий кафедрою нової та новітньої історії веде плідну роботу по вихованню молодих спеціалістів та підготовці наукових кадрів через аспірантуру. Успішна наукова й педагогічна діяльність, що триває вже понад 25 років, ширість і простота, здібності організатора й принциповість комуніста принесли С. І. Сідельникову заслужену повагу й авторитет серед істориків України.

На ювілейному засіданні Вченої ради історичного факультету ХДУ проф. С. І. Сідельникова палко вітали його товариші по роботі, учні, студенти. На адресу ювіляра надійшли численні поздоровлення. З нагоди 50-річчя С. І. Сідельников нагороджений грамотою Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти України.

В. С.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

6 квітня 1966 р. на засіданні Об'єднаної Вченої ради відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР відбувся публічний захист докторської дисертації «Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР (1917—1920 рр.)» завідуючим Відділом історії соціалістичного будівництва Інституту історії АН УРСР П. П. Гудзенком. На розгляд Вченої ради була представлена монографія. Офіційними опонентами на захисті виступили доктор економічних наук професор Д. Ф. Вірник, доктори історичних наук професори І. К. Рибалка та І. І. Шевченко. Вони відзначили, що монографія П. П. Гудзенка присвячена важливій і недостатньо дослідженій проблемі. Ця праця вперше в історичній літературі висвітлює соціалістичні перетворення в промисловості України з 1917 по 1920 рр. і є значним

вкладом у дослідження найважливіших питань історії робітничого класу України. Високо оцінили дисертацію і неофіційні опоненти: доктори історичних наук професори Ф. Є. Лось, К. Г. Гуслистий, М. А. Рубач та професор С. Г. Лавров. Високу оцінку їй дано і в рецензіях, що надійшли з Москви й Ленінграда, та численних відзивах кафедр вузів України, зокрема кафедр історії СРСР та архівознавства Київського державного університету, історії СРСР, історії КПРС та політекономії Харківського державного університету, а також у відзивах Інституту історії ЦК КПУ та Вищої партійної школи при ЦК КПУ.

Вчена рада одногласно ухвалила присвоїти П. П. Гудзенку вчений ступінь доктора історичних наук.

Л. Т.

Листи до редакції

УВІЧНИТИ ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ГЕРОІЧНОГО МИНУЛОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Напередодні 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції громадськість нашої республіки проводить велику благородну роботу по створенню багатотомної історії міст і сіл Української РСР. Крім того, вживаються заходи по увічненню пам'яті видатних учасників революції і місць революційних подій. Ця дуже потрібна справа має велике значення для патріотичного виховання молоді на революційних традиціях нашого народу.

Черкаси — стародавнє місто, яке в XVI—XVII ст. було одним з головних козацьких центрів на Україні. Населення його брало участь майже в усіх великих козацько-селянських повстаннях. Проте в Черкасах немає жодного пам'ятника чи монумента, який би розкривав найбільш яскраві сторінки історії міста, історії Придніпров'я. Навіть в історико-краєзнавчому музеї не відбиті славні героїчні події минулого українського народу.

В 1968 р. минає 200 років з часу великого селянсько-козацького повстання, що увійшло в історію під назвою Коліївщина. Обставини повстання та його наслідки відомі з літератури. Але цього мало. Готуючись відзначати 200-річчя Коліївщини — видатної події в історії визвольної боротьби українського народу — нам необхідно увічнити пам'ять про неї та керівників руху. В зв'язку з тим, що Черкащина була центром цього повстання, треба до знаменної дати спорудити в області ряд пам'ятників, обелісків, монументів, музеїв.

На нашу думку, слід поставити пам'ятники видатним ватажкам Коліївщини: в м. Черкасах — М. Залізнякові, в м. Умані — І. Гонті, у м. Смілі — С. Неживому, а також монумент у Холодному Яру біля Мотронинського монастиря, де в 1768 р. організувався повстанський загін М. Залізняка.

Варто було б відкрити музей Коліївщини на місці колишнього Мотронинського монастиря, в приміщенні Троїцької церкви, яку з цією метою необхідно реставрувати і обладнати.

При плануванні дальшої забудови міста Черкас слід передбачити на місці замку, де зараз парк ім. Ленінського комсомолу, спорудження величної скульптурної групи із зображенням селян і козаків — бійців визвольної армії 1648—1654 рр., які складали першого листа до російського уряду про возз'єднання України з Росією, підписаного від їх імені Богданом Хмельницьким у Черкаському замку 8 червня 1648 р.

В північно-західній частині міста, на розі вулиць Воровського і Держинського доцільно встановити обеліск на честь тисяч загиблих воїнів народного повстання кінця XVI ст., очолюваного гетьманом українського реєстрового козацтва Криштофом Косинським.

Багато міст і районів Черкаської області пов'язані з іменами видатних керівників селянсько-козацьких повстань, пам'ять яких необхідно увічнити.

Очевидно, потрібно в кожній області республіки утворити комісії, які б опрацювали заходи по увічненню пам'ятних місць, зв'язаних з героїчною історією нашого народу.

О. В. ТКАНКО

НЕВИБАГЛИВІСТЬ ЧИ НЕЗНАННЯ ІСТОРІЇ?

Усі, кому дорога героїчна історія українського народу, його славне минуле, ніколи не погодяться з грубим перекрученням фактів, подій, що, на превеликий жаль, трапляється ще й нині в книжках різних авторів, які роблять екскурси в давнину.

Треба вірити, що ці прикри помилки, яких іпкоди допускаються відомі автори, є наслідком невibaгливого ставлення до викладу історичних подій, а, може, й неглибокого знання історії. Однак і такий стан справ не може не турбувати культурної громадськості Радянської України. Наводимо нижче приклади відступу від історичної правди, яка продовжує залишатись для нас неясною, загубленою у віках.

«...був рік 1675. Султан Мухаммад IV задумав знищити запорізьке військо і зруйнувати Січ. Для цього він прислав з Константинополя у Крим 15 000 найкраще озброєних яничар і наказав кримському хану з ордою взимку вирушити на Україну. ...Для нападу було вибрано різдвяні свята, коли козаки, як гадав хан, гуляли, пили горілку. Ханові вдалося несподівано і тихо захопити сторожу навколо Січі. Серед захоплених знайшовся зрадник, який провів 15 000 яничар через єдину відкриту хвіртку в Січ. Була ніч, запорожці міцно спали в закритих куренях. Турки без гомону скупчилися на вулицях і готувалися по команді кинутися до куренів, щоб винищити козаків. Але в цей час трапилося так, що в одному з куренів козак Шевчик прокинувся і виглянув у вікно ...Шевчик збудив козаків (їх було в курені близько 150 чоловік). ...вони вирішили розпочати бій... часто однією кулею кляли кількох... Майже 13 500 чоловік було вбито, а 1 500 втекло».

*Г. А. Нудьга. Пародія в українській літературі,
Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 70—71.*

«Після кількох вдалих походів на Лівобережну Україну султан Магомет IV почав виношувати плани підкорення найнебезпечнішої сили, що йому протидіяла,— козаків і Запорізької Січі... Восени 1674 р. з Константинополя було відправлено до Криму 15 тисяч найкраще підготовлених яничар. ...На різдво, коли, за розрахунками хана, козаки Січі будуть гуляти і випивати, несподівано вдарити на них і розбити. ...Майже 13 500 турків було вбито, 1 500 утекло, близько 150 взято в полон».

*Г. Нудьга. Листування запорожців з турецьким султаном,
Вид-во АН УРСР, К., 1963, стор. 11—12.*

«1672 року турецький султан Мухаммед IV надіслав запорожцям бундючного листа, закликаючи до покори йому.

...Взимку 1678 року, десь перед різдвяними святами, коли більшість січовиків гостювала на Україні, підступно вороги облягли Січ. Чотирнадцятитисячний корпус яничарів султанської гвардії, тихо знявши вартових, вдерся в Січ. ...Вирвалося з Січі якихось півтори тисячі яничар...»

*Микола Фененко. Земля говорить,
вид-во «Веселка», К., 1965, стор. 109.*

«Про велику майстерність і вміння козаків вести боротьбу з набагато переважаючим ворогом і в умовах облоги особливо яскраво може свідчити славнозвісна оборона Запорізької Січі проти турецьких яничарів у січні (нов. ст.) 1676 року, 290-річний ювілей якої саме минає. Ця героїчна оборона,— коли за одну ніч було знищено 13 з половиною тисяч яничарів, в той час, як козаки втратили 50 чоловік,— для багатьох здавалася просто неймовірною».

*В. Дяденко. Фортеці запорожців,
газ. «Літературна Україна», 1 лютого 1966 р.*

«Восени 1674 року, коли вже план визрів, султан дав наказ відправити на кораблях з Константинополя в Крим п'ятнадцять тисяч добірних стамбульських яничарів. Кримський хан підняв сорокатисячну орду і вирішив, як настане зима, стерти з землі Запорізьку Січ. ...з 15 тисяч яничарів лише півтори тисячі втекло з Січі через єдину відкриту хвіртку. Непрохані гості, як навіжені, бігли світ за очі. В полон було взято 150 яничарів і чотири аги, а полягло їх 13 500. У нічному бою загинуло 50 козаків і 80 поранено».

*Іван Шаповал. В пошуках скарбів,
вид-во «Дніпро», К., 1965, стор. 39—40.*

«Восени 1674 року Магомет IV звелів хану перевезти в Крим п'ятнадцять тисяч яничарів, які допомогли б його орді покінчити з Січчю.

...хан, вирушивши з яничарами і ордою на Січ напередодні нового 1679 року, мусив їти дуже обережно. ...В Січі все спало. Аж ось з-за хмар повільно вплив молодий місяць. Його сріблясте проміння проникло крізь тьмяну слюдяну шибку куреня і розбудило одного козака.

...Почався запеклий бій. ...Боронячи свою матір-Січ, запорожці, як леви, кидалися на ворога.

Ранкове сонце освітло незвичайну, страшну картину. Весь січковий простір був залитий кров'ю і завалений трупами яничарів».

*Володимир Голобуцький. Гомін, гомін по діброві,
історичні розповіді про запорозьких козаків,
Державне вид-во дитячої літератури УРСР,
К., 1963, стор. 139—140.*

Як бачимо, один і той же історичний факт у кожного автора подається на свій розсуд. Антинауковість очевидна.

Необхідно, щоб з цього приводу на сторінках журналу виступив досвідчений науковець, який на основі документів показав би історичну правду. Бо, як казав М. Т. Рильський, хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього.

ВОЛОДИМИР ГАЛИЦЬКИЙ

*На запитання нашого читача редакція попросила відповісти
наукового працівника Інституту історії АН УРСР Я. І. Дзиру*

ВЕЛИЧКОВЕ ОПОВІДАННЯ ПРО ІВАНА СІРКА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Козацька тематика з давніх-давен знаходила своє широке відображення як у фольклорі, так і в письмових джерелах, впливаючи на формування духовного життя багатьох поколінь українського народу.

Інтерес, виявлений В. Галицьким до давнього оповідання про турецько-татарський напад на Січ 1675 р. і до його висвітлення у сучасній історіографії, є цікавим і повчальним явищем.

Передусім видно, що за останні п'ять років це історичне оповідання повернуло собі колишню широку популярність. Проте воно загубило свого автора, розпалося на дві частини і втратило деякі важливі сюжетні та художні деталі. Перша його частина своєрідно інтерпретована згаданими Галицьким авторами. Через порушення історичної хронології першоджерел, внесення нових деталей, довільне вилучення деяких фактів, у спостережливого читача цілком природно виникатиме питання про першооснову та історичну достовірність джерела.

Характерною рисою давньої історіографії, особливо літописів, є те, що історична подія залежно від світогляду автора часто зміщувалася в часі, приписувалась іншим історичним особам, до неї додавалися нові деталі, зміст її зазнавав ідейної трансформації. Таким чином, втративши частково або й зовсім історичну основу, та чи інша подія перетворювалася на суто літературний епізод.

Подібні письмові твори минулих часів вважають історико-літературними. Провести сьогодні чітку межу між давніми історичними, літературними і фольклорними елементами досить важко, оскільки історичні події та явища могли спочатку через народну трансформацію потрапляти до фольклорної скарбниці, а вже письменні люди вносили їх у свої праці і, навпаки.

Через те у нинішнього дослідника — історика, літературознавця, художника слова виробився свій фаховий підхід до давніх джерел. Історик мусить бути особливо вибагливим і сумлінним в описі факту чи явища, і по можливості посилатися на історичний документ.

Яскравим зразком історико-літературного твору є оповідання про турецько-татарський напад на Січ 1675 р., написане на початку XVIII ст. Самійлом Величком, автором видатної пам'ятки українського давнього письменства — чотиритомного козацького літопису, в якому охоплено історичні події на Україні за час з 1647 р. і до 1700 р. Важливо підкреслити при цьому, що написання літопису Величка і, зокрема, цього оповідання припадає на час після першого зруйнування Запорізької Січі Петром I у 1709 р.

Змальовуючи життя України згаданої доби, Самійло Величко вніс до своєї праці багато легенд, переказів, використав різні документи тощо.

У другому томі літопису¹ під датою 1675 р. подано згадане історичне оповідання. За своїм ідейним звучанням, художніми якостями та стрункою композиційною завершеністю цей твір, безсумнівно, — одне з найкращих досягнень Величка як художника слова. Правда, літописець не називає використаних ним джерел.

¹ Літопис Самійла Величка, К., 1851, т. II, стор. 357—366; 372—378.

У першій частині оповідання, яке складається з 2-х частин, автор малює картину підготовки турецьким султаном нападу на Запорізьку Січ взимку 1675 р.

Восени 1674 р. султан прислав кораблями з Константинополя до Криму 15 000 добірних стамбульських яничарів і дав наказ кримському ханові і сорокатисячній татарській орді бути напоготові, щоб зимою 1675 р. під час різдвяних свят напасти на Січ. Отже, в цьому поході брало участь 55 000 чоловік турецько-татарського війська. Знищити Запорізький кіш повинні були саме 15 000 яничарів. Татарська орда на чолі з ханом мала завдання оточити Січ і охороняти, щоб ніхто не втік звідти живим.

Третьої чи четвертій ночі після різдва ворогові вдалося перерізати козацьку сторожу й за допомогою одного козака-зрадника непомітно пробратися опівночі в козацький табір та захопити гармати. Запорожці, не підозрівачи небезпеки, спокійно спали в своїх куренях. І зовсім випадково козак Шевчик, якому не спалося, помітив постаті яничар, що скрадалися поміж куренями. Він сповістив про це своїх товаришів. Розбудили курінного отамана, піднялись січовики (яких у цьому курені було 150) і по ворогові поспатку з одного куреня, а потім з вікон усіх інших несподівано вдарили влучні постріли.

Зазнавши поразки, хан зі своєю ордою ганебно утік до Криму. У бою було знищено 13 500 яничарів і лише 1 500 врятувалися втечею. Козаки захопили у полон 150 яничарів, серед них 4 аги.

У цьому бою загинуло 50 запорожців і 80 було поранено. Ворожі трупи скинули в дніпрові ополонки, оскільки діялося це зимою.

Турецький султан, довідавшись про безславну загибель яничарів, дуже розгнівався на свого візира. Він звелів забрати до державної скарбниці все його добро, а самого заслати на острів Родос.

Після цього, твердить Величко, турки вже більше ніколи не виношували плану знищення Запорізької Січі. Запорізьким кошовим у цей час був Іван Сірко. В другій частині цього оповідання «О війні Сірковій на Крим» змальовано яскравий образ легендарного кошового Івана Сірка. Про Сірка український народ склав багато легенд, переказів, створив пісні і думи. Його героїчний образ відтворено і в козацьких літописах.

З 1654 по 1680 р. Сірко — найвидатніша постать на Запоріжжі. Вісім років підряд козаки обирали його своїм кошовим. Сірко очолював запорізьке військо у 55 великих битвах і завжди виходив переможцем. Він умів з невеликим військом завдати поразки великій ворожій армії, а дрібні загони навіть не переслідував. Часто він визволяв великий «ясир», взятий татарами на Україні.

Влітку 1675 р. Іван Сірко вирішив відплатити ворогові. На його заклик відгукнулося понад 20 тисяч добірного козацького війська. Сірко поділив запорожців на дві частини. Однією, що розташувалась поблизу Перекопу, командував сам, а другій звелів «струснути» увесь Крим. Ханські орди були розбиті, і з неволі визволено при цьому сім тисяч бранців з України. Та не всі з них захотіли вертатися до рідного краю і кидати нажите у Криму майно. Сірко дозволив бажаючим повернутися назад. Таких виявилось близько трьох тисяч чоловік.

Далі Величко малює картину роздумів Сірка над долею українського народу. Краялося серце старого кошового, коли він дивився на шлях, яким відступники поверталися до Криму. Сірко «еще не цале вірив, жеби они конечне пошли в Крим, по надіялся, що вернунся на Русь и возшедши на могилу там бившую смотріл на них потоль, поколь не стало их видно».

І тоді кошовий наказав молодим козакам наздогнати й провчити тих, хто, як каже народна дума про Самійла Кішку:

...Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного...

Після цього сів Сірко на коня і приїхав подивитися на порубаних відступників. Схиливши голову, він засумував за марно пролітою кров'ю. На прощання кошовий звернувся до мертвих з словами, в яких виражено головну ідею літописного оповідання. «Простите нас, братія, а самі спіте тут до страшного суду госнодня, нежели бисте міли в Криму между бусурманами розмножатися на наши християнськіи молодецькіи головы, а на свою вічну без крещенія погибель».

До цього можна додати також лист Сірка кримському ханові. У ньому кошовий описує козацьку могутність, згадує про добросусідські стосунки між запорожцями й Кримом, а також довікає ханові за його підступні задуми щодо Січі.

Своїм ідейним змістом, глибоким патріотичним звучанням це оповідання Величка здобуло собі широку популярність серед українського народу. Воно привертало й привертає увагу істориків та письменників.

Уже перші дослідники літопису Величка виявили інтерес до цієї події. Так, наприклад, Микола Костомаров у своїй праці «Руїна», оцінюючи історичну діяль-

ність Івана Сірка, пише, що він розшукував підтвердження змальованих Величком історичних подій на Запоріжжі 1675 р. у різних тогочасних архівних документах і літописах. І лише в літописі О. Рігельмана він натрапив на згадку про це оповідання. Справді, О. Рігельман під датою 1679 р. дуже коротко переказує зміст його першої і другої частин. Однак, він не вказує кількості ворожого війська, що повинно було напасти на Січ. Щодо чисельності козаків, які робили пасок на Крим, Рігельман називає цифру понад 15 000 чоловік².

Величкове оповідання про запорізького кошового І. Сірка як і багато фольклорних творів, пов'язаних з його легендарним іменем, поширювалось серед народних мас України.

У науковій літературі кінця XIX і першої половини XX ст. воно набуло великої популярності завдяки видатному українському історикові-дослідникові Запоріжжя — Д. Яворницькому. Переказавши його з староукраїнської мови на російську, він дослівно переніс текст з літопису Величка до своєї праці про Івана Сірка під датою 1675 р.³ Розповідь про діяльність кошового в 1675 р. Яворницький починає з того, як взимку того року татаро-турецькі орди напали на Січ, вказуючи, що «що подію дуже докладно описує український літописець Самійло Величок»⁴.

Правда, на літопис Величка він посилається тільки при перекладі першої частини оповідання, щедро цитуючи окремі яскраві місця. До того ж, Яворницький називає відсутнє в літописі Величка ім'я турецького султана Магомета IV (Мухамеда IV), чий плани мав здійснити кримський хан.

Водночас до другої частини він, як епілог, додає два листи. Перший лист Сірка до кримського хана, який вміщено у літописі Величка. Другий, що ним закінчується розділ названої книжки Д. Яворницького, — це славнозвучний лист запорожців до турецького султана, підписаний від імені Івана Сірка. Як відомо, саме цей варіант, за порадою Д. Яворницького, використав І. Ю. Репін при створенні своєї картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Він відсутній у літописі Величка.

Проте, як уже згадувалось, майже всі сучасні науковці й письменники, забувши про Величка, використовують оповідання, вміщене в згаданих виданнях Д. Яворницького. Так, наприклад, Іван Шаповал у своїй відомій книжці «В пошуках скарбів» російський переклад Яворницького у децю скороченому вигляді подає сучасною українською мовою, додаючи від себе відсутні в оригіналі окремі художні деталі, наприклад, про те, що хан наказав «Сірка схопити живцем», «про тверезих козаків» (стор. 39) та ін. Шаповал наводить і згаданого в літописі Величка листа Івана Сірка до кримського хана. У примітці 28 з приводу цитованого листа він посилається на працю Яворницького, який також не вказав на його першоджерело.

Таким чином, після ознайомлення із змістом оповідання про напад татаро-турецьких орд на Січ взимку 1675 р. за літописом С. Величка, для читача стануть ясними ті відхилення і помилки, які з різних причин допустили у своїх працях названі В. Галицьким автори.

Сюжет цього твору використали українські письменники. Так, наприклад, 1916 р. С. Ф. Черкасенко на основі його створив історичну драму «Про що тирса шелестіла». Музику до неї написав К. Стеценко. 1961 р. український драматург А. Шиян про ці ж події написав п'єсу «Де тирса шуміла», яка з успіхом йде на сцені Київського українського академічного театру ім. І. Франка. Проте слід відзначити, що окремі сюжетні лінії п'єси, деякі художні деталі в інтерпретації драматурга не завжди відповідають історичній правді. Епізод про Капустяну балку використав О. Довженко у своїй кінодрамі «Поєма про море».

До сюжету оповідання про напад турецько-татарських орд на Січ 1675 р., як і взагалі до образу легендарного запорізького кошового Івана Сірка, зверталися також інші українські історики та письменники. Тільки на одному цьому прикладі з листа В. Галицького видно, що ідеї та ідеали, яскраві події та явища, славіні імена діячів Запорізької Січі — ті, які народ і досі береже у своїй пам'яті, є і надалі залишаються невичерпним джерелом творчості вчених і митців у різних галузях української культури.

Я. І. ДЗИРА

² А. Рігельман. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, М., 1847, стор. 166—167.

³ Д. И. Эварницкий. Иван Дмитриевич Сирко славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков, Спб., 1894, стор. 83—98; Д. И. Эварницкий. Как побеждали запорожцы мусульман. Рассказ по летописным материалам, Спб., 1902, стор. 32; Д. И. Эварницкий. Как побеждали запорожцы мусульман, «Приднепровский край», Екатеринослав, 1901, № 1155—1157.

⁴ Д. И. Эварницкий. Иван Дмитриевич Сирко..., стор. 82.

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960—1965 рр.)

(продовження)

277. Дядиченко В. А., Лось Ф. Е. и Сарбей В. Г. Развитие исторической науки на Украине (1917—1963).—ВІ, 1964, № 1, с. 3—26.
278. **История** исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. Сост.: Э. А. Вайсборд, К. И. Голиков, Б. А. Каменецкий и др. Отв. ред. М. В. Нечкина. М., «Наука», 1965. 704 с. (АН СССР. Ин-т истории. Гос. публ. ист. б-ка РСФСР).
- Історіографія України с. 73—78; літ-ра про вивчення в наук. установах і т-вах історії УРСР с. 169—180; історики України с. 431—460.
279. Лось Ф. Е. і Кудлай О. С. Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України. (Огляд).—УІЖ, 1962, № 5, с. 87—94.
280. Морозова Э. Ф. В. В. Воровский. Х., изд-во Харьк. ун-та, 1964. 184 с. Бібліогр. творів В. В. Воровського і література про нього с. 86—177.
281. Пісковий С. М. М. Кордуба та його «Бібліографія історії України».—НІБ, 1963, № 6, с. 62—64.
282. Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. Сборник статей. Редакция: Н. М. Дружинин (гл. ред.) и др. Ч. 1. М., Изд-во АН СССР, 1962. 627 с. Бібліогр. з історіографії УРСР с. 591—596, 614.
283. Степенко О. Д. Проблемы історіографії Древньої Русі. (Конспект лекцій з курсу історіографії). Кам'янець-Подільський, 1965. 86 с. (Кам'янець-Под. пед. ін-т.). На правах рукопису. Бібліогр. с. 77—83.
284. Трибуна українських істориків. (Обзор «Українського історичного журналу». 1957—1961 гг.). Авт.: С. А. Вольский, С. М. Ковбасюк, З. В. Першина и М. Е. Раковский.—«История СССР», 1962, № 1, с. 166—174.
285. Туваев В. І. Артем-публіцист. Джерелознавчий та історіографічний аналіз спадщини революціонера-більшовика. К., вид-во Київського ун-ту, 1965. 143 с.
286. Черномаз И. Ш. Историография вопроса о первых социалистических преобразованиях в промышленности Украины (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.).—Вестник Харьк. ун-та, 1965. Серія історичні КПСС и історичні народів СССР, вип. 2, с. 174—178.

КРАЄЗНАВСТВО. МУЗЕЙНА СПРАВА

287. Ангелов Г. В. Народные музеи. (История организации и опыт работы музеев Одесской обл.). Одесса, кн. изд-во, 1962. 128 с. (Одесское археол. о-во). Короткий список рек. літ-ри с. 124—127.
288. Біркіна Н. М. Краєзнавчі бібліографічні видання обласних бібліотек Української РСР.—Наук.-метод. збірник Іст. б-ки УРСР, 1961, № 1, с. 97—117.
289. Бондар М. М., Мезенцева Г. Г. і Славін Л. М. Нариси музейної справи. К., 1959. 191 с. (Київський ун-т). Бібліогр. с. 185—190.
290. Каширін Г. А. Краєзнавча робота масової бібліотеки. Метод. поради. К., Держполітвидав УРСР, 1960. 39 с. Бібліогр. с. 37—38.
291. Краєзнавство в бібліотеці. (З досвіду роботи). К., Політвидав України, 1965. 44 с. (Держ. іст. б-ка УРСР). Рек. список літ-ри с. 39—40.
292. Лисенко М. М. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії СРСР. К., «Рад. школа», 1961. 202 с. (Наук.-дослідн. ін-т педагогіки). Бібліогр. с. 199—201.
293. Мезенцева Г. Г. Музеи Украины. К., изд-во Киевского ун-та, 1959. 179 с. Бібліогр. с. 173—177.
294. Серішев Я. М. Підвищити вимогливість до краєзнавчої літератури. (Огляд).—УІЖ, 1961, № 4, с. 123—125.
295. Симан Я. П. і Жевахов П. І. Краєзнавство в бібліотеці. (З досвіду роботи). К., Держполітвидав України, 1965. 44 с. (Держ. іст. б-ка УРСР). Бібліогр. с. 39—40.

VIII. ПОКАЖЧИКИ З АРХЕОЛОГІЇ

296. **Археология СССР.** Аннот. указатель библиографий на русском языке. Вып. 1. Общий отдел. Сост. В. Н. Копылова. Ред. А. Н. Горянов. М., 1965. 48 с. (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина). Зазначені також бібліографії з археології УРСР.
297. **Бондар М. М.** Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. К., 1959. 80 с. (Київський ун-т). Бібліогр. с. 76—79.
298. **Борисковский П. И. и Красковский В. И.** Памятники древнейшей человеческой культуры северо-западного Причерноморья. Одесса, Кн. изд-во, 1961. 37 с. (Одесское археол. о-во). Бібліогр. с. 36—37.
299. **Борисковский П. И. и Праслов Н. Д.** Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. М.—Л., «Наука», 1964. 56 с. (АН СССР. Ин-т археологии. Археология СССР. Свод археол. источников. Под общ. ред. Б. А. Рыбакова. Вып. А. 1—5). Бібліогр. с. 51—54.
300. **Брайчевский М. Ю.** Біля джерел слов'янської державності. (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен). К., «Наук. думка», 1964. 355 с. (АН УРСР. Ін-т історії). Бібліогр. с. 322—350.
301. **Брайчевский М. Ю.** Римська монета на території України. К., 1959. 245 с. (АН УРСР. Ін-т археології). Бібліогр. с. 206—210.
302. **Винберг Н. А., Заднепровская Т. Н. и Любимова А. А.** Советская археологическая литература. Библиография. 1941—1957. М.—Л., 1959. 773 с. (Б-ка АН СССР. Ин-т истории материальной культуры).
303. **Винберг Н. А. и Заднепровская Т. Н.** Советская археологическая литература за 1957 г.—СА, 1959, № 4, с. 282—327.
304. **Винокур І. С. і Гуменюк С. К.** Археологічні пам'ятки Хмельниччини. (Конспект лекцій на допомогу студентам). Кам'янець-Подільський, 1965. 40 с. (Кам'янець-Под. пед. ін-т). Бібліогр. с. 39—40.
305. **З методики експонування археологічних матеріалів в краєзнавчих музеях УРСР.** (Доба первісного суспільства). Скл. Р. Й. Ветштейн. К., 1960. 48 с. (Київський держ. іст. музей). Бібліогр. с. 47—48.
306. **Кадеев В. І.** Економіка античного Херсонеса в радянській історіографії.—УЗ Харк. ун-ту, 1961, т. 117. Труды іст. фак., т. 8, с. 19—33.
307. **Литература о Херсонесе,** вышедшая в 1958 году.—Сообщения Херсонесского музея, 1960, вып. 1, с. 74; ...в 1959—1960 гг.—1961, вып. 2, с. 90; ...в 1961—1962 гг.—1963, вып. 3, с. 89—90.
308. **Ляпушкин И. И.** Днепропетровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. М.—Л., 1961. 384 с. (АН СССР. Ин-т археологии). Бібліогр. с. 367—374.
309. **Махно Е. В.** Памятники Черняховской культуры на территории УССР. (Материалы к составлению археологической карты)—Материалы и исследования по археологии СССР, 1960, № 82, Черняховская культура, с. 9—83. Бібліогр. с. 75—83.
310. **Мигаль К. Г.** Археологічні дослідження Одеського державного університету (1917—1957).—Праці Одеського ун-ту, 1959, т. 149. Серія іст. наук, вип. 7. Археол. зб., ч. 1, с. 5—10.
311. **Основы археологии.** Для студ. загальнонаук. фак. вищих учб. закладів. Вып. 1. Програма та робочий план вивчення курсу. Скл. Л. М. Славін. К., вид-во Київського ун-ту, 1963. 32 с. Бібліогр. с. 26—31.
312. **Пидопличко И. Г. и Шовкопляс И. Г.** Палеолит Украинского Полесья.—Труды Комиссии по изучению четвертичного периода (АН СССР), 1961, 18. Вопросы стратиграфии и периодизации палеолита, с. 75—88. Бібліогр. с. 87—88.
313. **Пидопличко И. Г. и Шовкопляс И. Г.** Поздний палеолит Украинского Полесья. (Некоторые вопросы стратиграфии и периодизации).—У зб.: Четвертичный период. К., АН УССР, 1961, вып. 13—14—15, с. 362—376. Бібліогр. с. 372—373.
314. **Славін Л. М.** Археологічне вивчення рідного краю. (Інструк.-метод. вказівки для керівників шкільних краєзнавч., іст. та археол. гуртків). К., «Рад. школа», 1960. 72 с. (М-во освіти УРСР. Респ. екскурс. турист. станція). Бібліогр. с. 67—68.
315. **Смішко М. Ю.** Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади.—Матеріали і дослідження Ін-ту сусп. наук АН УРСР з археології Прикарпаття і Волині, 1959, вип. 2, с. 5—28.
316. **Советская археологическая литература.** Библиогр. 1918—1940. Сост.: Н. А. Винберг, Т. Н. Заднепровская, Р. Ш. Левина и А. А. Любимова. Отв. ред. М. К. Каргер. М.—Л., «Наука», 1965. 376 с. (Б-ка АН СССР. Ин-т археологии). Наукові установи і музеї УРСР с. 43—47; європейська частина СРСР с. 95—204.
317. **Соломоник Э. И.** Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959. 179 с. (АН УССР. Ин-т археологии). Бібліогр. с. 173—175.
318. **Суров Е. Г.** Херсонес Таврический. (Лекции по спец. курсу и материалы к семинару для заочн. отд.). Свердловск, 1961. 156 с. (Уральский ун-т). Бібліогр. с. 141—152.
319. **Телегін Д. Я.** З глибини віків. Племена кам'яного віку на Україні. (6000—

- 4000 рр. тому). К., 1962. 59 с. (АН УРСР. Серія наук.-попул. літ.-ри). Бібліогр. с. 57—58.
320. Шовкопляс І. Г. Кам'яний вік на території Української РСР. Посібник для вчителів історії середн. школи та студ. іст. фак. К., «Рад. школа», 1962. 118 с. Бібліогр. с. 116—117.
321. Шовкопляс І. Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднелеолитическую эпоху. К., «Наук. думка», 1965. 328 с. (АН УССР. Ин-т археологии). Бібліогр. с. 304—326.
322. Шовкопляс І. Г. Основи археології. Учб. посібник для студ. іст. фак. ун-тів та пед. ін-тів. К., «Рад. школа», 1964. 271 с. Бібліогр. с. 269—270.
323. Шовкопляс І. Г. М. Я. Рудинский. (1887—1958).— Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР, 1959, вып. 8, с. 175—178. Бібліогр. с. 177—178.
324. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Х., изд-во Харьк. ун-та, 1962. 404 с. Бібліогр. с. 372—390.
325. Щепинский А. А. Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму.— СА, 1963, № 3, с. 38—47. Бібліогр. с. 47.

ІХ. БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ З ЕТНОГРАФІЇ

326. Гуслистый К. Г. и Горленко В. Ф. О периодизации истории украинской этнографии. (Огляд).— СЭ, 1961, № 1, с. 130—142.
327. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. К., «Наук. думка», 1965. 132 с. (АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії).
- Розд. І. Історіографія. Критика расистських концепцій українських буржуазних націоналістів с. 8—24.
328. Зінич В. Т. Бібліографія праць з української етнографії. (1957—1958).— НТЕ, 1959, кн. 3, с. 131—134.
329. Зінич В. Т. Бібліографічний покажчик літератури з етнографії за 1959—1960 рр.— НТЕ, 1961, № 2, с. 147—150.
330. Зінич В. Т. Література з української етнографії. (Бібліогр. покажчик. 1961—1963).— НТЕ, 1964, № 4, с. 96—102.
331. Матейко К. І. Літературні джерела до історії побуту робітників України дорядяньського періоду.— Праці Укр. музею етнографії та худож. промислу АН УРСР, 1959, вип. 5. Матеріали з етнографії та мистецтвознавства, с. 42—63.
332. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. К., «Наук. думка», 1965. 136 с. (АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії). Бібліогр. с. 126—130.

Далі буде

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. И. Якубовский*. Героические бои Советской Армии на территории Украины в июне—октябре 1941 г. *В. И. Клоков*. Вторая мировая война и полевение общественного сознания. *А. Н. Гаевский, Г. М. Шевчук*. Историческая наука и социологические исследования. *Из жизни украинцев за рубежом*. *М. Яворский*. Десять лет существования украинского общественно-культурного товарищества в Польше. *А. Н. Шлепаков*. У истоков украинской трудовой иммиграции в Канаде. *Возвращаясь к напечатанному*. *Ю. И. Ширяев*. О двух тенденциях в развитии социалистических наций. *А. В. Санцевич*. По поводу статьи о мировоззрении в исторических исследованиях. Сообщения. *Н. М. Матийко*. Вклад ученых Советской Украины в военную промышленность в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. *С. Н. Кириченко*. Участие партийных организаций Украины в создании оборонительных рубежей в первый период Великой Отечественной войны. *А. А. Хлякин*. О создании боевых резервов партизанских отрядов. Заметки. В помощь преподавателю истории. Документы и материалы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *I. G. Jakybovsky*. Heroic Battles of the Soviet Army in June—October of 1941 on the Territory of the Ukraine. *V. I. Klokov*. World War II and March to the Left in Common Consciousness. *A. M. Gaevsky, G. M. Shevchuk*. Historical Science and Sociological Research. *Concerning Life of the Ukrainians Abroad*. *M. Javorsky*. Decade since Ukrainian Social-cultural Society Activity in Poland. *A. M. Shlepakov*. At Dawns of Ukrainian Labour Immigration in Canada. *Reverting to the Printed*. *J. I. Shiraev*. On Two Tendencies of the Development of Socialist Nations. *A. V. Santsevich*. As Regards of the Article about Outlook in Historical Research. Communications. *M. M. Matiyko*. The Soviet Ukrainian Scientists Inmake in War Industry during the Great Patriotic War of 1941—1945. *S. N. Kirichenko*. The Ukrainian Party Organisations Participation in Creation of Defence Lines in the 1st Period of the Great Patriotic War. *A. P. Khlakin*. On Creation of Fighting Reserves of Partisan Detachments. Notices. Advice to the Teachers of History. Documents and Materials. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News. Letters to the Board. Appendix.